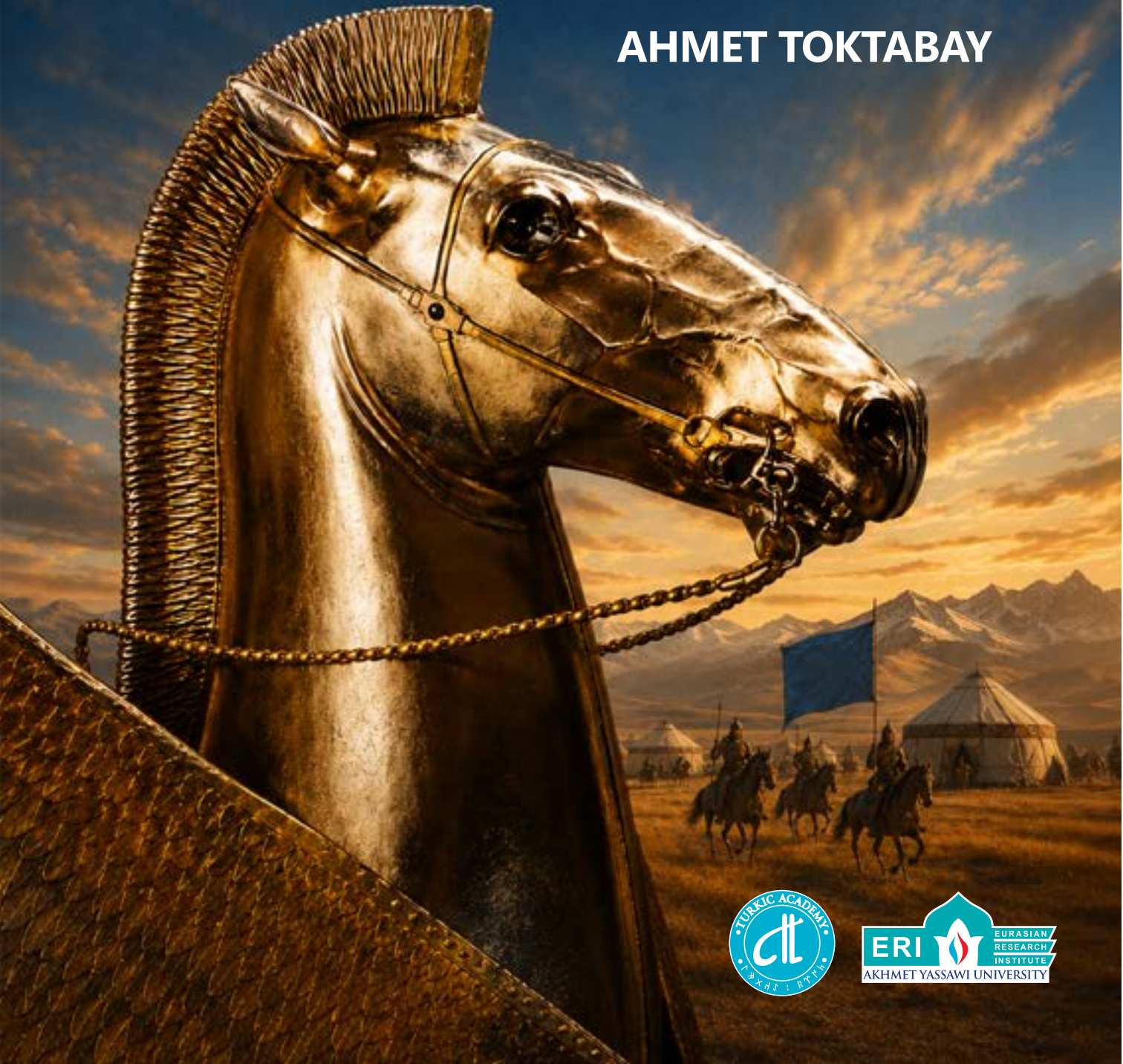


Türk Halklarında

At Kültürü

AHMET TOKTABAY





TÜRK HALKLARINDA AT KÜLTÜRÜ

AHMET TOKTABAY

Türkiye Türkçesine Aktaran
BÜLENT BAYRAM

Almatı, 2026

Araştırma
Proje
Dizisi

YAYIN NO: 45



EURASIAN
RESEARCH
INSTITUTE

TÜRK HALKLARINDA AT KÜLTÜRÜ

Yazar: **Ahmet Toktabay**

Türkiye Türkçesine Aktaran: **Bülent Bayram**

Çeviri Editörü: **İbrahim Kalkan**

Yayın Editörü: **Suat Beylur**

ISBN: 978-601-339-512-8

УДК 636.1

ББК 46.11

T70

© Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü (ERI), 2026 (basılı ve elektronik)

© Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Еуразия ғылыми-зерттеу институты (ЕҒЗИ), 2026 (баспа және электронды)

Almalı Avdanı, Mametova 48, 050004, Almatı, Kazakistan

Tel: +7 (727) 279 97 94 Faks: +7 (727) 279 24 26

www.eurasian-research.org

e-mail: info@eurasian-research.org

Tasarım



SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.

Tel: +90 312 472 37 73-74 • www.sfn.com.tr

Bu kitap, Ahmet Toktabay tarafından kaleme alınan ve Editörler Kurulu Başkanlığını Darkhan Kızıralı'nın yaptığı, Türk Akademisi tarafından 2015 yılında yayımlanan "Түркі халықтарының жылқы мәдениеті" adlı eserin Türkiye Türkçesine aktarılmış hâlidir. Bu çeviri eserin her türlü yayın hakkı Türk Akademisi ile Avrasya Araştırma Enstitüsüne aittir. Türk Akademisi ve Avrasya Araştırma Enstitüsünün yazılı izni olmaksızın, tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, kitabın tamamı veya herhangi bir bölümü hiçbir şekilde kopyalanamaz ve yayımlanamaz.

Bu kitapta ifade edilen görüşler, yazarın şahsi görüşleri olup yayıncı kurumların yayın politikasını yansıtmamaktadır.

Türk boylarının ataları, atı ehlileştirip at koşumlarını icat etmiş ve at kültürünü dünyaya tanıtmıştır. Günümüzdeki birçok at cinsinin (Arap, İngiliz safkan atları vd.) şekillenmesine Türk boyları doğrudan tesir etmiştir. Bu süreç, Türk atlarının vatanı olan Kazakistan'ın tarihi bozkır havzası Sarıarka'da 5-6 bin yıl önce cins olmayan atlarla başlamıştır. Kitapta Türk boylarının on beşten fazla at cinsinin kökeni, ortaya çıkışı, ekonomik hayattaki önemi ve başka özelliklerinden ilk kez söz edilmektedir. Eski ve yeni döneme ait birçok fotoğraf ile araştırmanın içeriği zenginleştirilmiş, maksadı açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Kitap, Türk boylarının tarihini ve kültürünü öğrenmek isteyenler, at yetiştiricileri, at severler ve at konusuyla bilimsel anlamda ilgilenenler dahil olmak üzere geniş bir okuyucu kitlesi için hazırlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
AKTARANIN ÖN SÖZÜ	6
GİRİŞ.....	9
1. BÖLÜM:	
TÜRK ATLARININ KÖKENİ.....	15
Eski Atların Mekânı: Botay Yerleşimi (Çobanlık Dönemi)	15
Sakalar ve İskitlerin Atçılık Sanatı (Atlı Dönem)	22
Hunların At Ustalığı ve Atçılığı	32
Eski Türk, Kıpçak ve Moğol Atlılarının Askerî Birlikleri.....	47
Orta Çağ ve Sonraki Dönemlerde Türk Halklarının At Kültürü ...	55
2. BÖLÜM:	
TÜRK HALKLARININ AT KOŞUMU YAPMA SANATI, KÖKENİ, GELİŞMESİ, TÜRLERİ, ADLANDIRMALARI VE YAPIM TEKNİĞİ MESELELERİ.....	65
3. BÖLÜM:	
TÜRK BOYLARININ AT CİNSLERİ.....	143
Kazakların Geleneksel Yerli Atları.....	143
Sibirya Türklerinin Atları.....	206
Orta Asya Türklerinin Atları.....	250
İdil Bölgesi Türklerinin Atları.....	296
Kafkas Türklerinin Atları	308
Türkiye Türklerinin Atları	342
SONUÇ	361
KAYNAKLAR.....	363
KISALTMALAR.....	371

Türk dünyasının ortak tarihî hafızasında at, yalnızca bir ulaşım ve savaş aracı değil; aynı zamanda bir yaşam biçiminin, bir medeniyet tasavvurunun ve köklü bir kültürel mirasın sembolüdür. Bozkır coğrafyasında şekillenen Türk medeniyeti, asırlar boyunca at ile kurduğu güçlü ilişki sayesinde geniş coğrafyalara yayılmış, siyasi teşkilatlanmasını güçlendirmiş ve kendine özgü bir kültürel evren meydana getirmiştir. Bu nedenle atın Türk tarihindeki yeri, yalnızca ekonomik veya askerî işlevlerle açıklanamayacak kadar derin ve çok boyutlu bir mahiyet taşımaktadır.

Elinizdeki eser, Türk halklarının at kültürünü tarihî, etnografik, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla ele alan önemli bir başvuru kaynağıdır. Alanının önde gelen araştırmacılarından Prof. Dr. Ahmet Toktabay tarafından kaleme alınan çalışma, Türk dünyasının farklı bölgelerinde yaşayan toplulukların at yetiştiriciliği, atçılık gelenekleri, at koşumları, at cinsleri ve atla ilişkili kültürel pratikleri hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Eserin en önemli özelliklerinden biri, yalnızca tarihî kaynaklara dayanmakla kalmayıp saha araştırmaları, sözlü kültür unsurları ve zengin görsel malzemelerle desteklenmiş olmasıdır. Böylece okuyucu, atın Türk toplumlarının gündelik yaşamındaki ve kolektif hafızasındaki yerini bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirme imkânı bulmaktadır.

Son yıllarda özellikle Botay kültürü ve Büyük Bozkır medeniyetine ilişkin araştırmalar, atın ilk kez ehlîleştirilmesi ve atlı yaşam biçiminin gelişimi konusunda Kazakistan coğrafyasının taşıdığı tarihî önemi daha görünür hâle getirmiştir. Bu bağlamda eser, yalnızca Türk kültür tarihine değil, dünya medeniyet tarihi çalışmalarına da önemli katkılar sunmaktadır. Atın ehlîleştirilmesiyle başlayan süreç, insanlığın hareket kabiliyetini artırmış, ticaret ağlarını genişletmiş ve kültürler arası etkileşimi hızlandırmıştır. Dolayısıyla at kültürünü incelemek, aynı zamanda insanlık tarihinin önemli dönüm noktalarından birini anlamaya çalışmak demektir.

Türk dünyasının ortak kültürel mirasının korunması, araştırılması ve gelecek nesillere aktarılması, kurumlarımızın öncelikli

görevleri arasında yer almaktadır. Bu eserin Türkiye Türkçesine kazandırılması da söz konusu ortak mirasın daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırılması bakımından son derece kıymetli bir girişimdir. İnaniyoruz ki bu çalışma, Türk tarihi, kültürü ve medeniyeti üzerine araştırma yapan bilim insanları kadar, Türk dünyasının ortak geçmişine ilgi duyan tüm okuyucular için de önemli bir başvuru kaynağı olacaktır.

Bu vesileyle, eseri kaleme alarak Türk kültür araştırmalarına değerli bir katkı sunan Prof. Dr. Ahmet Toktabay'a; eseri büyük bir titizlikle Türkiye Türkçesine aktaran Prof. Dr. Bülent Bayram'a; çalışmanın projelendirilmesinden yayına hazırlanmasına kadar geçen tüm süreçlerde emek veren Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Suat Beylur'a; bu ortak yayın imkânının ortaya çıkmasına katkı sağlayan Uluslararası Türk Akademisi Başkanı Prof. Dr. Şahin Mustafayev'e teşekkürlerimi sunuyorum. Eserin Türk dünyası araştırmalarına ve kültürel miras çalışmalarına önemli katkılar sağlayacağına yürekten inanıyor, okuyuculara faydalı olmasını diliyorum.

Okuyucunun dikkatine sunduğumuz bu eser, Ahmet Toktabay tarafından kaleme alınmış olup Türk boylarının at kültürüne dair zengin birikimini ele alan önemli çalışmalarından biridir. Görsel malzemelerle desteklenen eser, Türk dünyasının tarihî ve kültürel hafızasında merkezi bir yere sahip olan at ve atçılık geleneğini ana hatlarıyla ortaya koymayı amaçlamaktadır. Nitekim Toktabay'ın eser üzerinde ilerleyen süreçte yeni ilave ve düzenlemeler yapma arzusundan da anlaşılacağı üzere, Türk boylarının asırlara yayılan at kültürünü bütün yönleriyle tek bir çalışmada eksiksiz biçimde ele alabilmek kolay değildir. Bu yönüyle eser, ayrıntılar içerisinde kaybolmaksızın okuyucuya genel fakat kapsamlı bir perspektif sunmaktadır.

Eserin Türkiye Türkçesine aktarımı sürecine ilişkin bazı hususları okuyucularla paylaşmak yerinde olacaktır. Türkçe baskı, esas itibarıyla metnin doğrudan aktarımına dayanmaktadır. Bu çerçevede eserin ana yapısına müdahale edilmemiş; kapsamlı ekleme, çıkarma veya değiştirmelerden özellikle kaçınılmıştır. Bununla birlikte, yazarın bilgisi ve onayı doğrultusunda güncellenmesi gerekli görülen bazı bilgiler yeniden düzenlenmiştir. Benzer şekilde, eserde yer alan görseller üzerinde de sınırlı bazı değişiklikler yapılmıştır. Dolayısıyla metni orijinal nüsha ile karşılaştıran okuyucular, söz konusu farklılıkları fark edeceklerdir. Ayrıca alıntılama biçimi, kaynak gösterme yöntemi ve kaynakçanın düzenlenişi gibi teknik konularda da birtakım düzenlemelere gidilmiş; bu hususlarda Türkiye'de yaygın olarak kullanılan akademik sistem esas alınmaya çalışılmıştır.

Aktarım sürecinde karşılaşılan en önemli güçlük ise şüphesiz terminoloji meselesi olmuştur. At kültürünü günümüzde de canlı biçimde yaşatmaya devam eden Kazak Türkçesi, at ve atçılıkla ilgili kavramlar bakımından son derece zengin bir söz varlığına sahiptir. Ancak bu terminolojik birikimin tamamını Türkiye Türkçesinde birebir karşılamak mümkün olmamıştır. Bu nedenle, Türkiye Türkçesinde tam karşılığı bulunmayan bazı Kazak Türkçesi terimlerin açıklamalı biçimde kullanılması tercih edilmiştir. Okuyucu kitlesinin önemli bir bölümünün atçılık terminolojisine

aşına olmadığı göz önünde bulundurularak birçok kavrama açıklama eklenmiştir. Tarafımızca yapılan bu açıklamalar metin içerisinde “Aktaranın notu” ibaresiyle belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, yazarın bazı bölümlerde ad ve soyadını kısaltmak amacıyla kullandığı “A.T.” biçimindeki kullanım da korunmuştur.

Bu çalışma vesilesiyle dikkat çeken önemli hususlardan biri de, siyasi, askerî ve kültürel tarihimiz açısından böylesine merkezi bir yere sahip olan at kültürüne ilişkin temel sözlüklerin ve karşılaştırmalı terminoloji çalışmalarının hâlen yeterli düzeyde oluşturulmamış olmasıdır. Benzer şekilde, bu tür aktarma ve çeviri faaliyetlerinde başvurulabilecek yardımcı kaynakların sınırlılığı da süreç boyunca hissedilen önemli eksikliklerden biri olmuştur.

Ortaya çıkan metin, tashih ve değerlendirme süreçlerinde birçok değerli meslektaşımızın katkısıyla şekillenmiştir. Metnin ilk düzeltmelerini, Ahmet Yesevi Üniversitesinde birlikte görev yaptığımız Sevda Taşpınar gerçekleştirmiştir. Ardından terimsel yapı ve ilgili literatür bakımından gerekli incelemeleri yapan Sabri Topal ve Osman Kabadayı’ya kıymetli katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım. Benzer şekilde, aktarma sürecinde karşılaşılan güçlüklerin aşılmasında desteğini esirgemeyen Ahmet Yesevi Üniversitesi Türkoloji Araştırma Enstitüsü’ndeki meslektaşım Senbek Ütebekov’un da adını özellikle zikretmek gerekir.

Bununla birlikte, burada ayrıca anılması gereken bir diğer isim İbrahim Kalkan’dır. Eserin çeviri editörlüğünü üstlenmemiş olsaydı, bu çalışmayı Türkiye Türkçesinde yayımlama konusunda aynı cesareti gösterebilmem mümkün olmayabilirdi. Türkiye’de doğmuş olmasına rağmen ana dili Kazak Türkçesi olan ve at yetiştiriciliği alanındaki çalışmalarıyla millî kültürünü yaşatmaya devam eden kıymetli meslektaşım İbrahim Kalkan, özellikle terminolojik denetim başta olmak üzere aktarmanın bütün aşamalarında son derece değerli katkılar sunmuştur.

Son olarak, eserin projelendirilmesinden yayına hazır hâle getirilmesine kadar geçen süreçte; çalışmanın değerlendirilmesi, son okumalarının gerçekleştirilmesi, editoryal ve redaksiyon kontrollerinin yürütülmesi ve tasarım sürecine yönelik katkıların sunulması gibi birçok aşamada büyük emek veren Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Suat Beylur’a teşekkürlerimi sunarım.

Bütün bu süreçlerin ardından ortaya çıkan bu eserin, Türk kültürü araştırmalarına mütevazı da olsa bir katkı sunması en büyük dileğimizdir.





GİRİŞ

“At, insanlığı medeniyet yolunda taşımıştır. Atı sevmek, onunla ilgilenmek, atıcılık mesleğini öğrenmek medeniyetin gelişmesine hizmet etmek demektir.” (Hasan Esat Işık)¹

¹ Bu ifadeler 1960'lı yıllarda Türkiye'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği nezdindeki Büyükelçisi olarak görev yapan Hasan Esat Işık'ın Moskova Harası'nın seçkin konukları için hazırlanan hatıra kitabına yazılan notlarıdır.

GİRİŞ



İnsanoğlunun ehlîleştirdiği hayvanlardan biri olan at, medeniyet tarihinde çok yaratıcı bir rol oynamıştır. Bu güçlü ve güzel hayvan, ilk başlarda insanların en yakın yoldaşı olmuş; tarihin ilerleyen dönemlerinde de geri planda kalmamış ve başka nitelikler göstermiştir. Atın ehlîleştirilip daha sonraları binek hayvanına dönüştürülmesi eski toplumların ufkunu genişletmiştir. Ehlîleştirilen atın yardımıyla insan, iki deniz arasını kapsayacak kadar devasa mesafelere hükmetmiştir. Zaman ile mekâna hükmeden at, geçmişte insan tarafından tanrısal özelliklere sahip bir hayvan olarak kabul edilmiş ve birçok olağanüstü mite, masala ve efsaneye konu olmuştur.

Atın ehlîleştirilmesi, dört tülük hayvanın¹ bakım işlerini kolaylaştırmış; toprak işlerinin ve çiftçiliğin gelişimine toprak sürme, yiyecek içecek taşıma vb. yönlerden doğrudan etki etmiştir. Atın arabaya koşulmasıyla insan, tekerleği de icat etmiştir. Tekerlek, daha sonra teknolojinin en önemli parçası olmuştur. Atın binek olarak kullanılmasının ilk faydası hızlanmak olmuştur. İkinci faydası ise orduların atlı birliklere kavuşması ve bunun neticesinde de savaş sanatında âdeta bir devrim yaşanmasıdır.

Maddi ve manevi katkıları açısından gelişmiş atlı göçerler medeniyetinin temelinde at ve atla sıkı ilişki neticesinde ortaya çıkan işçi-atlı, yaratıcı-atlı ve savaşçı-atlı insanlar yer almaktadır.

Türkler tarih sahnesine atla çıkmış, at her zaman onların güvenilir dostu ve hamisi olmuştur. Onun yardımıyla insanlar, gündelik hayatlarındaki kaygıları ve seferlerindeki farklı zorlukları yenebilmişlerdir. Türkler uçsuz bucaksız bozkırlara ve güzel ülkelere at sırtında gidip hâkim olmuşlardır. Büyük şair Ömer Hayyam, Türk hükümdarı Afrasyap'ın sözünü zikreder: "Gökte ay ne kadar önemli ise insan için de at, o kadar önemlidir". Atın insan hayatındaki önemini Kaşgarlı Mahmut "at, Türk'ün kanadı" sözleriyle ortaya koymaktadır. Bu söz "kanatsız kuş uçamaz, atsız Türk kendini koruyamaz" anlamına gelmektedir.

1 Dört tür hayvan; at, deve, inek, koyun.

Kuş uça kanadını yoracak kadar geniş bir coğrafyaya yayılan Türk boylarının, dilleri arasında çok fazla farklılığın olmaması herkesin dikkatini çekmektedir. Yani Anadolu Türkleriyle Sahalar / Yakutlar, bir hafta geçmeden iki atın yalnızca kişneyerek anlaşılabildiği kadar basit bir surette birbirlerini anlamaya başlamaktadır. Zenginliğinin değerini atla ölçen Türkler; yüz binlerce atı için yeni yer, yeni otlak arayarak topraklarını genişletmiş ve bu toprakları atlı askerlerle korumuştur. Atlı Türkler; gidiş geliş, alışveriş, ziyafet, toy vesileleriyle bir araya geldiklerinden dillerinde çok fazla farklılıklar oluşmamıştır. Göçebelere arabanın iki türünün kullanıldığı bilinmektedir: Tunç Devri'nin Türk topraklarındaki yansımalarına ait petrogliflerde iki ve dört tekerlekli yük arabası çizimlerine sıklıkla rastlanmaktadır. Savaş sanatının tarihini araştıranlar; insanoğlunun attan öncelikle binek olarak değil yük taşımak için faydalandığı, önce basit arabanın daha sonra askerî arabanın icat edildiği sonucuna ulaşmışlardır. Genel olarak arabanın dingil ağacının üstüne salınan iki uzun ağacına *aris* (Kz. arıs)² denilmektedir. Bunun ikinci anlamı eski *uruğ*'dur (Kazak Tilinin...1959: 49). Altı alashlı *altı arıs* ifadesinde *aris* nehir adıdır ve tarihî şahsiyetler bunu *alaştiñ arıstarı* olarak adlandırmaktadır. Bu kelimenin Kazak şeceresini oluşturan Akarıs, Janarıs ve Bekarıs adlı cüzleri içerdiğini dikkate alırsak *aris* sözünün etnik tarihle de bütünleştiğini görmekteyiz. Bu husus Kazak halkını oluşturan üç cüz fenomenini, onların Tunç Devri'nde araba ile konup göçtüğü zamanları işaret etmektedir. Rusça *loşad*' sözü 15. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bunun kökenini inceleyen Rus bilim adamları, kelimenin *alaşa* ve *at* şeklindeki Türkçe sözlerin birleşmesiyle oluştuğunu ispat etmişlerdir (Erşova 2001; Setarov 1980; Trubaçev 1960). Kazak halkının 15. yüzyıla kadarki adının *alaş* olduğu bellidir. *Alaşa* da at cinsidir. Bu konu üzerine epik şarkılarda şunlar söylenmektedir:

“Alaşa attın bası dep,
Kak jürektin tusı dep...”
“...Alaş ta alaş bolğalı,
Alaşa atka mingeli.
Alaşubar tuk baylap,
Alaşka uran bergeli...”

“... Alaca atın başı deyip,
Tam yüreğinin yeri deyip...”
“...Alaş, Alaş olduğundan beri
Alaca ata bindiğinden beri
Alaca tuğ bağlayıp,
Alaş'a *uran*³ verdiğinden beri...”

2 Türkiye Türkçesinde *araba oku* olarak adlandırılmaktadır (Aktaranın notu).

3 Uran: Savaş narası demektir. Her Kazak boyunun ayrı bir savaş narası vardır. Bütün Kazakların ortak narası ise “alaş”tır (Aktaranın Notu).

“Alaş” etnonimi “Alaşa” adlı atı betimleyen sözden çıkmış ise Rusların “loşad” [лошадь] sözü de “alaşın atları”, “alaşın yıkları” anlamına gelmektedir.

Eski Grekler, ata binen Türklerin ataları olan İskit-Sakları gördüklerinde onların atla bütünleşmiş insanlar olduklarını söylemişlerdir. Rus efsanelerinde yolları üzerinde her şeyi imha edip silip süpüren yedi başlı ejderha; Türkler, Peçenekler, Kıpçakların atlı askerleridir.

Fransız âlimi Buvazen, “Otlaktaki hayvan sevdiğini yer, ahırdaki hayvan verileni yer” demektedir. Yumak otu, yabani çavdar, yeşil çayır gibi otları yiyip suyu berrâğından içen, aşırı sıcakta kavrulup karlı boranlarda soğuğa maruz kalan bozkır atı hassas ve nazlı bir şekilde büyümmez. Yüzyıllar boyu atın etini yiyip kımızını içen Kazak halkı, kendini *jilkı minezdi halıkpız* (at karakterli halkız) şeklinde tanımlamaktadır. Kazaklar, *Kazak jilkığa tartkan* (Kazaklar ata çekmiş) ya da “Hayvan sahibine çeker” şeklinde ifadeler de kullanmaktadır.

Göçer toplumlarda hem erkek hem kadın gündelik işlerini ata binip görmüşler, akınlara da yine atlarının üzerinde beraberce gitmişlerdir. Bu da belli bir seviyede kadın erkek eşitliğini sağlamıştır. At aracılığıyla göçerlerde ortaya çıkan bu durumu V.N. Masson, “kadınlar için eşit hukuk, akla uygun bir surette şekillenmiştir” ifadesiyle özetlemiştir (Masson 2001: 34–35).

At, halk sanatının baş figürlerindendir. Onun yürüyüşü ile gürültüsü şarkı ve melodide, hızı destanda, görünüşü tasvir sanatında geniş yer almıştır. Bu özellik, halkımızın ruhunda at ruhunun sonsuza dek korunup kaynaştığının bir göstergesidir. Kazak düşüncesinde at; soyluluk ve kahramanlığın, dostluk ile dürüstlüğü, güzellikle mağrurluğun, özgürlük ve egemenliğin sembolüdür. Eskiden beri özgürlüğü arzulayan Kazak halkı, bağımsızlık ruhunu attan almıştır. Bu sebeple Kazakistan, Türkmenistan ve Hakasya gibi bazı Türk ülkelelerinin devlet armasında at figürü yer almaktadır.

Günümüzde at konusundaki bilgilerin alanı genişlemiş, atın tabiatını farklı yönleriyle inceleme işi müstakil bir bilime dönüşmüştür. Türkiyeli bilim adamları “At, kültürün bir alanıdır.” diyerek “at kültürü” kavramını gündeme getirmiş; Avrupalı, Rus araştırmacılar “atlı kültür” terimini öne çıkarmışlardır (Depik 1979). “Kazaklar insanlık medeniyetine ne kattı ?” şeklindeki bir soruya Çinli bilim adamı Su Bihay “... Kazaklar yumak yeleli *argımaklar* (soylu atlar) yetiştirip ‘at medeniyetini’ dünyaya taşıdı” cevabını vermektedir (Su 2001: 11-12).

O. Süleymanov; *Halık Medeniyeti-Alem jılması* (Halk Kültürü-Dünya Yılı) adlı eserinde eski Mısır, Babil, Roma, Çin, Yunan, Hint halklarının eteği geniş, uzun önlük gibi elbiseler giydiklerini, pantolon ve çizmeyi atlı göçerlerin icat ettiğini bir ders gibi ortaya koymaktadır. Ona göre her şey bir ihtiyaçtan doğmuştur. Pantolon, insanın arkasının aşınmaması; ökçeli çizme, ayağın üzengiye sağlam bir şekilde oturması; çizmenin uzun koncu ise bacakların paralanmaması içindir. At dönemi kapandıktan sonra yaya erkekler, atlıların kı-

yafetlerini yani pantolonu korumuşlardır. Avrupalı kadınlar ise atlıların uzun konçlu çizmelerini modaya çevirmişlerdir (Süleymanov 1988).

Türk halklarının birliği; doğdukları altın beşik olan Altay'dan, ortak tarihlerinden, dil birliğinden ve etnokültürel yakınlıklarından kaynaklanır. Bu bağlamda, kadim çağlardan beri bu kardeşliği pekiştirip birbirine bağlayan en önemli unsur ise attır. Büyüklü küçüklü bütün Türk boyları ata borçludur. Demek ki atı incelemek aynı zamanda Türk boylarının ortak derin köklerini ve birlikteliğini, sanatını ve tarihini incelemektir.

Dünya medeniyet tarihi ve at biliminde atın ilk kez nerede ortaya çıkıp nerede ehlîleştirildiği meselesinin ilk kez 19. yüzyılda gündeme geldiği ve günümüze kadar tartışmalı olarak ulaştığı bilinmektedir. Bu nedenle günümüz bilim dünyasında da “Atın vatanı olmak eski medeniyetin vatanı olmaktır” şeklindeki düşünce kalıplaşmıştır.



1. BÖLÜM

TÜRK ATLARININ KÖKENİ

Eski Atların Mekânı: Botay Yerleşimi (Çobanlık Dönemi)

Atın nerede ortaya çıktığı ve nerede ehlîleştirildiği konusundaki tartışmalar son yıllarda büyük ölçüde yatışmıştır. Çünkü atın tarihiyle ilgilenen bilim adamları, paleontologlar, arkeologlar, zoologlar eski tarih uzmanları; Kazakistan'da Eneolit Devir'e ait Botay yerleşiminin kazılarında elde edilen buluntulara özel bir önem vermektedirler. Tam veya eksik at kemiklerinin bulunması sebebiyle bilim adamları; Kuzey Afrika, Avrupa düzlükleri gibi bazı coğrafyaları atın ortaya çıktığı yer olarak ifade etmişlerdir. Botay'ın keşfine dek, Ukrayna'daki Dnyeper Irmağı'nın sağ tarafındaki Kremençuk şehrinin güneyinde yer alan ve MÖ 4000'lere ait olan Dereivka yerleşimi, at kemiklerinin en çok çıktığı yer olarak bilinmekteydi. Dereivka'da bulunan hayvan kemiklerinin %83'ü ev hayvanlarına aittir. Bunların %74'ü, 52 adet atın iskeletine ait kemiklerden oluşmaktadır. Çevre yerleşimlerdeki 17 tanesiyle beraber toplamda 69 at iskeleti bulunmuştur. Son yıllarda yapılan incelemeler

neticesinde Dereivka atları hakkındaki bazı bilgilerin yanlış olduğu tespit edilmiştir. Örneğin ge-yik boynuzundan yapılmış bir gem parçası olduğu düşünülen ve 8 ile 14 cm arasındaki nesnenin suluk olmadığı ortaya çıkarılmıştır. Atların çıkış yerine dair o zamana kadar temel kanıt olarak gösterilen Eneolit Devri'ne ait olduğu belirtilen ehlîleştirilmiş at kafatasının daha yakın zaman-daki İskit Dönemi'ne ait olduğu tespit edilmiştir (Janisov 2004).

1980 yılından beri bilinen Eneolit Devir yerleşimi Botay, Kökşetav iline bağlı Volodar ilçesi-ndeki İmanbürlük Irmağı'nın sağ kıyısındaki Nikolskoye beldesinden 1,5 kilometre uzaklıkta yer almaktadır. MÖ 4000'lerin sonu ile MÖ 3000'lerin başlarına ait olan bu yerleşimde bulunan hay-yan kemiklerinin %94,9'u atlara aittir. Bu kazılarda 70.000'den fazla atın kemiği bulunmuştur. Avrasya ortasındaki hiçbir eski yerleşimde bu kadar çok at kemiği ile karşılaşılmamıştır. Yerle-şimin büyüklüğü 15 hektardır. Arkeologlar, çukurlaşmış alanlara bakarak tarihî süreçte bu yer-leşim yerinde 200 300 evin var olduğunu tahmin etmektedir. Ev yerleri kazılırken evlerin hangi düzenle, nasıl yapıldıkları da ortaya çıkarılmıştır. Ev yapmak için öncelikle çok köşeli ya da yuvar-lak bir çukur kazılmaktadır. Günümüzdeki seviye baz alındığında bu çukurun derinliği 60 ile 80 cm, taban alanı ise 30 ile 70 m² arasındadır. Çukurdan çıkarılan toprak, su ile karıştırılarak kerpiç duvar elde edilmiş; evin sağlam olması maksadıyla duvarların içi ve dışı at kemikleri ile güçlendi-rilmiştir. Duvarların kalınlıkları 80 ile 120 cm, yükseklikleri 60 ile 100 cm arasındadır. Duvarların iç ve dış tarafını sıvamak için yakınlardan toprak getirilmiştir. Balçıktan yapılan duvarlar, kenar-larının sağlamlaştırılması için ahşap bağlantılarla desteklenmiş; yapının üstü konik şekilde, çadır gibi kapatılmıştır. Ahşapların arası sıvanmış ve evin sıcak olması için çatının üstüne toprak ko-nulmuştur. Konik tepenin üstünde, evin ortasındaki ocakta yanan ateşin dumanının çıkması için bir delik bırakılmıştır. Yaşam yerinin iç yüksekliği 250 ile 320 santimetre arasındadır. Duvarlara kap kacak, silah, yiyecek koyulabilmesi için raf gibi unsurlar yerleştirilmiştir. Et saklamak, kışın yenilen etin kemiklerini koymak için tabana, derinlikleri 40 ile 250 santimetre arasında değişen yuvarlak çukurlar kazılmıştır. "Çukur depo" şeklinde adlandırılan küçük kuyuların ortalama de-rinliği 1 metredir. Bu kuyulara at etlerinin büyük parçaları koyulmuş, bunların üstleri de at derisi ile örtülmüştür. Deri toprakla kapatılmış ve bu toprağın üzerinde içerideki hava tükenene kadar ateş yakılmıştır. Bu yöntem sayesinde hava almayan et, uzun süre korunabilmiştir (Zaybert 1993; 2007).

Kazaklar arasında et saklamanın çok farklı şekilleri vardır. Örneğin Korğalın çevresinde ya-şayan Sariarka Kazakları; eti korumak için derinliği 2-3 metre ve genişliği 3 (1,5 x 2) metrekare olan, tabanı tahta ve taş döşeli, duvarları taşla örülmüş, dört köşeli ve geniş ağızlı çukurları kul-lanmışlardır. Kazakların *kamba* şeklinde adlandırdıkları bu et saklama çukurlarının kalıntılarına Sariarka çevresinde hâlâ rastlanmaktadır. Korğalın avdanı⁴ sınırları içerisinde ve Kerey Irma-ğı'nın kıyısında konumlanmış olup İbniya'nın çukuru adıyla anılan yerde kara taştan oyulmuş ve eni 3, boyu 6, derinliği 2 metre olan bir çukur bulunmaktadır. Yerli halk bu çukuru İbniya'nın deposu şeklinde de adlandırmaktadır. Pınarın kenarlarında yetişen yeşil kamışlar, saklanacak etlerin altına döşenmektedir. Günlük yiyecek veya toy için kesilen hayvanın eti buraya koyulur ve etin yüzü kumaş parçalarından hazırlanmış dokuma ile kapatılır. Etler, dokumanın üzerinden yassı taş ile bastırılır. Deponun içi, yazın davulga ile tütsülenir ve depo içerisinde cereyan yaptırı-lır. Deponun yüzüne sııklar döşenip bu sııkların üzerine üstüne yayık, sallama yayık, deri mata-

4 Avdan: İlden küçük idari birim, ilçe.

ra yerleştirilir. Halk, tütsülenmiş depoyu yıkayıp temizler; kışlık giyim, kürk, kısa gocuk, hamut, koşum, eyer takımı, yastık ve yorganları depoya koyup yaylaya göçer. Davulga ile tütsülenmiş depoya kurt, böcek, haşere gelmez. Kışa kadar hepsi gayet güzel korunur. Deponun içine ağaç merdivenle inilmektedir. Kış için stoklamak üzere kesilen hayvanın etini taze kalacak şekilde korunması için derisine sararlar. Altına hasır koyup üstünü taşla bastırdıkları deriyi öylece bırakırlar. İbniya'nın deposu şimdi yerle bir olmuştur. İbniya'nın çukuru denilen yer tepenin eteğindedir (Toktabay 2008). Bunun gibi depolar, Arka zenginlerinin birçoğunda olmuştur.

İbniya; 19. yüzyılın ortasında yaşamış, 3000 kadar doru atı olan bir zengindir. İbniya'nın deponun yanından yol geçiyormuş. Bu yoldan adamları geçirmemek için bekçi koymuş (Yazarın Arşivi). Bize göre Botay'da açılan "çukur depo" ile 19. yüzyıldaki depolarda kullanılan et saklama yöntemi aynıdır.

Botay'da açılan ilk kabirlerin birinde üç adam bulunmuştur. Sıra sıra dizilen kabirler, konik başlıdır. Kabirler, iki kat teşkil etmek üzere birbirini üstüne koyulan at kafataslarıyla çevrilidir. (Zaybert 2009). Hacmi 7 (3,5 x 2) metrekaire olan kabrin etrafını çevirmek için ne kadar kafatasının kullanıldığı konusunda bir bilgi yoktur. Böyle bir ölü gömme geleneğine, Botaylıların ata tapınmalarından ortaya çıkmış at kültü demek mümkündür. Kazaklarda ölüyü mezarlığa götürmede kullanılan taşıyıcının *atağas*, defnedildiği mezarın *atbesik* olarak adlandırılması ve merhumun ölüm yıl dönümü yemeği için kesilen atın kafatasının mezarının başına koyulması; eski zamanlardan gelen âdet ve inanışlardır. Öyleyse Botaylılar atın başını kabrin duvarını toparlamak için inşa malzemesi olarak kullanmıştır diyebiliriz.

Eski yerleşimde bulunan 15 tondan fazla kemiğin %99,9'u atlara aittir. Botaylıların ev hayatı ve işlerine dair alet edevatları ucuz olan at kemiklerinden yapılmıştır: İğne, biz, burgu, kaşağı, kevgir, keski bıçak, kazma aletlerinin ucu, zıpkın, kalıp, ok, at bağlanan köstekler, suluk vd. eşyalar (resim B 3). Eneolit (Bakır-Taş) Devir diye anılan bu dönemde, insanlığın bakır eritmeyi yeni öğrenmesinden kaynaklı metal alet yetersizliği sebebiyle kemiklerden olduğunca fazla yararlanılmıştır. Bu eşyaların içinde elbette atı gemlemek için kullanılan suluk, atı kösteklemede kullanılan kayışın kösteği, at tedavisinde deriyi delip yarmak için kullanılan ve neştere benzeyen alet çok önemlidir. Bu aletler, günümüzden yaklaşık 6000 yıl önce Botaylıların atı ehlileştirdiğini göstermektedir. O dönemlerde gem; kayıştan, atın kas kirişinden yapılp kemik suluk üzerinden dizgin takımına bağlanmıştır (Toctabaew 1995).



1980'li yıllardan başlayarak günümüze kadar devam eden Botay yerleşimi kazı alanı

Evlerin tabanında bulunan ve on iki tane farklı bezeğin işlendiği at aşığı da bir âdetle (Alan Outram) ilişkili olmalıdır. Kazak geleneklerinde genel olarak aşıq kemiğine saygı gösterilmekte ve bu kemik rastgele atılmamaktadır. Atın aşıq kemiği, özellikle kırmızı renge boyanmış; başka hayvanları aşıqlarıyla beraber torbaya koyularak saklanmıştır. Erkek çocuklar evde keçe, işlemeli keçe; dışarıda taşın üstüne yayılmış döşeğin üstüne aşıqları çıkarıp koyunun aşığı, sompay (at), topay (sığır) diyerek hayvan güdüyormuş gibi oynarmış. Delikanlılar aksüyek oyununu sadece sompay ile oynamışlar, sompay yok ise ancak o zaman başka hayvanın kemiğini kullanmışlardır.



Kayış gemli Botay atı tasviri

Ev içindeki hayatın en temel eşyaları kap kacaktır. 15000'den fazla kerpiç kâsenin kırıkları bir araya getirilip ölçüldüğünde kap kacakların hacminin 0,2 ile 0,3 ve 20 ile 30 litre arasında olduğu görülür. Zaman zaman 39 litrelik güğümlerle de karşılaşmıştır. Bunlar yemek yemek, yemek pişirmek ve hayvan ürünlerinin saklanması için kullanılmıştır. Genel olarak tarım kültürünün geliştiği yerleşim yerlerinden bulunan büyük güğümler, tahılları korumak ve şarap koymak içindir. Botaylılarda ise bu güğümlerin atların kımızlarını saklamak için kullanıldığı anlaşılmıştır (Zaybert 2009).



Botay evi (Yeniden kurma)

2009 yılında İngiltere’deki laboratuvar incelemelerinde kap kacaklardaki at sütünün korunduğu tespit edilmiştir. Günümüzdeki kımızla, güğümlerdeki eski zamanlardan kalma kısırak sütünün besin değerinin yapısı karşılaştırmalı olarak incelendiğinde çok büyük bir farkın olmaması şaşırtıcı bir durumdur. Bununla birlikte Botaylılar, atı ehlileştirip binek hayvanı olarak kullanmış; onun et ve sütünden faydalanmışlardır. Demek ki eski Botaylıların sağlıklarının yerinde, entelektüel seviyelerinin yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Kazak, Kırgız halklarında şöyle bir söz vardır:

“At etini yemeyen,
Kımızını içmeyen adamdan akıl sorma.”

Kazak toplumunda *tört tülük* mal yetiştiriciliği ile ilgili olarak köyleri *jılkı avıl* (at köyü), *koy avıl* (koyun köyü), *sıyr avıl* (sığır köyü), *tüye avıl* (deve köyü) şeklinde adlandırma eskiden beri yerleşmiş bir durumdur. Bunun için de halk “At köyüne gidiyoruz.”, “At yağını alıyoruz.”, “Kımız içiyoruz” diyerek bu varlığa saygı göstermişlerdir. Bu nedenle Botay yerleşimini at köyü, sakinlerini de atlı halk şeklinde adlandırmak mümkündür.

Paleozoologlar, Botay yerleşiminin kazılarında elde edilen atların kemiklerine bakarak bunların eski Kazak atının aynı cins olmayan atlarına (*jabı*) yakın olduğunu kanıtlamışlardır (Toctabaew 1995). Genel olarak bozkır çevresinin olumsuz hava şartlarına en dayanıklı hayvanın bu Kazak atları olduğu düşünülmektedir. Kazak atları her zaman bozkırda, otlakta, şiddetli ayazlarda, boranlı kışta bağrına kadar gelen karı açıp, otunu bulup, çok mustarip olmadan gezmektedir. Bu tür atlar, genel olarak iridir; büyük başlı, kısa boyunlu, omurgalı, düz tüylü, sağrılı, uzun boylu olup sık kuyruk kıllarına ve kalın bir deriye sahiptir. Botay atlarının çoğunun cidago yüksekliği 136 ile 144 arasındadır. Yaklaşık dörtte birinin boyunun 144 ile 152 cm arasında olduğu kanıtlanmıştır. Bu durum onların yüksek cidagolu olduklarının bir göstergesidir. Mesela, meşhur Berel mezarlığına gömülmüş olan atların yükseklikleri yaklaşık 136 ile 152, Pazırık atlarının 140 ile 150, günümüzdeki sıradan aygırın 144 ile 147 santimetre arasında cidago yüksekliğine sahip olduğunu dikkate alırsak Botay cinsinin temelde uzun boylu olduğunu söyleyebiliriz. Bunu bir yönüyle Botaylıların atları soylulaştırma, seçme işiyle de meşgul olduklarının yani ırkları ıslah

etme işlerini de bir dereceye kadar yapabildiklerinin kanıtı olarak düşünmek gerekir (Zaybert 2009: 196-210; 15, 167; 22).

Atların bu kadar çok büyümesine etki eden faktör, buranın tabiatıdır. Burası, suyu bol (Burada günümüzde de birkaç ırmak, 35 göl bulunmaktadır), ormanlık, bozkırlı, yeşil otlı, kamışlı otlaklı geniş bir at mekânıdır. Özellikle orman, atın tabii bir korunağıdır ki yaz mevsiminde yakıcı sıcaktan, sinekten, sivrisinekten, at sineğinden, büve gibi haşerattan; kış mevsiminde ise şiddetli ayazdan etkilenmesini önler. Kaynak kişilerin verdiği bilgilere göre 19. yüzyılın ortasından itibaren iç Rusya'dan yerleşimcilerin akın akın gelip ormanları yok etmeye başlaması, at sayısının doğrudan azalmasına sebep olmuştur (Yazarın Arşivi).

“Dedelerimiz anlatırdı, eskiden Ayaköz çevresi sık ağaçlıkmış. Kışın şiddetli ayazda, atlar bu ağaçlıklara sokulduğunda otlayan hayvan ile orada burada çıtır çıtır edip ayazdan kırılan ağaçların sesi işitilmiş. Sanki atı bir ahıra koymuş gibi at bakıcıları rahatlarlarmış. Karabay'ın (Kozı Körpeş destanındaki Karabay A.T.) 90 bin atını da sağ salım koruyan bu ormanmış.” (Yazarın Arşivi). Bu durum, Botay yerleşimi çevresindeki tabiatın kendi kendine sağladığı bir imkândı. Yerleşim yanında bulunan sık çam ormanındaki 10-12 hektarlık açık geniş alanın atı çevrelemek için eşsiz bir tabii korunak olduğunu söyleyebiliriz.

Botaylıların at bakım şekline gelirsek bize göre Kazakların sürüyle bakma tarzına benzediğini söyleyebiliriz. Arkeolojik kazı esnasında bulunan ev, ahır, dünya malı kalıntılarına göre yerleşim yeri sakinlerinin sosyal bakımdan aynı seviyede olduklarını söylemek mümkündür. Her ailenin yaşadığı evi, ahır vardır. Her bir evde 20-25 baş at olduğunu hesaplarsak 200-300 ailede toplam 5000-6000 at olduğunu söyleyebiliriz. At kemiklerinin çok fazla olduğuna bakarak her evde en az 2-3 sürü at beslendiği de ifade edilebilir. Buna uygun olarak yabancı atları sürekli yakalayıp ehlileştirdiklerini, kısarak sağmalarını da eklersek Botaylılar da at yetiştiriciliğinin ileri seviyede geliştiğini iddia edebiliriz. Bir at sürüsünün 200-300 baş olduğu düşünülürse 20-25 sürü (5000-6000 baş) atı yaz kış otlatıp onlara bakmak için 150-200 kilometrekarelik bir yer gerekmektedir (Zaybert 2009: 170). Kazaklar *jılkı ayaktı mal* (at, ayaklı hayvan) der. Atın sayısı ne kadar çok olursa o kadar çok otlak kullanılır. Botaylılar otlak bakımından darlık çekmemiştir, en çok besledikleri de sadece bir tür asil at olmuştur. Yani at güdülürken 500-600 kilometre mesafe katetmek mümkündür.

Botay kültürüne dair kazı işlerinin yapılması neredeyse otuz yıllık bir süreçtir. Günümüzde bilim dünyasında Botay; artık tartışmasız bir şekilde atın ilk olarak ehlileştirildiği, “cennet gibi bir yer” olarak bilinmektedir. Buna kanıt olarak, daha önce adı geçen MÖ 5-4. binyılların kesiştiği dönemde (bu bölgeye Hint-İranlıların gelişinden yaklaşık iki bin yıl önce) ilk çukur mezar kültürü (Yamnaya kültürü) zamanında, İdil-Yayık arasındaki mezarlara at kafataslarının gömüldüğünü belirtmek yeterlidir. Botay kültürü de, günümüz Kazak bozkırlarında ilk Hint-İranlılar ulaşmadan önce gelişme göstermiştir. Dolayısıyla bu bağlamda, erken tarihimize ilişkin bilimsel araştırmaların son bulgularıyla ortaya konan gerçeklerin ağırlığı giderek artmaktadır. İrtiş ile Yayık arasında uzanan bölgenin Büyük Bozkır tarihindeki yeri özeldir. Bu bölgelerde Mezolitik-Neolitik devirlerde bir bakımdan Doğu Hazar Balkan Dağı, Kelteminar, Sırderya, Jetisu gelenekleriyle ilişkilendirilen Jangel (Jayık-Tobıl arası) Atbasar, Mekanjar, Ust-Narın (Doğu Kazakistan) kültürleri gelişmiştir. Eneolit Devir'de Jangel âdetleri bu çevrede şekillenmiş ve Şortan (Surtandı), atbasar tarzındaki işaretler; Tobıl ile Esil arasında yayılmış olan Botay kültürünün bazı silsilelerinin

Zaysan Gölü ile Kulandı Ovası arasındaki Ust-Narın arkeolojik kalıntılarına/kurganlarına kadar ulaşmıştır. Botay etkisi, bunların arasını birleştiren sistemde hatta bunun dışında Minusin Vadisi'ndeki Afanisiyevo kültüründe de görülmektedir. Bundan yaklaşık 6000 yıl önce merkezî Kazak ili olarak düşünülen Büyük Bozkır'ın, kökü tarpanlar (en eski at ırklarından biri) ve bozkulanlara dayanan gösterişsiz atları ıslah edilerek bugünün meşhur kılkuyruk cinsleri olan ahaltekelere, Arap atları, argımaklar, safkan koşu atları, safkan İngiliz yarış atları, binek atları, çekme atları, iyi yük atları ortaya çıkmıştır (Neskolko Slov... 1861: 9-11; 18, 29).

Botay kültürü MÖ 4. binyılın başı 3. binyılın sonunda atı tam olarak ehlîleştirmekle kalmamış at ile hayvan bakma dönemine de geçmiştir. Yani çoban göçer toplumun ön şartlarını sağlamıştır. Avrasya atlı hayvancılığının şekillenmesi süreci, iki bin yıl aralığını (MÖ 3 ile 2 binyıllar arası) içine alan uzun bir süreç olmuştur.

Sakalar ve İskitlerin Atlılık Sanatı (Atlı Dönem)

Son Tunç ve daha önceki Demir devirlerinin kesişme noktasında Avrasya'nın bozkır bölgelerinde, aslında her yerde tarih sahnesine yeni sosyokültürel standardın yani göçerlerin ortaya çıkışının ön şartları yerine getirilmektedir. Atlı askerin ortaya çıkışını, bunun hayata geçirilmesi olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü bundan sonra bozkırda atla hayvan bakma devri (çobanlık göçerliği) sona erer ve atlı dönem (MÖ 3 ile 2. binyıllar) başlar. Bu daha önceki Demir Devri'nin göçer Hint-Avrupalıları tarafından başlatılmış; tarih sahnesinde İskit-Sakalar, Üysinler, Hunlar, Eski Türkler, Oğuzlar, Kıpçaklar ile devam edip 13. yüzyılda Moğollarla tamamlanmıştır.

Binek atına hükmetme, hiç şüphesiz devrim niteliğinde bir olaydır. Bu olmaksızın Tunç Devri'nde Avrasya bozkırlarında birçok hayvancı-çoban birliği için hareketli hayat sürme yolu hiç de mümkün değildi. Yine de atlı çobanın atlı askere dönüşmesi sadece evrim yoluyla, bu şekilde dönüşüm için gerekli ön şartların ortaya çıkışıyla meydana geldi mi dersiniz? Aynı şekilde "atlılık" fenomeninin Avrasya bozkır bölgelerinin her yerinde kendi kendine şekillenmiş olması da şüphelidir. Avrasya atlı çobanlığının şekillenmesi süreci, atlı askerlerin ortaya çıkışına kadarki iki bin yılı içine almaktadır ve ağır ilerlemiş gibidir. Avrasya'nın orta kısmında MÖ 2. binyılın başında (Sintastı ile Arkayım, Toksanbay gibi eski zamanlarda) yer alan kısa süreli fakat parlak siyasi gelişimi hesaba almadığımız takdirde bu gerçekçidir. Bu nedenle MÖ 2 ile 1. binyılda "atlı" fenomeninin ortaya çıkışının bazı olaylarla ilişkili olduğunu tahmin etmek için yeterli sebep vardır. Bu olaylar bütün Avrasya bozkır bölgesi sakinlerinin hepsini kapsamaktadır. Bu sebep; göçer halkların, yenilikçi (atlılık) özelliklere sahip olup sınırlı bir coğrafi alanda yaşayanların askerî hareketleri ile ilgili olabilir.

Atlı düşüncesinin ispatı olarak at koşumlarını (ilk olarak gemle suluğu, fırlatmaya dayalı kesici silahları) göstermek mümkündür. Bu dört bileşenin ikisi, bozkırın farklı kültür çevrelerindeki atlı hayvancılık dönemi boyunca oldukça bağımsız bir şekilde gelişmiş de olabilir. Fakat bu yeteri kadar açıklanabilmiş bir mesele değildir. Zira bozkır tunç kültüründeki sulukların tipolojik dizisinde kronolojik olarak belirli olmayan çok büyük yerler vardır.

Gem ile kesici savaş aletinin (kılıç) özel bir yeri vardır. Sürüyle hayvan bakmak için çok uygun olan yumuşak (kayış) gemler, atlı asker çarpışması için çok gerekli olan at başını idare etme konusunu tam olarak çözmemiştir. Burada iki atlı asker birbiriyle mi çarpışmaktadır? Bu eski

zamanlarda çok seyrek olmuştur. Yoksa atlı asker, piyadeye silah mı fırlatmaktadır? Böylece atın başını idare etme sorunu, sadece metal iki parçadan oluşan gem ile çözülebilmekteydi (Tunçtan, üzengiye benzer ve tek çemberli olarak yapılmıştır). Bu, Avrasya bozkırında tam olarak MÖ 2 ile 1. binyıllarda ortaya çıkmıştır.

Atlı askerin mertebesini üstün kılan bir başka şey kesici savaş silahlarıdır. Tunç Devri'nde geniş bir şekilde yayılmış olan kısa hançerler, atlı kişi için tamamen faydasız bir silahtır. Onu yayalardan üstün kılan unsur, kelimenin doğrudan ve dolaylı anlamıyla, kesici silahın mümkün olduğunca uzun olmasını talep edışıdır. Bunun neticesinde hançerin kesici, yarıcı varyantı olan kılıç ortaya çıkmıştır.

Atlı devirde Hint-Avrupalılardan sonra tarih sahnesine çıkan Sakalar-İskitler; oldukça büyük bir alana yerleşmiş, tarih kervanının kesintisiz bir şekilde ileriye doğru hareketinde derin izler bırakmışlardır.

İskitler MÖ 7 ile 3. yüzyıllar arasında akrabaları olan Sakaların yanı sıra Sarmat ve Massaget boylarıyla beraber Avrasya'nın orta bölgesini yurt tutup hayvancılıkla meşgul olmuşlardır. Bunun içerisinde de öne çıkan meşgale, sürü hâlinde at bakma işi olmuştur. Geçmiş dönem yazarlarının eserlerinde zaman zaman karşımıza çıkan kanıtlardan görüldüğü üzere İskitlerin hayat tarzını atsız tasvir etmek mümkün değildir. Bu kanıtlar, araştırmacılar tarafından bilindiği için belirli eski olaylarla ilgili olarak çok fazla kullanılmayan irili ufaklı kaynakları süzgeçten geçirdik.

İskitlerin *dört tülük* hayvanın birçoğunu ehlileştirerek onlardan faydalandığı, 1971 yılında Dnepropetrovsk civarında bulunan 31 cm çapındaki altın göğüs süslemesinde tasvir edilmiş olan heykellerden anlaşılmaktadır. Koyun sağma, keçi bakımı, buzağı emzirme, kulun salma ve koyunun yapağılı derisini işleme gibi hayvancılık faaliyetlerinde hayvan organlarının neredeyse tamamı gerçekçi bir şekilde tasvir edilmiştir. Atın da iki türü burada görülmektedir. *Kulun* (altı aylık tay) emziren kısrağın başı etsiz ve sivridir. Bu kısrağ; küp boyunlu, uzun baldırlı, yuvarlak toynaklıdır. Arka ayaklarıyla tepinip kaşınan at ise alçak boylu, kısa ayaklı, kaslı, büyük ve yuvarlak toynaklıdır (Tamara 2003). İskitler hızlı, sağlam atları ile ün salmışlardır. İskit atlarının görünüşü Nikopol testisinin (MÖ 4. yy.) yan tarafına yapıştırılan altın kaplama kabartmalarda yine tam bu gerçekçilikle yansıtılmıştır: Bu kabartmalarda Yeleleri kısa kesilmiş iki at otlamaktadır. Yeleleri uzun iki at ise koşarken, onları kement atarak yakalayıp bütün gücüyle çeken İskitler tasvir edilmiştir. Bir atı yere yıkmak için ayaklarını bağlayan ve onu önden ve arkadan iplerle çeken üç İskit yer alır. Bir başka sahnede, dizginlenmiş atın ön ayağını kaldıran bir İskit, ayrıca atı köstekleyen bir başka İskit görülür. Kısacası, atın yakalanması, evcilleştirilmesi, dizginlenmesi, kösteklenmesi ve eyer örtüsü takılması gibi süreçler aşamalı biçimde açıkça betimlenmiştir.

İskit atçılığında atı ehlileştirmek, onu ekonomik ve askerî faaliyetlerde kullanmak gibi başarılar vardır. Bu başarıların en önemlisi gücünün korunması için atın iğdiş edilmesi idi (Dumka 1956). Bu konu hakkında Strabon "... Atlar söz dinlesin, boyun eğsin diyerek bütün İskit ve Sarmat kabileleri atları iğdiş ederdi, onların atları iri oldukları için sıcakkanlı ve inatçı olurdu." sözlerini söylemektedir (Velikaya Step...2005: 182). Bizim düşüncemize göre erkek atları iğdiş etme metodunu ilk olarak İskitlerin bulması, sürü şeklinde hayvan bakımından doğmuştur. 15-20 kısrağa bir aygır gerekmede, bundan daha fazla olan aygırlar sürüyü bozmaktadır. Sürünün bozulması da binlerce baş atın bulunduğu sürünün bozulması demektir. Bu durum bakım işine, otlatma işine kötü etki etmekteydi. Bu işlemin uygulanmasını gerektiren bir diğer faktör; atlı askerler için ça-

buk ehlfleştirilen atların sakın, Sakalarınki gibi iğdiş edilmiş atlardan çıkmasıydı. Aristoteles şunları aktarmaktadır: “İskit hükümdarının sürekli yavrulayan iyi bir kısırağı vardır. Taylarının hepsi de çok iyi yetişmektedir. Tayların birini aygır olarak ayırıp ‘Bundan soylu tay doğar.’ düşüncesiyle anasıyla iftleştirmek isterler. Aygır razı olmaz. Kısırağın üstünü örtüp aygır tekrar bırakırlar, aygır tekrar harekete geçer. iftleşmeden sonra kısırağın başını açıp gösterirler. Anasını gören aygır koşup kendisini kayadan aşağı atıp ölür.” (Velikaya Step...2005: 110). Bu durum; at bakıp onun arkasında gezen Kazak, Moğol, Türkmen halkları için yabancıdır ve tamamen akıl dışıdır. Ben, söz konusu olay hakkında bu üç halkın da yaşlılarıyla konuştuğumda onlar rktler.

“Allah korusun, tek eksiği dil olan at, tıpkı insan gibidir; nasıl takat gösterip yaptı ki? ‘Kötü aygır anasına saldırır’ şeklinde bir atasözü var ancak böyle bir aygır grmşlğmz yoktur” (Yazarın Arşivi) demektedirler.

Doğruyu söylemek gerekirse bu metot, harada duran atları kendi nesilleriyle çiftleştirerek saf kan nesiller elde etmek için uygulanmaktadır. Bu olayı V.B. Kovalaevskiy şöyle açıklamaktadır: “... İskitler çok kıymetli soylar kaybolmasın diye kendi soyundan olanlarla iftleştirmeyi ‘koruma’ olarak değerlendirilmekteydi.” (Kovalevskaya 1977).

İlyada Destanı’nda “İskitler atın kişnemesini en güzel müzikten de yukarı bir yere koyarlar.” denilmektedir (Velikaya Step...2005: 16). Plutarh Heroneyskiy, M 146-127 yılları arasında şunları aktarmaktadır: İskit hükümdarı Atey, Büyük İskender’in babası Filip’e yazdığı mektupta “Sen insanlarla savaşmaya alışmış Makedonyalıları hkmediyorsun, ben ise gündelik bir sorun olan açlık ve susuzlukla mücadele etmeye alışmış İskitlere hükmediyorum.” demiştir. Atının bakımını yapan Atey, Filip’in elçilerine “Filip bunları yapıyor mu?” diye sordu. Çok güzel flüt çalan İsmeniya’yı esir alıp ona flüt almasını emretti. Herkes onun sanatına hayran kaldı. Atey (A.T.) ant içip “Flte bakarken atın kişnemesini başka bir hevesle dinliyorum” dedi (Velikaya Step...2005: 268).

Atların birbirini, kişneyip gezerek buldukları bilinmektedir. Hayatı at bakmakla geçen insan onun kişnemesini işitmese yemek pişmezmiş. Yaşlı bir at şunları söylemektedir: “Savaşta, 1944 yılında yaralanıp hastanede yatarken sağ salım yurduma varsam; atların kişnemelerini bir duysam başka bir dileğim yok diyordum. Yaradan istediğimi verdi, savaştan sağ salım döndüm. Benim hayattaki en büyük zevkim, atların öğle yemlenmelerinde onların arasında atımla dolaşmaktı. Büyük bir tiyatro. O zaman kulunların, atların kişnemelerini duyarım. Ama bu hayvanın sesi özel, herhangi bir müzikten daha yukarı seviyede.” (I). Kazaklarda, kaybolan atını kişneme sesinden tanıyıp bulan zeki kişiler varmış. Çünkü onlar her bir atın sesinin diğerinden farklı olduğunu akıllarına nakşetmişler. 1953 yılında Kore Savaşı’na giden bir Kazak subayı şunları söylemektedir: “Hayvan da sahibine ekermiş. Bu söz gerçektir. Korelilerin atlarının kişnemesi de farklı bir şekildeydi. Kulağa hoş gelmiyordu. Bizim Kazak atlarının sesi gibi güzel değil.” (Yazarın Arşivi).

Eşek, sadece hayatı boyunca eşeğin sesini bile duymamış olan İskitler için değil onların atları için bile şaşırtıcı olmuştur. Herodot’un aktardığına göre “İskitlerin memleketi soğuk olduğu için orada hiçbir zaman eşek ve katır olmamış. Bu nedenle eşeğin anırması İskitlerin atlı askerlerini şaşırtmış. Perslere karşı yapılan savaşta eşeğin anırmasını işiten İskit atlarının kulaklarını dikmeleri ve korkup geri kaçmalarının sebebi, daha önce böyle bir sesi işitmemeleri ve bunun gibi bir hayvanı daha önce görmemeleridir... (Velikaya Step...2005: 162). Eşek, 20. yüzyılın sonuna kadar Kuzey Kazakları için de tamamen yabancı bir hayvandır. Kızıylarlı yaşlı bir Kazak, çocuğunu

evlendirmek isteğiyle 1970 yılında Çimkent şehrine gider. Burada bir eşek görüp eşeğin acı sesini duyunca “Bu, görünüşünden sesine kadar Kazaklar için ne kadar yabancı hayvan ya!” demiştir.

İskitler, Perslere karşı savaşta askerî safta dururken aralarından bir tavşan kaçır. Tavşanı görünce hepsi birden kovalar. İskitlerin sırası bozulup aralarında gürültü, gülme kopar. Daryus, İskitlerin arasındaki bu gürültü patırtının ne olduğunu sorunca tavşan kovaladıklarını söylerler. O zaman Daryus “Şimdi anladım ki bunlar bizden özellikle nefret ediyorlarmış... Bizim bunlardan sağ salim kurtulmamız için ciddi bir tavsiyeye ihtiyacımız var” der. O zaman hükümdarın veziri Gorbij “... gece ateş yakıp eşekleri bağlayıp yaralı askerleri bırakıp gitmek gerek” diye karşılık verir. Nikolay Damasskiy de “İskit kabileleri ev nedir bilmezdi. Yemekleri sadece kısırak sütüydü, ondan kurut yaparlardı. Bu içmek için de yemek için de iyiydi. Onlarla savaşmak çok zor çünkü yiyeceklerini yanlarına alıp giderlerdi” (Velikaya Step...2005: 165).

Göçerlerin uzak sefere çıktıklarında tarımla uğraşan yerleşik halklara göre üstünlükleri, kendileriyle birlikte yiyeceklerini atlarının tergisine bağlayıp gitmeleri ve bunların uzak seferlerde ata hiçbir şekilde yük olmayışydı. Kaynak kişilerin söylediklerine göre ağırlığı 1,5 ile 2 kg arasında değişen, bir torba koyun kurutu; bir haftalık azık oluyordu. Koyun sütünden yapılmış üç dört parça kurutu terkide bulunan tulumdaki suya atarlarmış, atla giderken sallanan bu kurutlar ezilip koyu bir içeceğe dönüşürmüş. Üç dört parça kurut, bir günlük yiyecek içeceği karşılamaktadır. Koyunun kurutu; ineğin, keçinin kurutundan kalori bakımından daha zengindir ve insanı ısıtmaktadır. Kış günleri atçılar; kurutu dondurucu ayazda et suyunda, et suyu yoksa tabağa koydukları karda ezip içerek şafak sökene kadar at üstünden inmeden at güdebilmektedir (Yazarın Arşivi).

Gippaha, kısırak sütünden yapılmış İskit yemeğidir. Zaman zaman onu ekşi kısırak sütü şeklinde de adlandırırlar. İskitler, yemek olarak istifade ettikleri bu yiyeceği koyu şekilde içerler ve yerler (Velikaya Step...2005: 129). Bize göre bu yemek ekşimik ya da kurut gibi bir yiyecek olmalıdır.

Ekşimiş kısırak sütü, bugünkü şekli ile ifade edecek olursak kıımızdır. At sütünü kurutup ondan *irimşik*, kurut şeklinde istifade etmek mümkündür. Bize göre İskitler sadece kısırak sütünden değil ineğin ve koyunun da sütünden faydalanmışlardır. Dneprozerjinski’de bulunan kadın göğüs süslemesinde tayını emziren kısırak, buzağısını emziren inek ve en önemlisi koyunu sağan İskitler resmedilmiştir. Koyun sağma metodu günümüz Kazak, Kırgız gibi halklarınki ile aynıdır. İskitler, sığır ve koyun sütünü de kurutmayı biliyordu. Koyun ile ineğin kurutu onlarca yıl dayanabilen ve tadını kaybetmeyen bir özelliğe sahiptir. Askerî seferlerde eşsiz bir hafiflik veren, bozulmayan, yüksek kalorili bir yiyecektir. Kazak-Kırgız askerlerinin, yağmacılarının tergisinde 1-2 kilogram kurut, birkaç günden bir haftaya kadar yetecek bir azık olmuştur (Yazarın Arşivi). Atlarının kısa (A.T.), koyunlarının iri olduğu, tarihî kaynaklarda belirtilmektedir (Velikaya Step...2005: 199).



Pazırık kurganında bulunan halı üzerine işlenmiş atlı İskit hanzadesi

Kliment Aleksandırskiy, “İskitler acıksa ya da susasa altındaki atının damarını açıp kanını içer. Bu şekilde atı binek olmasının yanı sıra yemek de olmaktadır.” demektedir (Velikaya Step...2005: 369). Bu âdetin Cengiz zamanının Moğollarında da olduğu bilinmektedir. İskitlerin askerî sanatından söz açıldığında yazar; onların geri çekilerek, düşman ile yüz yüze gelmeden, vurup kaçarak savaştıklarını ve böylece düşmanlarını yorduklarını ifade etmektedir. Platon “Diyaloglar”ında Sokrates’e “İşte bu İskitler geri çekilerek savaştıklarında saldırarak savaşmalarından daha kötü degillerdir” demektedir (Velikaya Step...2005: 98).

İskitler, Persleri bulundukları yerde daha fazla tutmak için kendileri çekilirler ve yollarında biraz hayvan ile hayvan bakıcısı bırakırlar. Persler her seferinde hayvanları ele geçirdikleri için coşarlar (Heredot 1972: V, 119).

Polien (MS 2. yy.); birçok ülkenin savaş hileleri hakkında bilgi vermektedir. İskitler kabilelerle savaşa başlamadan önce, çiftçiler ve hayvancılara uzaktan at sürülerini sürmelerini buyurur-

larmış. Kabileler; uzaktan çok sayıda adamla birlikte gelen atları ve toz dumanı görüp, gürültü patırtıyı işitince yukarı İskitlerin (Dnyeper'in yukarı taraflarındaki – A.T.) yardıma geldiğini düşünerek, korkuya kapılıp kaçarlarmış (Velikaya Step...2005: 24).

Herodot'un savaş hakkında verdiği birçok bilgiye göre İskitler, yüz yüze savaşmayı çok tercih etmezler; hayvan sürüleri ile geri çekilmek suretiyle savaşarak pınarlar ve kuyuları yok edip otlakları kuruturlar (yakarlar A.T.) (Herodot 1972: V, 120). Savaşlarda çok sayıda attan faydalanma, göçerlerde yakın zamanlara kadar görülmüştür. 1916 yılında günümüz Kazakistan'ının doğu bölgelerinde Kazaklar, çarın sömürgecilerine karşı isyan edip Çin tarafına göç etmişlerdir. Göçü durdurmak için gönderilen Rus askerleri yetişirken Kürkebay Batır'ın idare ettiği Kazak yiğitleri, önlerinden birkaç yüz atı sürmüş. Çok sayıda atın arasında kalan askerler ne yapacaklarını bilemeyerek şaşırıp kalmışlar, Kazaklar onları kementle devirerek esir almışlardır. Askerlerin sayısı bazı kaynaklarda otuz bazı kaynaklarda 70'tir. Kürkebay'ın yiğitlerinin sayısı 30-40 civarındadır. Bütün silahları birkaç fitilli tüfekmiş, bunlarla da hiç ateş edilmemiştir (Yazarın Arşivi).

İllerinin üzerine güneş doğduğunda tüm İskitler, yelesinden tutarak atlarına binmektedir. İskitler; dostlarını karılarından, çoluk çocuklarından, anne ve babalarından daha önemli bir yere koymaktadır. İskitler arasında dostluk konusuyla ilgili olarak eski dönem yazarlarının notlarında "onların dostu için canını feda ettiği" ifadesine sıklıkla rastlanmaktadır. Demek ki dostluk, İskit askerleri arasındaki ilişkiyi güçlendirmektedir. Bir adamın ayaklar altına alınmış şerefi için bütün İskit halkının ayağa kalktığını "deriye oturtma" âdetinde görmekteyiz. Bu konu hakkında Likıyan Samosatskiy, "Düşmandan kötülük gören adam bir öküzü keser ve etini kazanda pişirir ve iki elini arkasına salıp derinin üstüne dayanarak oturur. Akrabaları, boydaşları etin tadına bakıp sağ ayaklarını deriye basar. Biri, beş atlı asker; ikincisi, on atlı asker; bir başkası gücü yettiğinde yaya asker getirir vs. En fakiri 'Hiçbir şeyim yok, kendim sefere katılayım.' diyerek söz verir. Bu şekilde derinin yanına büyük bir kalabalık toplanır. Bu tür askerler çok sağlam olurlar. Yenmek mümkün değildir. Çünkü deriyi bölmek yemini bozmakla aynı şeydir." şeklinde yazmaktadır (Velikaya Step...2005: 324). Bu âdetin izleri Kazaklar arasında görülmektedir. Ayaklarını öne doğru uzatarak, iki eliyle yere dayanıp oturan çocuğu büyükler gördüklerinde "Ne diye kötü âdet çıkarıp oturuyorsun, başını yesin" diye kızarlar. Böylece İskit askerinin sağlamlığı yemin etme töreninden, manevi birlikteliğinden anlaşılmaktadır.



Berel atının yeniden kurması (MÖ IV-III. yüzyıllar)

İskitler, uzun yolda yorulmayan, nazlanmayan, dayanıklı atları ile uzak yerlere kısa vakitte hızla ulaşmış; beklenmedik bir anda ortaya çıkıp birçok ülkeyi, toprağı ele geçirebilmiştir. Yazarlar, güneşin gözünü kapatmış gibi kalabalık at sürülerinin, zehirli ok yağmurunun, atılan kısa mızrakların insanları korkuya saldığını dehşetli biçimde kaydetmiştir. Bunun ardından yüz yüze, iç içe savaşta hançer ve kılıç, mızrak ve balta kullanan İskitler; korkuya kapılmış olan düşmanlarıyla hepsini yok edene kadar acımasızca savaşmışlardır. İskitlerin ara ara yaptıkları yağmalar İncil sayfalarında da açıkça görülmektedir: "... Kuzeyden hepsi ata binmiş olan yıkıcı kalabalık, sayısız asker geliyor...", "Göğe yükselmiş bulut gibi arabaları tozu dumana katıp atları kartaldan da hızlı yaklaştı; bize dert kaygı çöktü, biz donakaldık.", "Kalkanları, açılmış ecel tabutu gibi... Ellerinde sadak ve mızrak, onlar acımasız ve merhametsiz, sesleri dalgalanan deniz gibi, hepsi bir kişi gibi atla, süratle gelip senin canını alır Babil kızı." (Kovalevskaya 1977: 106). Herodot'un yazdıklarına göre İskitler 28 yıl boyu komşu ülkeleri harap etmiştir. Bu, aynı yüzyılın içinde geçen süredir. İskitlerin MÖ 7 ile 3. yüzyıllar arasındaki yağmaları; bütün Asya illerini, Asur, Urartu, Medya, Ninova, Babil vd. ülkeleri güçten düşürüp mahvetmiştir. Filistin'deki Skifopol şehri, İskitlerin bu seferlerden kalan izini taşımaktadır.



Dağlık Altay'daki Ükök kurganında bulunan atın yeniden kurması (Polosmak'a göre)

Savaş tarihinde ilk kez atlı askerlerden oluşan “askerî birlikler”, Kimmerler ve İskitler tarafından oluşturulmuştur. Doğu ülkelerinin askerlerini birbiri ardına kırıp geçiren, İskit atlı askerinin şiddetli gücü idi. Kimmerler ve İskitler, Ön Asya'ya gelene kadar bu bölgedeki ülkelerin askerî gücünün temeli çift tekerlekli arabalardır ve atlı askerler ancak Kimmerler ve İskitler bu coğrafyaya geldiğinde ortaya çıkmaya başlamıştır. İskit savaşlarından sonra Ön Asya'da çift tekerlekli arabalar hakkında bilgi veren kaynaklarla karşılaşmıyoruz (Dumka 1956).

İskitlerin askerî kabiliyetlerinin üstünlüğünü Herodot da aktarmaktadır. Onun yazdıklarına göre Kiyaksar İskitleri, Medya gençlerini ok atmayı öğretmek için çağırırlar. İskitler, yayı at üstünde çekme konusunda usta olduğu için elbette onların Medyalılara at üstünden ok atmayı öğrettikleri tahmini yapılabilir. İskitlerin savaş taktiği hakkındaki değerli bilgileri Platon'un kaleme aldığı Lahet ile Sokrat'ın diyaloglarında da görmekteyiz:

Sokrat: Düşmandan kaçarak savaşmak da olabiliyormuş.

Lahet: Nasıl kaçarak?

Sokrat: İskitlerin kaçarak savaşmaları, saldırarak savaşmalarından kötü değil.

Lahet: Senin söylediklerin İskit atlı askerlerinin savaş yöntemi. Onların atlı birlikleri böyle savaşır (Velikaya Step...2005: 98).

İskitlerin atlı askerleri; hızla gelip yaylarından okları yağmur gibi yağdırırlar; yakınlaşınca da ciritleri, kısa mızrakları fırlatırlar. Saldırı göğüs göğüse çarpışmayla sonuçlanır. Eğer düşman bu atlı asker kalabalığına direnirse dinlenip, safları düzene sokarak yeniden saldırıya geçerler. Yine de bu tür geri çekilmelerin tehlikeli yanları da var. Çünkü düşman artlarına düşüp takip edecek olursa okçular ne kadar ok atarsa atsın *Kaşkan javga katın er* [Kaçan düşmanı kovalamak kadın işi] denildiği gibi yenilgi acısını tatmak da mümkündür. Bu sebeple İskitler saldırıyı düşmanın ortasına doğru naralar atarak, "atlı yumrukla" tekrar tekrar vurarak gerçekleştirirler. Düşmanlarının düzenini merkezde bozup parçalarlar. Bunun için "atlı yumruğun" ön safına zırhlı askerler, arkalarına hafif silahlı atlılar yerleştirilmiştir. Akılda tutulması gereken bir şey de şudur: İskitler, Perslere karşı yalnızca atlı birliklerle savaşmış; bölgeyi iyi bilmeleri ve atlı birliklerinin üstünlüğü sayesinde düşman süvarisini sürekli geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Bunun tam tersine Daryus'un ordusunun temel gücü olan yaya askerlerle savaşmak, İskitlerin planları arasında yoktur. Bu sebeple bu güçlü yaya düşmanla sonuca ulaştıracak bir savaşa girişilmemiştir. İskit ordusunun bir başka üstünlüğü, Persler gibi yiyecek taşıyan kervanı beklemeden kendileri ile sürüp getirdikleri sürü sürü hayvanları düzenli olarak kesip yemeleridir. Bu nedenle de askerler her zaman tok, dinç ve yeni savaşa hazır olmuşlardır.

Göçer halkların askerî zaferleri, genellikle kahramanlık destanlarında dile getirilerek nesilden nesile aktarılmıştır. Daryus'u yenmeleri hakkındaki İskit manzumesini Herodot şöyle tasvir eder: "... İskit askeri Perslerden önce Tuna'ya geldi. Pers askerlerinin en önemli unsuru yaya askerlerdi. Daha önce yürünmemiş yoldan yürüdüler, yolu hiç bilmiyorlardı. İskitlerin atlı birlikleri doğru yolu iyi biliyordu. İskitler, Daryus'un oldukça kalabalık olan ordusunu tamamen yorup tekraren saldırarak İskitler zafere ulaştılar." Araştırmacılar, Yunanistan'a at bakıcılığı ve ata binme sanatının Tuna kültüründen, Anadolu'dan, Afrika'dan geldiği yönünde fikir beyan etmektedirler (Kovalevskaya 1977: 68). Bunun için de atlı birlikler kurup onu bir ordu olarak kullanma ve at üstünde yay çekmenin İskitlerden geldiğine dair hiçbir şüphe yoktur.

Grek-Pers savaşlarında atlı askerlerin eksikliğini şu olayda görmek mümkündür: MÖ 490 yılındaki meşhur Maraton çarpışmasında Greklerin Persleri yenmeleri üzerine, zaferi haber vermesi için bir askeri 40 kilometreden daha fazla uzaklıktaki Atina'ya gönderirler. Asker zafer haberini ulaştırmayı başarır ve ölür. Bence Greklerde bir tane bile at olsa haberi at ile ulaştırırlardı ve en ilginç günümüzde özellikle insanı zorlayan maraton adlı yarış olmazdı. Grek-Pers savaşlarının sonucunda Greklerin atlı askerlere olan ilgisi artmıştır. Grek şairi Andokid şunu söylemiştir:

“İlk defa atlı askerleri organize edip 300 yaylı İskit askerini satın aldık.” (Kovalevskaya 1977: 69). Bundan sonra Grek ülkesinde at meselesi, devlet seviyesinde bir ilgiye malik oldu. Bunun açık delili Ksenofontov’un “Ata binme” ve “Atlı askeri idare” adlı sözleşmeleridir (Ksenefont 1847). Daryus’un seferinden sonra, MÖ 331-330 yılları arasında Büyük İskender’in yardımcısı Zpirion; 30 bin askerle İskit ülkesine girer. Birkaç ay İskit ülkesini kırar geçirir, Olviya şehrini kuşatır ama alamaz. Neticede, dönüş yolunda İskitlerin saldırılarına uğrayan birliklerinin neredeyse tamamı kırılır (Blavatskiy 1950).

İskit, Makedon ve Helenik savaş sanatına alışmış olan Makedonyalı Filip ile İskit hükümdarı arasındaki göğüs göğüse savaşta İskitlerin geleneksel savaş taktiğini uygulayamayarak yenildikleri tarihî kaynaklarda gösterilmiştir. İskitler bu savaşta yenilip kadın ve çocuklardan oluşan 20 bin kişiyi ve 20 bin kısırağı kaybetmişlerdir. Yaya asker ile atlı askeri organize edip ağır silahlı Makedon kanatlarına karşı savaş metodunu kullanan İskitler, hiçbir şey yapamamışlardır. Savaşın başında iki tarafın taktik ustalıkları eşit değildi. Savaşta yeni yöntemler ile Makedon kanatlarını kullanan Makedonyalı Filip, eski geleneksel savaş yollarını kullanan Atey’i yenmiştir (Melyukova 1950).

Antik yazarların eserleri, İskitler ile Sakaların mitolojisinde atın ne kadar önemli rol oynadığını göstermiştir. İskit hükümdarı öldüğünde en iyilerinden elli at kurban sunulmuştur. Bir yıl sonra da ölüyü anma yemeğinde 50 at daha kesilmiştir. “Hükümdarın sağlığında hangi eşyalar gerek olmuşsa öteki dünyada da onlar gerek olacaktır” düşüncesi doğrultusunda hükümdar; atları, silahları, hizmetçileri ve askerleri ile gömülmüştür. Genel olarak göçerlerde örf ve âdetler sağlam bir şekilde korunmuş ve kusursuz bir şekilde uygulanmıştır. Herodot’un kaydettiği at ile defnetme geleneği, Kazak ilinin bazı bölgelerinde 19. yüzyılın sonuna kadar korunmuştur. Hatta iyi atların insan gibi defnedilmesi töreni, yakın zamanlara kadar gelmiştir. İşte bir insanın ölümünün birinci yılında onlarca, yüzlerce at kesilerek yemek verilmesi; 19. yüzyıl boyunca sık karşılaşılan bir durumdur.

Günümüzde Kazaklarda ölen adam için bir iki at kesildiğini dikkate alırsak bu gelenek 21. yüzyıla kadar ulaşmıştır diyebiliriz. Arkeolojik kazılar Herodot’un yazdıklarını tam olarak ispatlamaktadır. Sadece Arjan kurganından (Tıva) 160’tan fazla at iskeletinin çıkması (Velikaya Step...2005) ve Pazırık, Berel vd. kurganlarda da atların koşumları ile bulunması; eski dönem yazarlarının bütün sözlerinin gerçek olduğunu ortaya koymaktadır. “Bunların sığındıkları tek bir Tanrı’sı var. O da güneştir. Güneşe özel olarak kurban verirler, çünkü en hızlı tanrıya, yaratılmışların içindeki en hızlısı kurban verilmeliydi.” Tam da bunun gibi veciz bir söz Strabon’da da vardır: “Massagetler sadece güneşe tapınırlardı, ona at kurban ederlerdi.” Güneşe tapınma, güneşe özel kurban sunma Kazakların İslam dinini kabul etmelerine kadar atalarının geleneklerinde geniş bir yer tutmuştur. Günümüzde Arjan, Pazırık, Berel kurganlarında bulunan atların sayısı 270’ten fazladır. Bu Saka ve İskitlerin eski at yetiştiriciliğini incelemek için paha biçilmez zengin malzemeler sunmaktadır.

V.O. Vitt, “Atçılığın eski vatani; Avesta’da söylendiği üzere ‘Yazının en uzun günü kışının iki gününe denk gelen, Altay’a paralel uzanan İrtiş boyundaki bozkırlık alanıdır.” diyerek bir sonuca ulaşmaktadır. Pazırık kabileleri, İrtiş boyundan getirilen güzel atlar; çok zaman geçmeden Altay’ın zorlu hava şartlarına uyum sağlayıp değişmiştir. V.O. Vitt altı Pazırık kurganında bulunan 56 atın iskeletini dört gruba ayırmaktadır:

1. Cidago yüksekliği 146-150 santimetre
2. Cidago yüksekliği 140-146 santimetre
3. Cidago yüksekliği 136-140 santimetre
4. Cidago yüksekliği 136 santimetreden aşağı (Vitt 1952).

Berel'den bulunan atların cidagosuna kadarki yükseklikleri 136-144 ve 128-136 santimetredir. Yani, V.O. Vitt listesinin 2 ve 4. gruplarına uygun gelmektedir (Vitt 1952). V.O. Vitt'in gruplandırmasına göre Altay'ın yerli atları üçüncü gruba (136-140 santimetre) uygun düşmektedir (Ahinjanov 1992). İlk gruba giren binek atlarının ortaya çıkışını inceleyen bilim adamı, henüz gençken ayrılıp alınan ve özel olarak beslenen bu atların iğdiş işlemi sonucu 4 ile 6 santimetre kadar daha fazla büyüdüğünü söylemektedir. Bu nedenle vücut organlarının büyüüp olgunlaştığını belirtmiştir. Gerçekten de araştırmacının, gençken iğdiş edildiklerini söylemesi bir hata gibi görünmektedir. Çünkü Kazaklarda at, bahadırlar ve hanlar için daha tay iken seçilip özel beslenir. İri ve boyu uzun olsun diyerek ancak altı yaşında iğdiş edilmektedir. Altaylılar bu zamanlarda boyu 150 santimetreye ulaşan güzel binek atlarına sahip olmuşlardır. Bunlar kalite bakımından geçmiş zamanın bütün atlarını geride bırakmıştır. Kazılardan elde edilen bulgular, geçmişteki atların en gelişmişlerinden de geri kalmadığını göstermektedir. Atların bu eski türü, milattan sonra ilk bin yılın ortasına doğru ortadan kaybolmaktadır. S.İ. Rudenko bu hususu "... Geçen yüzyılın ortasına kadar (19. yüzyılın ortası, A.T.) sağlam vücutlu, kaliteli Altay atları; Doğu Kazakistan'ın bozkır göçerleri tarafından çok değerli görülmüşlerdi" diyerek göstermektedir (Rudenko 1927: 200).

Pazırık atlarının donları iyi bir şekilde incelenmiştir. "Kızıl sarı donların baskın oluşu dikkat çekmektedir. Bazı yerlerde altın donlar ile karşılaşmakta ise de çoğunlukla doru donlar baskındır... Kızıl sarı ve doru çok olduğu için baş, ayaklarında ak işaretlerle karşılaşmaktadır. Aynı şekilde tam kızıl sarı ve tam dorular da vardı. Genel olarak atların bağında ya da ayağında mutlaka ayırt edici işaretler oluyordu." (Rudenko 1952: 34). Altın donlu atlar, genellikle eski zamanlardan başlayarak günümüze kadar Türkmen *argıma*kları (soylu atları) ile özdeşleşmiştir. Altay'da altın donlu atların bulunması, Altay'ın asıl soylu *argıma*kların yetiştiği bir yer olduğunu iddia eden âlimlerin sınıflandırmalarını da kanıtlamaktadır.

Hunların At Ustalığı ve Atçılığı

Göçer Hun kabilelerinin tarihi MÖ 4-3. yüzyıllardan beri bilinmektedir. Çin kaynakları ve günümüzde yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntulara göre onlar Çin'in kuzey ve kuzeybatısındaki bozkırlık alan ile dağlık Ordos ve İnşan bölgelerinde yaşamışlardır. Bundan yirmi iki yüzyıl önce Avrasya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında korku salan ilk askerî imparatorluğu kurup, Çin ile Orta Asya'nın başka illerinde sürekli bir tehdit oluşturup baskıncı türde savaş yürütmüşlerdir. Hunlar ile Çin halklarının nüfusunun ne kadar olduğu sorusuna Çin kaynaklarında kesin bir cevap bulunabilmektedir. "Hunların (Syunu) nüfusu Çin'in bir eyaletinin nüfusu kadar yoktur. Fakat onların giyimleri ile yemekleri çok iyiydi, bu bakımdan Çin'e bağımlı değillerdi" (Materialı po İstorii... 1968: 45), ifadeleri kayıtlarda geçmektedir. Eski rivayetler ile son araştırmaları gözden geçirecek olursak Hunların nüfusu en fazla 1,5 milyon civarındadır. Çinlilerin sayısı 60 milyona ulaşmaktaydı (Kradin 2002: 104).

Hunlar, kendi geleneklerine uygun biçimde gururluydular, kendilerini güçlü ve herkesten üstün görmekteydiler. Birilerine karşı yükümlülüğü, borçlu olmayı namus meselesi olarak gören Hunlar; at üstünde devlet kurmuşlardır ve bu nedenle de başka halklar arasında itibarlı ve namıdırılar (Materialı po İstorii... 1968: 34). Buna bir açıklama yapmanın gereği yoktur. “Çin’in kuzeyinde hayat sürmektedirler, bir otlaktan ikincisine hayvanları ile göçerler. *Tört tülük* hayvandan en çok yetiştirdikleri atlardır. İrili ufaklı boynuzlu hayvanlar, bununla birlikte deve, eşek, katır ve safkan atlar yetiştirdikleri hayvanlar arasındadır. Bir yerden başka bir yere göçme, su ve otlığın bolluğuna bağlıdır. Şehirleri yoktur, yerleşik hayatı ve çiftçiliği bilmezler. Ancak her birinin kendine has özel yeri vardır. Kanunları yazılı değil, sözlüdür. Çocukları, daha küçük yaşta koyuna binip okla küçük kuşlar ve tarla sincapları avlar. Büyüdükçe tavşan ve tilkiyi vurup azık ederler. Çubuğu at yapıp, at gibi kişneyip oynama ve koyun, koça binip daldan yay yapıp çekme; Kazak, Kırgız, Moğol çocuklarında bugüne kadar korunmuştur. Yayı iyi çekenler, zırhlı atlı asker olarak alınırlardı. Hayvan otlatmaya çıkıldığında avcılıkla meşgul olup avladıklarını azık ederlerdi. Gerekli olduğunda her biri yağma yapmak için askerî eğitimlerle de meşgul olurlardı. Onların özellikleri şu şekildedir: Uzun silahları (uzaktan atılan A.T.) yay ve ok, kısa silahları (göğüs göğüse savaşta A.T.) kılıç ve mızraktır. Akın başarılı olursa ileriye hareket ederler, başarısız olursa çekilirlerdi. Geri çekilmek ayıp kabul edilmezdi. Liderlerinden başlayıp hepsi hayvanın etini yer, derisini giyim için kullanır; deri ve yün kıyafetler giyerler.” (Materialı po İstorii... 1968: 34).

Hunların yerleşik Çinlilerden en büyük farklılığı, sürü hâlinde hayvan bakımı ile meşgul olup çok sayıda at yetiştirmeleri ve buna uygun olarak yüz binlerce atlı askeri organize edebilmesidir. Elbette o dönemde Çin’de de at vardır. Fakat bütün yerleşik halkların bir eksikliği, sürü hâlinde hayvan bakma işini bilmemeleridir. Göçerlerin çok sayıda at yetiştirmek için buldukları yenilik, atı sürülere (Kz. *üyir*) ayırıp çoğaltmaktır. Her sürüde 15 20 at vardır ve aygır bunun bir bakıma sahibidir; sürüye kendisi bakar, hayvanları yetiştirir. Bu şekilde hayvanın dilinden anlayan halk, hayvanı kendi kendine baktırmaktaydı. Bu duruma biz bugün çok dikkat etmiyoruz ama bu yöntem o dönem için hayvan yetiştiriciliği sürecinde önemli bir yenilikti. Yerleşik halk, elindeki bir iki atına yaşadığı yerde bakmaktadır. Bu nedenle fazla at yetiştirmemektedir. *Tört tülük* içinde at, göçerler için en başta gelen ekonomik ve askerî güçtür. Endüstri medeniyetine kadar atlı geleneğe sahip olan Avrasya göçerleri, askerî ve siyasi tarihte önemli bir rol oynamışlardır.

N.E. Masanov, atın olumlu özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: Katar ve sürü olarak gezmeye, otlama, hızlı hareket etme, güç ve dayanıklılık, vücut sıcaklığını bir seviyede tutabilme, kendi kendine yayılma, ahır veya tavlama gerek duymama. Bununla birlikte at bakımının zor yanlarını da saymaktadır: Otlığın geniş, bol olması ve sık sık değiştirilmesinin gerekliliği, atın yavaş yetiştirmesi (gebelik süreci 48-50 hafta arasında), cinsel olgunluğa 5-6 yaşında erişmesi, gücünün 6-7 yıl içinde istenen noktaya gelmesi, döl verme bakımından zayıflığı (%30), su ve yiyeceği seçerek yiyip içmesi (Masanov 1998: 67-68). Bunun için göçerler, mümkün olduğunca çok sayıda at sürüsü yetiştirmeye çalışmışlardır. Zayıf atlar; hastalığa, doğal seçilime, hava durumunun sertliğine dayanamayıp kendi kendine yok olmaktadır.

Tsin hanedanının orta dönemlerinde Çin’de köklü kültürel değişiklikler ortaya çıkmıştır. Kuzeydeki göçer kabilelerin doğrudan tesiriyle ortaya çıkan at ticareti neticesinde at yetiştiriciliği gelişmiştir. Tam bu dönemde ortaya çıkan askerî arabalar büyük bir yenilik olmuştur. Arabalar yeni teknoloji olarak sıradan halkın ulaşamayacağı, belli bir toplumsal katmanın göstergesidir.

Asker arabası olanlar, başkalarına üstünlük taslayıp kendilerini yukarı seviyede kabul ederlerdi. Sonuçta “arabacılar” diye adlandırılan toplumsal katman şekillendi (Ögel 1998: 41).

Çinli komutan Ulyan 307 yılında Lin’hu ile Leufan’ kabilelerini ezip geçti ve İnşan’dan başlayarak “Büyük Çin Seddi”nin yapımına başladı. Hunlardan korunmak için kale yapmak faydasızdı. Bu nedenle Çin ülkesinde köklü değişiklikler, reformlar yapma gerekliliği ortaya çıktı.

At yetiştirme, Orta Asya kabilelerine uygun bir meşguliyetti. Çinliler, atı eski Mısırlıların yaptığı gibi binmek için değil sadece savaş arabalarına koşturmak için kullanıyordu. Çin’de Orta Asya’daki gibi çocuğundan yaşlısına kadar herkesin ata bindiği bir durum söz konusu değildir. Hunlarla tanışana kadar Çinlilerin ata binip, at üzerinde yay çekip ok atmayı bilmedikleri açıktır. Çinlilerin yerleşik halklara uygun, sallanan geniş giyimleri; ata binmek için hiç kullanışlı değildi. Bu nedenle imparator Şi Huandi ülkesinin filozoflarını acımasız bir şekilde eleştirirken şöyle der: “... Ben bundan sonra, Hunların kıyafetlerini örnek alarak giyinmeyi ve at üstünde giderken ok atmayı bütün halkıma öğretmek istiyorum” (Ögel 1998: 63).



Hun askeri (Eski bir Çin resmi)

Bu durumdan anlaşılabacağı üzere imparatora en gerekli olan şey askerî reformdur. Çinliler Hunların kıyafetlerini giymeye başladıklarında kıyafetin parçaları üzerinde oynamamışlar ve adlandırmalarını hiç değiştirmeden eski anlamları ile kabul etmişlerdir. Bu adlar, daha sonraları biraz değişime uğramış olsalar da Çin dilinin sisteminde kullanılmaya devam etmişlerdir. Giyim kuşam ile ilgili yeni form, askerlerin tamamını kapsayarak askerî hayata hemen yerleşti. Çin askerleri dalgalanan uzun giyimlerini bırakıp tokalı kemeri olan kısa ceketler, elbise; bu askerlerin ata binenleri de pantolon giydi. Atlı asker olarak alınanlar; ayaklarına çabuk giyilen çarıklarını bırakıp çizme, ata sürtünmemek için baldırlarına da yazın kısa deriden, kışın da kalın kumaştan yapılmış pantolon giydiler. Askerler metalden yapılmış Hun silahları ile silahlanmaya başladı. İki yönde ilerleyen giyim reformu askerler arasında çabuk yerleşse de reformun sıradan halk arasında yayılması için birkaç nesil geçti. Çok korumacı olan Çin halkı da Hunların birçok giyim kuşam örneklerini kabullendi. Çinliler de kıyafetlerini sağdan sola doğru değil, Hunlar gibi soldan sağa doğru düğmelemeye başladı. Vang Tuovitde, “Hunların Giyim-Kuşamları Hakkında Bir Araştırma” başlıklı eseriyle Çin’deki giyim reformunun nasıl yürüdüğünü ayrıntılı bir şekilde ele almıştır (Popov 2001: 41).

Bu dönemde orduyu, devleti at ile donatma ihtiyacı da doğmuştur. İmparatorun buyruğu ile sınır bölgelerinde genel at pazarları açılmaya başladı. Çin’in temel stratejik malı ipek, Hunlarınki attı. Ticaret yapan iki taraf da bu işten kârlı çıkmak için çaba gösterdi. Ticaret üzerinden Hun halklarına ulaşan Çin, ağır silahlarla donanmış yaya askerler ile savaş arabalarının yanı sıra Hunlar gibi hafif silahlı atlı askerler oluşturmaya başladı. Hunların genç yaşlardan itibaren ata olan sevgileri, at üstünde büyüme özellikleri, ata düşkünlükleri, askerlikleri övüldü. Bunu bir Çin generalinin, Hun çocuklarının altında iyi atı, elinde kamçısı, belinde sadağı ile gezmesini çok beğenip hayranlıkla anlatmasında görmek mümkündür. İşte meşhur asker General Ma İuan da “Askerî hareketlerin temelini at olduğu anlaşıldı.” diyerek bu durumu tasdiklemektedir (Materialı po İstorii... 1968: 205).

Çinliler Hunlar gibi giyinip Hunlar gibi silahlanmakla kalmamış; Hunlar gibi askerleri sağ, sol ve orta kısımlara bölüp üç yönde sefere çıkma savaş taktiğini kullanmaya başlamışlardır. Orduda Hun subayları görünmeye başlamış; Hunlardan kurulan paralı askerî birlikleri kurmak, Hunları idare etmenin ön şartı hâline gelmiştir. Tarihî kaynaklarda Hun ordusundaki asker sayısının 400.000’e ulaştığı belirtilmektedir. Bu devasa ordunun, her biri on bin kişiden oluşan tümenleri vardır. Tümenlerin bütünü, toplamda yirmi dört tümen komutanı tarafından idare edilmektedir. Askerde sıkı bir düzen vardır, buyruğu yerine getirmemenin cezası ölümdür.

Askerî hareketlerin temel gücü; savaşa alıştırılmış dayanıklı atlar olmakla birlikte zafere ulaşmada Hunların hedefe tam isabet eden, ısıklık çalan okları ile çok uzaklara ok atabilen, boynuzdan yapılmış yayları da neticeye tesir eden bir rol oynamıştır. Ağaç yay; çok bileşenli, birbirine yapıştırılmış parçalardan oluşmaktadır. Yayın iki ucu ile ortası kemik ya da boynuz kakmalarla kaplanmış, uçları boynuz veya demir yivlerle sağlamlaştırılmıştır. Yay, ortası ve iki keskin kenarı ile üç sert parçadan oluşmaktadır. Günümüzdeki arkeolojik kazılarda bulunan malzemelere bakıldığında uzunluğu 1,5 metreye kadar ulaşmaktadır (Hudyakov 1991: 29). Bu dönemde böyle dehşetli bir silah hiçbir halkta yoktur. Okun ucuna tunç ya da demir temrenler çakılmaktadır ve uç deliğine kemik top yerleştirilmektedir. Ok uçarken kemik kendi eksenini etrafında iki kere dönüp çok acı bir ısıklık sesi çıkarmaktadır. Binlerce asker aynı anda ısıklık çalan okları attığında düş-

man askerlerinin atları ürker ve olağanüstü bir korku hissine kapılır. Günümüzdeki arkeolojik kazılarda bulunan okların otuza yakın türü bilinmektedir (Hudyakov 1991: 207).

Hunlar, Çinlilere at satmış olsalar da silah vermemişlerdir. Örneğin MÖ 1. yüzyılda Hunların eski ünleri yoktur, bu zayıf dönemde Çin'in vassalı olmayı kabul eden Uç Jul'yu-Jodi-Şan'yuy oğlunu Çin'e esir olarak verir. Çinliler, onun hükmettiği yerlerde yay yapılacak ağaçların yetiştiğini ve orada teleklerinin oklara ekleneceği kuşların yaşadığını bilerek az da olsa bir toprak parçası verilmesini isterler. Şan'yuy, veliaht oğlunu önceden öldürüp Çinlilerin teklifini kabul etmez. O, ıslık çalan oklarını yaylarından attıktan sonra Hun askerlerinin yenilemeyeceğini biliyordu. Şan'yuy için yayın değeri, oğlunun değerinden daha fazla idi.



Atlı Hun askeri (Yeniden kurma)

Not: Hunlar tarihte ilk kez kemikli, sert ağaçtan eyer takımını icat etmişler ve üstüne, kıymetli taşlardan işlemeler ve altın, gümüşten süslemeler yapmışlardır.

Mınnan tulpar, jüzden jüyrik (Binlercesi içinden tulpar, yüzlercesi içinden yüğrük) çıkan meşhur yüğrük atlar, devletin mülkü olarak Hun Devleti için ayrı bir öneme sahiptir. Mete'nin babası Teoman; bin mile kadar yorulmadan koşabilen, Şantiymes adlı yüğrük bir ata sahiptir. Bu at hakkında da rivayetler vardır (Ögel 1998: 131). Teoman'ın bu yüğrük atı; Türk-Moğol destanlarındaki bahadırların can dostu tulparlar ve ilin, soyun, boyun ününü ortaya çıkaran, yakın zamanlardaki meşhur yarış atlarını akla getirmektedir. Bu gelenek Kazaklarda da korunmuş; bunun gibi yüğrük atlara özel bir saygı gösterilmiş, göz bebeği gibi bakılmış, önem verilmiştir. Bunlara Esimhan'ın Sarıkula'sı, Abılay'ın Alşanboz'u, Kobılandı'nın Taybuvrıl'ı vd. örnek gösterilebilir. Kazaklarda "vatan" kavramı, toprak ile ilişkilendirmektedir. Yer Ana dediğimiz "vatan"ın karşılığıdır. Devleti eline geçirip güçlenen Dunhular, Mete'nin bin mile kadar yorulmadan koşan Şantiymes adlı atını isterler. Mete danışmanlarını, ilin yöneticilerini çağırıp "Ne yapacağız?" dediğinde onlar şu cevabı verirler: "Bin mile kadar koşan at; Hunların kutsal, gurur duyulacak atıdır ve bu nedenle Dunhulara verilemez."

O zaman Mete "Bir at komşulardan daha önemli midir?" diyerek yüğrük atı Dunhulara verir. Dunhular atı alır ve bir sonraki sefer Mete'nin hanımlarından birini istemek için elçi gönderir. Danışmanları ile ilin yöneticileri buna çok öfkelenip "Şimdi Dunhularla savaşmamız gerekir." derler. Mete dinler ve "Bir kadın komşularımızdan değerli mi?" diyerek bir hanımını Dunhulara gönderir. En sonunda Dunhular iki ülkenin arasındaki susuz, otsuz geniş bir bozkırı isterler. Mete ilin önde gelenleri ile fikir alışverişinde bulunur, ilin yöneticileri "Öyle faydalanılmadan duran sahipsiz bozkırdan gelecek bir şey yok, versek de vermesek de olur." derler. Mete bu söze çok öfkelenir. "Toprak devletin temelidir ve köküdür, bunun için nasıl verebiliriz?" diyerek toprağı verelim diyenlerin başlarını kestirir, Dunhulara aniden saldırır ve onların illerine girer (Ögel 1998: 47). Aniden yapılan baskını beklemeyen Dunhular darmadağın olurlar. Mete'nin buyruğuyla Dunhuların bütün yöneticileri öldürülür. Dunhulardan arda kalanları kendi yanına alır ve mal mülklerini ganimet olarak ele geçirir.

Uyanık ve ileriye gören Mete tüm bu görüşmeler ile "iki tavşanı bir okla vurmuş" gibidir. İlk olarak muhaliflerinin teyakkuz halini zayıflatmak için küçük düşürücü anlaşmalara razı olmuş, at ile hanımını vermiştir. İkincisi, kendi hesapları olan bazı danışmanlarından ve il yöneticilerinden de kurtulmuştur.

Dunhuları yıkıma uğratarak yenen Mete, zamanında rehin olduğu Yüecilere de aniden baskın yaparak onları da darmadağın eder. Ordos'ta Loufonlar ile Bayyan kabilelerini, Tyan-Şan dağlarına kadar gidip Dinlinler ile Gyan'gunları, en sonunda da Orta Asya'nın kuzeyinde yerleşmiş olan Hun'ye, Kyulşe, Tsayli illerini tamamen kendisine bağlar. Mete'nin dokuz yıl boyunca attan inmeden gerçekleştirdiği ve sürekli zaferle sonuçlandığı savaşları neticesinde Doğu'da ilk kez devasa bir askerî devlet ortaya çıkar. Bu devlet; Ordos'tan Tyan-Şan ve Altay-Sayan'a, Baykal sırtı ile Mançurya'ya kadar yayılmış birçok halkı bünyesinde barındırmıştır. Mete, Orta Asya'daki bütün göçerleri aynı tuğun altında bir araya getirdikten sonra düşmanı Çin'den eskiden kaybettiği toprakları geri almak için MÖ 201 yılında sefere çıkar. Çin imparatoru Gao-di, Hunları bir saldırı ile dağıtmak için büyük bir ordu hazırlayıp bu orduya kendisi komutanlık eder.

Mete, Çin imparatoruna askerinin keşifçi kollarını göndererek onu aldatır; kendisi izlemede kalır. Saldırıya geçmek için en uygun zamanı acele etmeden bekler. Çin imparatoru Mete'nin kendisinin ve asıl güçlerinin nerede olduğunu hiç bilemez. Hunlar zaman zaman imparatorun aske-

rinin karşısına çıkar ve savaşta yenilmiş gibi geri çekilir. Çin imparatoru bu zaferlerinin tadını çıkarırken Hun birlikleri kuzeye doğru kayar. Hun atlı askerleri, bir şekilde imparatoru Mete'nin asıl güçlerinin karşısına çıkarmak istemektedir. Çin'in atlı askerleri, Hunları kovalarken yaya askerleri geride kalır. Elbette bu durum askerlik sanatında affedilmez bir hatadır (Popov 2001).

Çin ordusunun mevcudu 320.000 iken Hunların atlı askerlerinin sayısı 10.000, yani bir tümen kadardır. Çin askerleri korunması kolay olan Peten otlağını basıp geçmek isterken Mete; 300.000'den fazla askerine buyruk verip, doğrudan saldırarak Çin imparatoru Gao-did'i yedi gün boyunca kuşatır ve yerinden kıpırdatmaz. Çin ordusu sağlam bir kapana düşer; içeriden ve dışarıdan yardım alamaz, yiyecek içeceklessiz kalır. Tarihî kaynaklarda Hunların atlı askerlerinin, Çin ordusunun etrafında saf dizip durdukları yazılmaktadır. Bütün açık kır atlılar, batı yönünde saf olurlar. Kır atlılar doğu tarafında, bütün yağız atlılar kuzey tarafında, doru atlılar ise güneyde dizilip saf oluştururlar. Atın rengine göre askerî birlikleri düzenleme, Kazak-Kırgız halklarında da yakın zamanlara kadar gelmiştir. Bu konu özel bir başlıkta ele alınmıştır.

Hunların kuşatmasından kurtulmayı başaran imparator, Mete'nin hanımına kıymetli hediyeler gönderip yardım ister. Mete, karısının sözünü dinleyip imparatorun komuta ettiği askerleri serbest bırakır. Bu olay hakkında günümüze kadar çok söz söylenmiştir (Popov 2001). Avrupalı araştırmacılar; göçerlerin açgözlülük ve mal mülk düşkünlüğü yüzünden Çinlilere yenildikleri, yok oldukları yönünde tek taraflı bir sonuç çıkarmaktadır (Materialı po İstorii... 1968). Büyük bir imparatorluk kuran, dünya çapında bir hükümdar olan Mete; Çin'in çekiciliğine mi kandı? Bütün Çin'i yağmalayıp alsa Çin imparatoru; toprakları, ili ve hazinesi ile birlikte kendisinin olmaz mıydı? Kazaklarda "Önüne gelse dedenin öcünü bir unut.", "Ağlayan adamı yumruklama." şeklinde sözler vardır. Din adamı Lup ayağına gelince Attila'nın Trir şehrini almaması ve Papa Lev gelip kendisinden merhamet dileyince Roma'yı yağmalamaması, 11. yüzyılda Roma imparatoru Aleksey'i esaretten özgürlüğe bırakmak suretiyle Kıpçakların büyük bir nezaket göstermeleri; göçerlerin kanına sinmiş olan genişlik ve mertliktir, desek yanlışmış olmayız. Göçerlerin, savaş esnasında düşmanlarına karşı acımasızlıkları kadar bazen de nazik ruhlu ve cömert oldukları doğrudur.

Çinliler, önceden Asya'nın neresinde iyi at varsa orayı ticaretle kandırarak, blöf yaparak, güç göstererek, en sonunda da asker gönderip işgal ederek ele geçirmiştir. Çin imparatoru, Davan (günümüzdeki Fergana) ilinde "gök soylu, kan terleyen" çok özel argımağların olduğunu çok önceden işitmiş ve oraları gözetlemiştir.

"İmparator, Davan argımağlarını almak için altından yapılmış at heykelini ve binlerce altını elçisi aracılığıyla göndermiştir. Davan'ın idarecisi kıymetli atlarını vermek istemez. Çin ve onun askerleri çok uzakta, Davan'a kadar gelemmez, diye düşünür ve elçinin talebini yerine getirmez. Elçi de ona kabalık gösterir. Davan'ın hükümdarı, elçiyi öldürüp malını mülkünü müsadere eder. Gök oğlu, Erşin'den çıkmış komutan Li-Guan-Li'ye asker verip sefere gönderir. 100.000'den fazla asker, farklı zamanlarda Davan'a girer. Savaş dört yıl devam eder. Davanlılar, kendi hükümdarları Muguan'ın başını kesip 300.000 baş at verir. Daha sonra Davan'ın yeni hükümdarı Çan'fın (Muguan'ın erkek kardeşi), Çin ile anlaşıp yılda iki baş 'gök soylu' at verme konusunda söz verir. Çin elçisi ülkesine dönerken üzüm bağı tohumu ve kaba yoncanın tohumlarını da götürür. 'Gök Soylu' üredikçe, yabancı elçiler ile misafirlerin gelişleri de sıklaşır. Gök imparatoru, üzüm bağı ve kaba yoncayı şehir dışındaki sarayının yanında bulunan büyük bir araziye ekip yetiştirmiştir."

Çinlilerin yalnızca Davan'ın soylu atlarını ele geçirmekle kalmayıp, bu atları yetiştirmeye başlamaları, yonca ekmeleri ve atları bununla beslemeleri, söz konusu atların ahırlarda bakılan kültür (evcil ve yetiştirilen) atları olduğunu göstermektedir. Böylece Çin'de üzüm ve kaba yoncanın yayılmasında, atın doğrudan etkisi olduğu sonucuna varmaktayız. Araştırmacılar, "kan terleyen atlar"ın bir efsaneden ibaret olduğunu uzun süre söylemişlerdir. İngiliz seyyah A. Borns, Türkmen atları hakkında şunları söylemektedir: "Eğer at çok ateşlense, bir ağır işi yerine getirse atın boyundaki kan damarları çatlayıp kan akar. Ben, gözlerimle görmesem buna inanmazdım." (Borns 1880: 68). Demek ki Orta Asya halklarının Türkmen cinsi atlarında bu gibi fizyolojik olaylar daha önce de olmuştur.

Orta Asya, eskiden beri at yetiştiriciliğinin vatanıdır. Davan argımağlarının özel olarak yetiştirilen yonca ile beslenerek ahırlarda bakılması, bu bölgelerde tarımın üst seviyede geliştiğinin kanıtıdır. Bunu bilimsel araştırmalar da göstermektedir. V.V. Barthold "MÖ 2. yüzyılda Fergana'da (Davan) yetmiş kadar kale ve yerleşim yeri vardır, bu nedenle bu bölgenin kültürü temel olarak toprağı işlemekle bağlantılıdır." demektedir.

Argımağ atları ile ünü yayılan bölgelerden biri, merkezi eski Harezmi Kanlı (Hangyuy) olan yerdir. Harezmi atının dış görünüşü ve eşkalini, Tesik-Kala'da bulunan ve E.P. Tol'stov'un bilimsel araştırması ile incelenen mühürlerde, madenî paralarda görmek mümkündür.

S.V. Tolstov şunları yazmaktadır: "Atlar yükseklikleri, uzun boyları, kaz boynuna benzer güzel boyunları, sivri küçük başları, ince çeneleri, kuğunun boynu gibi incelerek gelip eğilen boyunlarıyla soylu atlardır ve Teke atlarına benzemektedirler."

Çin yıllıklarına göre Kanlı, göçerlerin ülkesidir. Kanlı, sadece *tört tülük* hayvan yetiştiren hayvancılarının değil yüksek şehir kültürünü oluşturan Davanların da ilidir. Şu ile Sarısu'dan başlayarak Torgay'a kadarki yerleşik medeniyetinin kurulduğu yer ve Kosözen'in (Seyhun ile Ceyhun) kuzeyinin merkezidir (A.T.).

Çin kaynaklarına göre Üysin Devleti, Orta Asya'da 650.000 atlı asker çıkarabilecek güçlü bir ülkedir. Çin ve Üysin Devleti'nin arasındaki diplomatik ilişkilerin temeli; tarihte "Üysin tulparları"⁵ şeklinde adlandırılan ve İli Irmağı'nın kolları Künes ile Tekes'in sık ormanlı kıyılarını, Tandırdağı'nın serin esintili yaylalarını mekân eden soylu atlar olmuştur. Çin imparatoru, bu yüğrük atları elde etmek için öz kızını Üysin hükümdarına gönderip akrabalık ilişkisi kurmuştur.

Asya Hunları ve Avrupa Hunları arasında bir ilişki olup olmadığı tartışması, araştırmacılar arasında devam etmiş ve günümüzde bir noktaya ulaşmıştır. Bu açıdan bakıldığında İ.P. Zasetskaya'nın uzun yıllara dayanan çalışması bu meseleye nokta koymuştur diyebiliriz:

1. Okların uçları Kuzey Karadeniz civarındaki Sarmat-Alanlarınkine benzemektedir. Bu ok uçlarının 1. yüzyıldaki Orta Asyalı Hunlara ait olduğu görülmektedir.

2. Orta Asya'da ortaya çıkan meşhur Hunn-Güne tunç kazanları, 2-4. yüzyıllarda Kuzey Çin'den Güneydoğu Avrupa'ya Hunların göçüyle gelmiştir.

3. Bu iki topluluğun çok renkli süsleme ve mücevheratları benzerdir. Bu göstergeler dışında Hunların kendilerine özgü defin geleneğinin ve Avrupalı yazarlar tarafından tasvir edilen Mongo-

5 Üysin tulparlarının soyu günümüzde İli-Kazak Özerk Bölgesi'nde İli atları adı ile bilinmektedir. İli atları Çin Halk Cumhuriyeti'nin zenginliği olarak devlet üretim çiftliklerinde yetiştirilmektedir.

loid görünüşün iki topluluk arasındaki ortaklığı, iki halkın aynı olduğu konusunda şüphe bırakmaz (Zasetskaya 1994: 39, 151-156).

Hunların Avrupa'ya hareket eden birliklerinin ön saflarında MS 1-2. yüzyıllarda Çin'e yenilen atlı askerler yer almış, bunlar yol boyunca başka göçer kabileleri de yanlarına almışlardır. Çin Seddi, kuzeyden ve kuzeybatıdan kesintisiz bir şekilde saldıran Hunlardan korunmak için yapıldığı gibi Derbend Kalesi de doğudan düzensizce hareket eden göçerlerden korunmak için yapılmıştır (Bernştam 1951: 135). Yevseyi ile Yeronim, Hunları "Oraya buraya atla uçup geziyorlar." diye tasvir etmektedir (Bernştam 1951: 138). "... dahası onları kendi atları ile doğmuş dersin, çok dayanıklılar... Onlar gece ile gündüzü at üstünde geçirir, at üstünde oturup ticaretlerini yaparlar, yemeklerini yerler; atın eğimli boynuna yapışıp uykuya dalarlar, derin uykuları bu şekildedir, hatta düş bile görürler."

Onlar, ciddi bir meseleyi konuşmaları gerektiğinde bu görüşmeleri at üstünde gerçekleştirmektedirler (Velikaya Step...2005: 1214). Zosim'in yazdıklarına göre "... Hunlar yerde ayakları üstünde duramazlar, at üstünde ömür sürerler, at üstünde uyurlar." (Velikaya Step...2005: 491).

Yordan, Hunları "Vücutları dolgun, boyları alçak, omuzları geniştir. Ata bindiğinde çok güçlü olan ve yay çekmeyi çok iyi bilen bu insanlar; sağlam, dik boyunları ile vücutlarını dik tutabilmektedirler." ifadeleriyle kaydetmektedir (Velikaya Step...2005: 1262). İsidor da Hunlar hakkında "Hun halkı o kadar yabani ki savaş zamanı acele ile giderken acıkırlarsa atlarının damarlarını açıp, kanını içerek açlıklarını bastırırlar." diye yazmaktadır (Flaviy 1996: 1286). Çok hızlı olan atlı askerler, hızlı bir şekilde hareket edip düşmanın içine dalarlar ve etrafları çevrilmeden aynı hızla çıkıp düşmandan kaçarlar. Kendilerini takip eden düşmanı aldatarak atından düşürürler.

Hunların böyle bir saldırısına örnek verelim. 409 yılında Hunların 300 askeri, Pızı Kalesi'nin dibinde Gotlara beklenmedik bir saldırı yaparlar. Gotlar ve İtalyanların 1100 askerini yok ederler. Hunlardan ise sadece 17 kayıp vardır. Kendilerinden onlarca kat daha kalabalık olan Gotların eline düşmeden, onlardan çabucak kurtulup Rovenna Kalesi'ne gelirler (Nikonorov 2002). Hunların ilk meslekleri askerliktir. Bu nedenle kim iyi ücret öderse onun paralı askeri olurlar. Bu olay Roma İmparatoru Honorid'in Gotlara karşı 300 Hun askerini yanına aldığı zaman gerçekleşmiştir. Hunların başka devletler adına askerlik yapmasını Attila yasaklamıştır.

Özellikle uzun menzilli Hun yaylarından yağmur gibi yağın oklar, düşmanla göğüs göğüse gelmeden onları yıkıma uğratmayı ve Hunların savaştan zaferle çıkmalarını sağlamıştır. Yapısı bileşenli, uzunluğu 140-160 santimetre olan "Hun yayının" zırh delici, küt başlı, temrenlerinin dibinde kemikten yapılmış düdüğü olan, sesli okları düşmana korku saçmaktaydı (Ahmetjanov 1996: 33).

Yay ile at üstünde sola, öne, arkaya ok atma ve at üstünde ya da yaya olarak saldıran adama ke-ment atma teknikleri Avrupalılar tarafından bilinmiyordu. Hunlar; fırlatılan ve delici nitelikteki silahlardan başka o dönem teknolojisinin ulaştığı üstünlükler olan sur dağıtıcılar, fırlatıcılar kullanılmaktaydı (Budanova 2000: 253-254). Dört tekerlekli arabaları katar katar dizip bir süre için tahkim kurmaktaydılar. MS 370 yılında doğudan gelen Hunlar; Kuzey Karadeniz bölgesine girip, Alanları sonra da Sarmatları darmadağın edip Don Irmağı ile Azak denizi arasını, Kuzey Kafkasya'yı tamamen kendilerine bağlarlar. Hunlar, Alanlar ile Sarmatların kalanlarını kendilerine dâhil edip Ostrogotların (Doğu Gotları) geniş arazilerine girer ve Ostrogotların Kralı Germanararih

intihar eder. Ostrogotların bir bölümü Hunlara, bir bölümü Vizigotlara (Batı Gotları) katılır. Hunlar o zaman da Vizigotlara saldırır. Göçer halkların ardı ardına gelen saldırılarının sonucundaki zincirleme olaylar; 378 yılında Gotların, Edirne yakınında Roma ordusunu kırması ve İmparator Valent'in savaşta ölümü ile sonuçlanır (Vol'fram 2003).

Gotların içinde doğudan gelen Hunlar da vardır. Çünkü Gotların hükümdarının Edirne Savaşı'nın öncesi ve sonrasındaki zamanlarda Romalıları yıkıma uğratmak için Hunları çağırdığı bilinmektedir. Hunlar 4. yüzyılın sonu ile 5. yüzyılın başında büyük bir kabileler birliği kurmuştur. Ostrogotlar, Alanlar, Gegidler, Skirler, Gerüler, Slavlar; Hunlara vergi ödeyerek, istenildiği zaman Hun ordusuna müfrezeler göndererek onların seferlerine katılmaktaydı (Vol'fram 2003).

Attila, 451 yılında atlı askerleriyle Galya'ya girip Orlean şehrini kuşatır. Roma Komutanı Aetsiy ile onun müttefiki Vizigotların Kralı I. Teodorih ve Alanların Kralı Sanjipan'ın topraklarına girer. Hunlar kaleyi bırakıp Şalon civarındaki Katalan düzüne yerleşirler. Burada dünya tarihinin en büyük savaşlarından biri başlar. İki taraftan yaklaşık 300.000 atlı asker bu savaşa katılmıştır. Attila, ordusunun ortasına en seçkin birlikleri toplamış ve onlara kendisi komuta etmiştir. Sağ tarafına Kral Ardarih'in komuta ettiği Gepidler, sol tarafına Ostrogotlar yerleşmiştir. Karşı tarafta sağ kanatta Aetsiy, sol tarafta Teodorih yerleşmiş; Sanjipan'a inanmayan Aetsiy Alanları ortada konumlanmıştır. İki ordunun ortasındaki küçük tepesi Teodorih'in çocuğu Torismund tutmaktadır. Bir gün önce Vizigotların atlı askerleri, stratejik öneme sahip noktaları ele geçirmiştir. Yüksekliğin ne kadar önemli olduğunu bilen Attila; atlı askerî birliklerini harekete geçirmek istediğinde, Torismund'un yukarıdan aşağı doğru yaptığı saldırı ile karşılaşp geri çekilmiştir. O zaman Attila, komutayı kendi eline alıp hazır duruma gelmiş askerleriyle saldırıya geçmiştir. Korkusuzca yaşayıp yaşlanan Teodorih, Hunlara sağ taraftan saldırmış; kendisine fırlatılan mızrak sebebiyle atından düşmüş ve kendi askerlerinin atlarının toynakları altında can vermiştir. Bu saldırının amacı, yolu üzerindeki herkesi harap ettikten sonra sağa dönüp ortada Alanlarla savaşan Hunların arkasına geçmektir. İki kanadı yorulmuş ve orta kısmı düşman tarafından dolanılarak geçilmiş ordusuyla Attila, kendi kampına çekilmiş ve okçularını acilen atlarından indirmiş; ta kipteki düşmanı arabaları siper edip, ok yağmuruna tutturarak durdurmuştur. Attila ertesi gün kampında kalır ve düşmanın saldırısını bekleyip sert bir şekilde karşılık vermek ister. İki taraf da birbirine saldırmaya cesaret edemez. Bunun üzerine Torismund'un komuta ettiği Vizigotlar, savaş meydanını terk edip Galya'ya gider. Bunu fark eden Attila'nın ciğeri ateş gibi yanar, kalan askerlerini düzene sokar ve önündeki yeni hedefleri düşünür. "Bütün meydan ölü ve yaralılarla doludur, kan kokmaktadır. İki taraftan 165.000 asker ölmüştür. Bu şekilde iki taraf da birbirinden serbestçe uzaklaşıp gider" (Dobromislov 1894).

Attila zamanında Hun askerlik sanatında birçok değişiklikler olur, askerî yapıda yaya askerler de ortaya çıkar. Katalan Savaşı'nda Hunlar; geri çekilerek savaşma, pusu kurma, yaya güvenip hızlı bir şekilde ok yağdırma gibi geleneksel askerî taktiklerini kullanamadılar. Got tarihçisi Yordan, savaş hakkında "Bu savaşta hiçbir askerî kurnazlık olmamıştır, iki ordu açıkça göğüs göğüse karşılaşmıştır." demektedir (Velikaya Step...2005: 1266). Savaşın birçok ayrıntısı hâlâ bilinmemektedir. İki taraf da atlı askerlere güvenmiştir. Aetsiy, gençlik döneminde üç yıl boyunca Hunların yanında rehin kalmış ve Attila ile bulunmuştur. Yaşına göre zeki, yetenekli olan Aetsiy; Hunların bütün savaş taktiklerini iyi bilmektedir. Roma'nın atlı askerini Hunlar gibi organize etmiştir. Bir den harekete geçmeyi seven Hunlar, bu kez tam tersine savunmada kalmayı tercih etmişlerdir.

Dönüş yolunda Attila, Trird'i kırıp geçirir. 452 yılında yukarı İtalya'ya girip Akvileya'yı talan eder ve Milan'ı, Titsin'i alır (Bernştam 1951: 161). Batı Roma İmparatorluğu çok zor bir duruma düşer. Aitsiy, İmparator III. Valentin'e İtalya'dan kaçmasını önerir. Attila askerleri ile Roma'nın merkezine gelip dayanır. Papa I. Lev, Attila'ya gelir ve onunla buluşur. Hunların Roma'yı tahrip etmesinin ve yağmalamasının önüne geçer. Aslında din adamlarının ayağına gelip merhamet dilenmesi karşısında Attila'nın merhamet göstermesi, ilk kez olan bir şey değildir. Attila, 451 yılındaki Galya seferi esnasında Troyes şehrini almak istemiş; şehrin din adamı Aziz Loup da baş eğip kendisinden şehri talan etmemesini rica etmiştir. Attila da bunu kabul etmiştir.

Hunlar, Asya'dan Avrupa'ya nasıl bir ata binip gelmişlerdir? Ammianus Marcellinus, Hun atlarını çirkin ama dayanıklı (Velikaya Step...2005: 1214) olarak tarif etmektedir. Aziz Jerome, Hunların zayıf düşmüş kötü atları, diyerek onları Roma atlarının karşısına koymuştur. Fakat Hun atlarının karakteristik hızlılığını görmezden gelemeyiz. Hun atları hakkında açık ve her şeyden önemlisi bir uzman gözüyle adil şekilde yazan Romalı veteriner Vegetsy, hayvanların tedavisi ile ilgili eserinde "Dayanıklılığı ile sabrı, ayrıca yorulmazlığı, soğuk ve açlığa karşı direnci bakımından savaşta en gerekli şey Hun atıdır." demektedir. Eserin önemi, Hun atını dışarıdan gözlemleyen bir seyyah ya da herhangi bir yazarın değil askerî işle meşgul bir uzman veterinerin fikrini içermesindedir.

Hun atı büyük ve oval başa, çıkık gözlere, dar burun deliklerine, kalın çeneye, dizinden aşağı düşen sık yelelere ve sığınlarınkine benzer, güçlü bir çeneye sahiptir. Vücudu genel olarak demir gibi sağlam olan ve çıkık kemiklerden, şişlik içermeyen kaslardan müteşekkil olup karnı geniş, kaburgaları kalın, beli bükük, kuyruğu sık ve yağsızdır. Baldırları çok sağlam, bacakları kısa, toynakları kalın ve büyüktür. Bu özellikleriyle iri değil uzun görünür, göze batmayan bir zayıflığı vardır. Yarayı, sakatlığı dert etmeyen bu hayvanın en kötü denileni bile güzel, sakın ve akıllıdır (Flaviy 1996: 40).

Rusya atlı askerlerinin uzmanı, Torgay ilinin veterineri A. Dobrosmislov; aradan 1500 yıl geçtikten sonra, Kazak atı hakkında 1891 yılında yazdığı ayrıntılı eserinde şunları söylemektedir: "Vücuduna göre büyük başlı, kalın çeneli, kemer burunlu, küçük gözlü olup kulakları bir miktar çapraz durmaktadır. Boyunları kaba ve kısadır, yağsız aygırların boyunları ise kalındır. Cidagosu yüksek, kasıkları kısa, sağrısı geniş, arka tarafı çok güçlüdür. Kuyruğunun kıllı kısmı biraz aşağıda yer almaktadır. Kazak atının boyu alçak görünmekle birlikte vücut organları küçük değildir. Kaburgası eğik, sırtı hem kısa hem güçlü (*kakpan bel* A.T.), kuyruk sokumu biraz sarkık ve sağlam kaslıdır. Bütün vücudu; taş gibi katı, sağlam bacaklar üzerine yerleşmiştir. Toynakları kâse gibi olup kısa ve yuvarlaktır, inciğindeki sinirleri açık bir şekilde görülmektedir." (Dobrosmislov 1894: 4).

Dikkatle bakarsak iki uzmanın söyledikleri arasında çok büyük bir fark olmadığını görürüz. Çünkü kaç yüzyıl geçerse geçsin bozkır atının yetiştiği çevre ile yılın on iki ayı boyunca, kışın ayazında ve yazın aşırı sıcaklığında tabiatla kendi yiyeceğini kendisi bulup yiyerek yaşadığı düzen değişmemiştir. Avrupalı yazarların yazdıklarına göre Hun atları 50 yıllık uzun bir ömür sürmektedir. Eski Kazak atlarının 30 yaşına kadar yaşadığını eski seyisler söylemektedir. Yüğrük atlar, 18-20 yaşına kadar yarışlarda koşabilmiştir. Yaşı 20'nin üzerinde olan atların kahramanların bineği olduğuna dair anlatılar da mevcuttur. Avrupalı yazarların söyledikleri 50 yaş biraz abartılmış gibidir. Elbette bu mesele de incelenmelidir.

Kazak koşum takımlarının kendine has yapım özellikleri çoktur. Ön ve arka kaşı yay şeklinde eğilmiş ağaçtan yapıp deri ile kaplanmış, farklı demir, altın, gümüş kakmalar ve cam, taş gözler işlenmiş sağlam eyerler; Doğu Avrupa'da, Hunların buraya gelişiyle birlikte ortaya çıkmıştır. İskeleti sağlam ağaçtan yapılma eyerleri, MÖ 3. yüzyılda Çin sınırında yaşayan Hunlar bulmuştur. Bu eyerlerin bir üstünlüğü de attan inen askerlerin düz bozkırda bunları üst üste koyarak siper oluşturabilmeleridir. Kaşları yüksek (Kazaklarda buna kerey eyer derler. A.T.) eyerde oturan kişi önünde de ardında da dayanağa sahiptir. Bu eyer, insanı sağlam tutar; saldırı sırasında kılıç çekmek ve öne arkaya eğilerek yay çekmek için de uygundur. Bu eyerin bir başka üstünlüğü de askerin savaş esnasında yokuş aşağı yönde saldırırken atın önüne doğru düşmemesidir. Yokuş yukarı yönde saldırdığında da geriye doğru gitmez. Askerin yan yana geldiği düşmanına yaslanıp, sağa sola hamleler yaparak onunla at üstünden devrilmeden vuruşmasına da olanak sağlar (Dmitriyev 1979).

Eski dönemin yazarları, Hunların elindeki kamçıdan da bahsederler (Bernştam 1951). Yazarlar, Hunların atlarını kamçı ile idare ettiklerini ve bununla birlikte savaş zamanı kamçı ile emirler verdiklerini (geri çekilme, dolanıp geçme vd. A.T.) söylemişlerdir. Kamçı, eskiden Kazaklarda bir silah türüydü. Özellikle de düşman yaklaştığında kamçıdan daha iyi bir silah yoktur. Kamçı hakkında ayrıca bilgi verilecektir (A.T.)

Hun kurganlarında yapılan kazılarda koşum takımının parçalarından olan, atın ağzında duran, birbirine ekli iki demirden yapılmış gemler ve kantarmalar yanında sert demirden yapılmış ağızlıklara da rastlanmaktadır. İki metalin birleşiminden yapılmış olan ağızlıklar, atın çenesine çok zarar vermeden iş görme bakımından uygun ve dönemi için önemli bir buluştur.

Tarihî kaynaklarda Hunların silahlarını, at koşumlarını altın ile süslemeye, kıymetli taşlarla göz gibi süslemeler yapıp güzelleştirmeye düşkün oldukları yazılmaktadır. Hunlar zamanında Avrupa'nın kuyumculuk sanatında, silahlar ve at koşumlarına farklı taşlar kakıp onları altın ile kaplama, gümüş işleyip boyalı süslemeler yapma teknikleri gelişmeye başlamıştır (Zasetskaya 1994: 39).

Göçebe halkların başkalarının ülkesine savaş açıp yağmacılık yapmalarının temel sebeplerinden biri, hayvan sayısının çoğalması ve kendi topraklarında kuraklık başlamasından dolayı yeni otlaklar aramalarıdır. Göçebelerde halk-asker, asker-halk anlayışı aynıdır. İlin başına bir bela geldiğinde hepsi birden atlarına binerler. Göçebelerin aktif karakterlerine, güç kuvvetine gelirse hayvanın etini yiyip kımızını içen halk; heyecanlı, kızgın, delişmen ve birilerine şiddet uygulamadan yerinde duramayacak hâle gelmektedir. Avrupalı araştırmacılar, hayvan ürünlerinin göçerlerin aktiflik yeteneklerini arttırmadaki rolünü hesaba katmamaktadırlar. Hunların on binlerce kilometreyi geride bırakıp Çin Seddi'nden Büyük Macar Ovası'na (Alföldi) gelişinde bu faktörlerin doğrudan etkisi vardır. Hunlar, Avrasya'nın geniş bozkırlarında gezerken yağmacılığı yazın da güzün de yapmıştır. Çünkü bu mevsimler atların semirdiği dönemlerdir. At kıvamına geldiğinde göçerlerin seferleri başlamaktadır.

Hunlar öncelikle atların sürü hâlinde otlaması için uygun olan Kuzey Karadeniz tarafını, Tuna kıyılarını, Büyük Macar Ovası'nı, Panonya'yı kendilerine katmış; sonra başka yerleri işgal edip yerleşmeyi düşünmemişlerdir. Attila'nın 451 yılında Galya'ya, 452 yılında İtalya'ya seferleri; bu ülkeleri yağmalama, ganimet elde etme amacına yöneliktir. Çünkü bu ülkelerin topraklarında sayıları yüz binleri aşan atlı askere azık olacak yiyecek yoktu. At için oldukça uygun olan Büyük

Macar Ovası, Hunların merkezi oldu. Göçerler, bununla birlikte ne kadar zor durumda olsalarda yeni yerlerine uyum sağlayıp dayanıklılık ve uysallık göstermişler fakat kendi örf ve adetleri konusunda da tutucu davranmışlardır. Örneğin Büyük Macar Ovası'na yerleşen Hunlar, yağmacılıklarını artık kışın sonunda ilkbaharın başında yapmaya başlamışlardır. Çünkü Orta Asya'nın sıcak ve soğuk iklimine göre Güney Doğu Avrupa cennet gibi görünmüştür. Kışın Tuna'nın buz tutup askerî harekâtı kaldırabileceği şartlar oluştuğunda Doğu Roma İmparatorluğu'na birçok yağma hareketi gerçekleştirmişlerdir. Tuna Irmağı, artık Bizanslılara kuzeyden doğal bir koruma sağlamaktaydı.

Hunların yağmaları hiçbir zaman birdenbire başlamamıştır. Keşifçiler ve istihbaratçılar aracılığıyla çok fazla bilgi toplanıp durum ortaya koyulduktan sonra, planlı bir şekilde işe girilmiştir. Hunların, Attila zamanında Germanlerden, Romalılardan, aldıkları esirlerden, kendilerine sığınan kabilelerden seçtikleri yaya askerler; ana güç olan atlı askerlerin çabukluğunu azaltmıştır. Yaya asker surların tahrip edilmesi, köprü yapımı, başka savaş araçlarının taşınması gibi işlerde kullanılmaktaydı.

Hunlar, savaşa psikolojik hazırlığı da ustalıkla yapmışlardır. Bizans'a kendi isteklerini kabul ettirebilmek için Attila, onların sınırında kalabalık bir asker grubuyla büyük bir av tertip etmiştir. Prisk, bunun gibi hareketleri Bizans'ı korkutmak için bir güç gösterisi olarak değerlendirmektedir. Gerçekten de millî avcılık geleneği, Hunların Çin sınırında bulunduğu zamanlardan beri askere talim yaptırıp onları savaşa alıştırmamanın bir yolu olmuştur.

Ammianus Marcellinus, Hunların yağmaya aşama aşama gelip sonunda yarıp geçtiklerini yazmaktadır. Hunların ve daha yakın dönemde Kazakların atlı asker birliklerinin ön taraflarını sivrilterek üçgen şekilde saldırmalarını şu şekilde düşünmek mümkündür. Aygır ve kısrak; sert borana, fırtınalı yağışa göğüs germekte ve yayılan at sürüsünün başını çekmektedir. Üçgenin önünde her zaman büyük atlar yayılmaktadır. Küçük taylar, cins olmayan atlar, kabarıp gezen kısraklar üçgenin içinde yerleşmektedir. Bu nedenle Hunların da Kazakların da atlı askerlerinin üçgen şeklindeki yağma hareketini, boranlı günlerde atların otlamasından aldığını düşünmekteyiz (Yazarın Arşivi).

Hunlar aldatarak çekilirken savaş meydanını terk etmezler. Düşman askerini önünden ve arkasından kuşatıp kaçtıkları esnada ok atarlar. Ne kadar güçlü olursa olsun düşmanlarını attan düşürüp onlara kılıçla saldırırlar. Sürekli rahatsız edip, kaçarak savaşıma; düşmanı tamamen yorgun düşürür. Bu şekilde göğüs göğüse savaşa almış olan düşman, ne yapacağını bilemeden şaşırır kalır. Böyle bir savaş, Hunların süvarileri için çok kârlı olmaktadır. Yordan, "Gücü denk olan Alanları sık sık vuruşma neticesinde tamamen yorgun düşürüp yendiler." demektedir (Velikaya Step...2005: 1262).

Hunlar, oklarını yağmur gibi yağdırıp düşmanlarını yıkıma uğrattıkları zaman göğüs göğüse savaşa girmekte; iki yüzlü kılıçları ve bir yüzlü hançerleri ile savaşı sonlandırmaktaydılar. Savaş girdiklerinde ruhlarını coşturmak için borular, davullar çalıp gürültü patırtı çıkarırlar. Boru çalmanın farklı şekilleri vasıtasıyla bir komutanın emirleri başka komutanlara ulaştırılmaktadır. Ammianus Marcellinus'un yazdıklarına göre "farklı korkunç sesler" çıkarmaktadırlar (Velikaya Step...2005: 1215). Kamçıyı öne arkaya sallama yoluyla birbirlerine, saldırma ya da çekilme işaretleri verirlerdi. Vegetsy'in yazdıklarına göre kamçı ile "sessiz" bir şekilde işaretleşirlerdi (Flaviy 1996). Kazaklarda kamçı ile işaret verme, geleneksel olarak günümüze kadar kullanılmıştır.

Hunlarda bir ahlak kanunu vardır. Askerlerin savaşta ölmesi bir yiğitlik olarak kabul edilmektedir. Yordan, Attila'nın oğlu Alpak'ın savaşta ölmesini şu şekilde tasvir etmektedir: "O herkesçe bilinmektedir. Birçok düşmanı yere serip, büyük bir kahramanlık göstererek öldü. Eğer babası sağ olsa o da kendisi için böyle bir ölümü dilerdi." (Velikaya Step...2005: 1279). Geçmişte Kazak bahadırlarının evde ecelleri ile ölmesi utanç verici bir durum olarak kabul edilmiştir. Bahadırın son isteği düşman eliyle savaşta öldürülmektir. *Batır üyde ölmeydi, tüzde öledi* (Bahadır evde ölmez, meydanda ölür.) şeklinde bir Kazak atasözü de vardır.

Bahadırların yiğitliğini kahramanlık türkülerine dönüştürüp halka özellikle de gençlere söyleme, Türk-Moğol halklarında kahramanlık geleneğinin aktarılmasının açık bir örneğidir. Bahadır, vefat ettiğinde ağıtlar okunmaktadır. Ağıtta bahadırın yiğitlikleri türküyeye dönüşmektedir. Ümbetey *Jırav*'ın (ozan) Abılay Han ağıdı, Nısanbay *Jırav*'ın Kenesarı ağıdı bunlara örnek verilebilir. Prisk, Attila'nın bir toyunda iki Hun'un kalkıp kendilerine ait türküyü onun şerefine söylediklerine şahit olmuştur (Velikaya Step...2005: 476).

"Merhumun cenazesini çadırın içine koyarlar. Oğulları, torunları ve erkekler ile kadınlar; kurban olarak at ve koyunları boğazlayıp onların etlerini çadırın önüne yayarlar. Ata binip çadırı yedi defa dönerler. Çadıra girerken yüzlerini bıçakla keserler, kan ile gözyaşı birbirine karışır. Bağırarak ağlarlar. Bunu yedi defa tekrar edip bitirirler. Bundan sonra belirli bir gün merhumun bindiği atı ve eşyalarını alıp kendisi ile yakar, külünü alıp yılın belli zamanlarında mezara gömerler." (Biçurin 1950: 230).

Seçkin Hunların atlı askerleri, Attila'nın cansız bedeninin bulunduğu çadırda dolanmış ve onun kahramanlığını türküyeye ifade etmişlerdir. Bunu günümüzdeki şekliyle ifade edecek olursak ağıtlar yakmışlardır (Velikaya Step...2005: 1272).

Hunlar tarih sahnesinde şimşek gibi çakıp çabuk sönmüştür. Bunun bir sebebi sayılarının az olmasıdır. Bunun yanı sıra çok farklı dilleri konuşan, çok farklı dinlere inanan halkları birleştirmek istemişlerdir. Bu amaçlarına ulaştıkları da söylenebilir. Hunların uyandırdığı, Hunların idare ettiği kabileler Roma İmparatorluğu'nu yıkmıştır. Bu açıdan Attila'nın dünya tarihindeki komutanlık rolünü hiç kimse görmezden gelemmez (Bernştam 1951: 162). A. Teri, "Attila'nın adı tarihte büyük insanlar olan Aleksandr, Sezar ile yer almaktadır." diye yazar. Doğudan gelen, Hunlar tarafından sevk ve idare edilen kabileler hakkında F. Engels'in şöyle bir veciz ifadesi vardır: "Zayıflamış, yarı ölü yarı diri Avrupa'ya yeni bir hayat gücü verdi." (Bernştam 1951: 182). Günümüzde "Attila" sözünün anlamı hakkında farklı fikirler vardır. Örneğin, Attila'nın İdil sözünden çıktığı yani *edil-edile-adile-Attila* şeklinde geliştiği ileri sürülmektedir. Bize göre Attila sözünün anlamı, Kazakların *attılı* yani *atlı* sözü ile aynı anlamdadır. Örneğin Kazaklarda "attılı", "tüyeli" şeklindeki sözcük; "jayavlı" sözcüğünden farklı bir şekilde "at binen", "deve binen" anlamlarına gelmektedir. Bizce de Attila'nın önceden farklı bir adı olmalı. Attila; mevcudu büyük, yıkıcı atlı orduların komutanı, başkomutanı anlamlarında halkın verdiği bir isim olmalı. Yazılı kaynaklarda Avrupa Hunlarının *Atavıl* (Athaul) adlı kabilesi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kazaklar, eskiden beri, binicilere at ve at yağı veren zenginlerin köyünü *at avıl*, devesi çok köyü *tüye avıl*, koyunu çok köyü *koy avıl* şeklinde adlandırmıştır.

Eski Türk, Kıpçak ve Moğol Atlılarının Askerî Birlikleri

568 yılında Türk Kağanı İstemi'nin huzuruna çıkan Bizans elçileri Valentino ve Zemarkhos, imparatorları Justinyan'a verdikleri bilgide "Bu halk eskiden *Saha* diye adlandırılıyordu, şimdi ise onu *Türk* diye adlandırıyorlar." demektedir (Kazak ASSR...1980: 201).

Üzengili sert koşum takımının bulunması, Türklerin tarih sahnesine çıkışı ile doğrudan ilişkilidir. Altaylarda yaşayan Türkler, Juan Juanların kölesi olmuşlar ve demircilikle uğraşıp demir tokaları olan koşum takımları yapmışlardır. O zaman üzengiye de bulmuşlardır. Türklerden kaçan Juan Juanlar (Avarlar), Avrupa'ya metal üzengiye götürmüşlerdir. Hunlarda ağaç iskeletli eyer, uzaklara ok atabilen yay, uzun çift taraflı kılıçlar; Türklerde üzengili sert eyer, eğri kılıç vardır. "O (Türk); atıyla hızlı biçimde gelirken okunu öne ve arkaya, sağa ve sola, yukarıya ve aşağıya atabilmektedir. Arap, bir oku yayına yerleştirene kadar o, on oku atabilmektedir... Türk'ün dört gözü var, ikisi önünde ikisi arkasındadır." (Klyastorniy 1992: 117). Bu ifade, oku farklı durumlarda atmada üzengili eyerin yardımı olduğunu göstermektedir. Türklerin göçer hayatı 9. yüzyılda El-Cahiz'in eserinde de şu şekilde tasvir edilmektedir: "Eğer sen Türk'ün ömrünün uzunluğunu hesaplamak istersen şunu görürsün: O, yerde yürüdüğünden çok atının üstündedir... Eğer giderken yemek yemek isterse atının birini keser, susasa beygirinin sütünü sağlar, bir atını dinlendirecekse yere inmeden ikincisine geçerdi...Onun atı; otların başını yiyip çalılıkların, ağaçların yaprağını kendisine azık eder. Onlar, atlarını günün sıcaklığından da soğuktan da hiçbir zaman korumazlar, örtüyle üzerlerini örtmezler." (Mandel'stam 1956: 231).

Tukyu-Türklerinin gücü kuvveti sadece atın üstünde ve yay çekmededir. Onlar şartlar uygun olursa ileri hareket ederler, eğer tehlike söz konusu ise birden çekilirler. Deniz dalgaları gibi kudurup şimşek gibi parlarlar. Aynı şekilde askerleri idare ederler. Yay ve okları onların toynağı ve dişi, kalkan ve tolğaları ise günlük giyimleri gibidir (Novgorodova 1982: 71).

"Ben Horasan ile Abnan'ın başka askerî birliklerinin atlılarını gördüm. Birinin atı kaçtı ve bu atı safkan atlar ile kovalayıp yakalayamadılar. Çatlarcasına giden Türk... Kendisi gösterişsiz bir ata binmiş. Onlar ise güzel yüğrük atlara binmiş. Türk, atını koşturarak kaçan atın önünde durdu; kement atıp onu yakaladı." (Mandel'stam 1956: 231). El-Cahiz, bozkır atını sıradan görmekte; meşhur adamların bindiklerini ise safkan at olarak adlandırmaktadır. Yemi ve suyu yanında olup sabit yerlerde, haralarda bakılan atlara alışkın olan el-Cahiz; bozkırda kendi kendine yayılıp hiçbir korumaya sahip olmayan, gösterişsiz görünen atlarla karşılaşınca şaşırmıştır. O zamanlarda dünya at ticaretinde iki ülkenin atlarına özel bir kıymet verildiği, işte bu durumdan anlaşılmaktadır.

7-8. yüzyıllardaki Türk boyları hakkında kaynaklar, "Vasal beyliklerin at damgaları" olarak adlandırılan, Çin askerinin ihtiyacı üzerine 8. yüzyılın ilk çeyreğinde yazılan bir listeyi vermektedir. Tang hükümdarları, Çin ordusunda kullanılan atların göçerlerle mücadele edebilmek için onların atlarından eksik kalmaması gerektiğini anlamış; bu yüzden bozkır atlarının cinslerini güvenilir, sağlam ve gerçek anlamda incelemiştir. Çünkü yüzyıllar boyu Çin'i, at bakımından donatan Orta Asya halkları olmuştur.



Göktürklerin kurt başlı bayrağının rekonstrüksiyonu (K. Altınbekov)

Listede Çinli uzmanlar bozkır atlarını iki türe ayırmaktadır. İlk grubu oluşturanlar *Kurıkan, Kırgız, Basmıl, Karluk, Bayırku, Tonğra (Tunlo), Tarduş (Yan-to), Buğı (pugu), Ediz*'dir. Bu tür kendi arasında da üç gruba bölünmektedir:

1. Kurıkan-Karluk Grubu (Kurıkan, Kırgız, Basmıl, Karluk ve Bayırku).
2. Bayırku-Tarduş Grubu (Bayırku, Tonğra ve Tarduş).
3. Tonğra-Ediz Grubu (Tonğra, Buğı ve Ediz).

İlk grup, ikinci grupla Bayırku atları aracılığıyla; ikinci grup, üçüncü grupla Tonğra atları aracılığıyla ilişkilendirilmektedir.

İkinci gruba Fu-li, Kibir, Yomut (Yuy-Mey-Hun'), Kurabor (Tsyuy-lole), Aygır, Şık (Çık), Sığır, Duvlat, Huse, Hun, Aşıde, Su-Nun, Çji-Şi atları girmektedir. Bu tür kendi içinde Türki ve Uyğır (Uygır, Kibir, Krıla biy, Çık, Yamut, Kurabor) olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu tür ilk grubun Tonğra-Ediz grubuyla Buğı atı vasıtasıyla ilişkilendirilmektedir.

Üçüncü grup, Güney Türklerinin atlarından oluşmaktadır. Bu gruba Aygır, Kibir, Krıla, Tsi-biy, Sığır, Bokli adlı Hun atları girmektedir. "Güney tarafındaki Türklerin (Tusue)" atlarının tasviri listede yer almaz. Demek ki Çinliler, kuzey sınırında yaşayan güney Türklerinin at cinslerini iyi bilmektedir. Listede bununla birlikte, cins yönünden hangi türe ait oldukları konusunda bilgi yoktur (Tat-Aşıde, Bayan-Aşıde, Şarı, Aşına, Alat, Şoto vd. atların adı zikredilmektedir. Bu atların hangi türe girdikleri ait oldukları gösterilmemiştir).

Listede bozkır atlarının yaşadığı Kan (Kan-Tsuzuy) ülkesindeki at cinslerinin yani Davan ya da Fergana atlarının, yükseklikleri ile dikkat çektiği de belirtilmektedir. Ancak tasviri ve işaretleri

belirtilmemiştir. MS 1. yüzyılda bile Çin imparatorlarının gözünü kamaştıran bu atlar, onların Davan (Fergana) atları için Fergana'ya savaş açmasına yol açmış; bunun sonucunda Davan'ın birkaç yüzyıl boyunca her yıl binlerce baş at vermek zorunda kaldığı politikanın devamını görmekteyiz. "622 yılında, Kan ülkesi Çin Sarayına 4000 at hediye etmiştir." Günümüzde Çin'deki binek atlarının bu at cinsinden olduğu ifade edilmektedir.

Listeden gördüğümüz üzere Türkler, at konusunda oldukça zengindir. Atların çeşitli cinsler ve türlere bölüldüğü, her boyun kendi atlarının olduğu, ayrıca her boy, kabile ve uruğun kendi atlarını sahiplendiği açıkça görülmektedir. Liste Çin'e has titizlikle, göz boyamaya gidilmeksizin, kullanıma uygun olacak şekilde, detaylı olarak yazılmıştır (Zuyev).

Tang kroniklerinde, Çin sarayının özel bir dikkat gösterdiği eski Kırgız atlarının özellikleri de yer almaktadır. Bazı araştırmacıların düşüncelerine göre Kırgızlar, farklı at türlerini yetiştirmekle meşgul olmuşlardır. Yetiştirilen üç tür, yazılı kaynaklarda zikredilmektedir:

- Et için yetiştirilen iri olmayan atlar: Bunlar hakkında el-İdrisi, "Atların boynu çok kısadır ve onlar çok yağlıdır." bilgisini vermektedir.
- Sağlam askerî atlar: "Taypinhuan'yuytsi" adlı kaynakta bu atlar, "Onların atları çok sağlam ve iridir. Savaşabilen atlara "baş atlar" adını verirler" şeklinde tasvir edilmektedir.
- Devletin zenginliği ve gururuna dönüşen çok süratli atlar: Çin'de imparatora özel hediye olarak ve satmak için getirilmiştir. Bu hayvanların özellikleri "tanınmışlardır", "namlıdır-lar", "Lun-yu soyuna layık muhteşem buraklardır", "ak atlar" vd. şeklinde ifade edilmiştir.

Çin yıllıklarında Minusinsk çukurelinin kuzey ve batı kısmının sakinleri, *boma* şeklinde adlandırılmıştır. Bu "ala at" anlamına gelmektedir. Türkçesi "hela" ("ala", "alaca", "ala-kula", "elma") şeklinde yazılmaktadır. Bu durumda etnik grubun adlandırmasının o bölgede yetiştirilen atın özellikleri ile de ilişkili olduğunu dikkatlerden kaçırmamak gerekir.

"... Kıpçak'ta⁶ at etini çok yiyorlar."

Bu ülkenin sevilen içeceği kımızdır. Kımız, kısrak sütünün mayalanıp ekşitilmesiyle yapılan, sarhoş edici bir içecektir. İbn Batuta'nın söylediklerine göre Azak Denizi'nin çevresinde çok sayıda at vardır. Fakat hepsi Akadiş ve Kadiş gibi basit, vahşi, cins olmayan atlardır. Bunların içinden 50 ya da 60 drahmi karşılığında iyi bir at almak mümkündür. Türk-Kıpçakların 1000 atı olanlarının sayısı da çoktur. İbn Batuta bu taraftaki Türklerin zenginliği hakkında çok ilginç şeyler anlatmaktadır. Onlar kadınlarının bindiği arabaya ağacı dikçe saplarlar ve bu ağacın başına kalın bir kumaş parçasını bağlayarak dalgalandırırılar. Her bir parça kumaş, araba sahibinin bin atının olduğunu göstermektedir. Zaman zaman sıraya on parça kumaşın bağlandığı da görülmektedir. Bu durum, bu ülkelerde yani buralara yakın çevrede ömür sürmüş olan eski İskitlerin, atlarının gemine kahramanlıklarının işareti olarak insan derisi parçalarını asma âdetini aklıma getirdi. İskitlerde bir kişinin atının geminde ne kadar adamın deri parçası varsa kişi o kadar cesur kabul edilmektedir. Herodot bu konu hakkında sağlam, ayrıntılı bilgi vermektedir.

6 Azak Denizi kıyısında bir Türk şehri.



Bir Japon ressamın 19. yüzyıl sonundaki resminde göçebe Moğol hayatının tasviri

Kıpçak atları, Hindistan'a kervanlarla götürülmektedir. Bazen bu kervanlar 6000 baş attan oluşmaktadır. Her bir tüccar 100-200 arası ata sahip olmaktadır. Onları koyun sürüsü gibi partilere bölerler, bunların her biri de 50 baştan oluşmaktadır. Her partinin bekçisi vardır, atlar onlara emanet edilmektedir. O, genel olarak bir ata binip uzun kırbaçla atları sürmektedir.

“... her bir Kıpçak atı oraya götürüldüğünde 10-12 kat daha pahalıya satılmaktadır.” (Arabskaya İppologiya... 1854: 38-39).

Hindistan'ın geleneksel toplumsal yapısında Rajputlar özel bir kast sınıfına girmektedir. Onların temel görevleri askerî iş ve idare olmuştur. En fazla atlı asker, Rajputların elindedir. Rajputlar, aynı zamanda en sağlam atlı askerleri tutmuşlardır. Onlar atın özelliklerini iyi bilmişler, atı tanımışlardır. Özellikle de Irak ve Orta Asya atlarına özel kıymet vermişlerdir. Bu atları *Irakî* ve *Türkî* şeklinde adlandırmışlardır (Uspenskaya 2001: 123). *Irakî* denilenlerin Arap atları, *Türkî* denilenlerin Orta Asya atları olduğunu görmekteyiz.

Hayvanlar, özellikle de sayısı bakımından at, eski Türklerde sürü ile bakılmıştır. İbn-i Fadlan 10. yüzyılda Oğuzlar hakkında “Ben Oğuzların içinde on bin at, yüz bin koyunu olanları gördüm.” demiştir (Juze 1927: 65).

8-10. yüzyıllarda Arap yazarları, Türk-Oğuz atlarının önemli özelliklerine ayrıca dikkat etmişlerdir. İbn-i Havkal, Kafkas sırtları yağmalandığı zaman yerli atlar hakkında “Dayanıklılıkları ile meşhur olan Azerbaycan atlarına İran, Irak ve Suriye’de talep çok yüksektir.” demektedir (Oçerki po İstorii 1946).

10. yüzyıldaki bir başka Arap yazar İbn-i Hordabek, Azerbaycan ile ticaret hakkında “İran, Suriye, Hindistan hatta Mısır, atlar ve katırlar getirtmektedir.” şeklinde yazmış; Arap tarihçisi Magdisi, Bard şehrini Bağdat ile denk tutup yerli atlar ve katırların kalitesinden bahsetmiştir (Puteşestviye İbn Fadlana... 1939).

Göçerlerde atın çokluğu ile idareye geliş, idarenin ekonomik temelinin at olduğunu göstermektedir. Türk kağanı Kutluk (İlteriş) hakkında “Han olma sebebi, atlarının sayısını yavaş yavaş çoğaltıp zenginleşmesi idi.” denilmektedir (Biçurin 1950: 322).

Yüksek, bedeni güzel atlara göçerler büyük değer vermişlerdir. Bunlar gibi atlara ancak boy liderleriyle uruğ başları sahip olabilmişlerdir. Bu atlar bahadırların, meşhur askerlerin atları olarak yaşlanıp ecelleri ile ölmüşlerdir. Ya da sahibi öldükten sonra sahibiyile diğer dünyaya binip gideceği düşüncesiyle kesilmiştir. Arkeolojik kazılarda 15-18 yaşa kadar gelmiş olan atlarla sadece varlıklı insanların mezarlarında karşılaşılmaktadır (Margulan-Akişev 1966: 413). Türklere ait Egiz Koytas kurganında bulunan binek atının iskeletinin cidagosuna kadar yüksekliği 144 santimetredir; başı büyük olmakla birlikte zeki olmayan, hafif, hiç şüphesiz sadece biniş için kullanılan bir at olduğu anlaşılmaktadır (Kadırbayev 1959: 184-186).

Bununla birlikte boyu çok yüksek olmayıp başı büyük, bacakları kısa, omurgalı, kuyruğu ve yelesi sık olan bozkır atı ile seçkin, boyu yüksek, vücudu güzel soylu atlar da vardır.

Beyhaki 9. yüzyılda oldukça büyük at sürüleri olduğunu söylemektedir (Agadjanov 1969: 90).

Selçuklu Türklerinin askerî yapısı, Hunlarınki gibi onluk sistem üzerine kuruludur her on binlikten de bir tümen oluşmaktadır.

Alparslan (1063-1072) ile Melikşah (1072-1092) orduyu yeniden oluşturma aşamasında çok bileşenli askerî birimler kurmuşlardır. Askerî birimler, genelde atlı askerlerden oluşur. Bu birime sultanın muhafız birliği (havas) de girmektedir. Yardımcı atlı birlikler birimi, cümdi olarak da adlandırılırdı. Bu birim beyler ve şehzadelerin birliklerinden oluşurdu. Son olarak piyade biriminden bahsedecek olursak bu birime yaya askerler girmektedir (Semenova 1990: 73-77).

Türk tarihçisi A. Özkırmı, Türkmen atlılarının ustalığı hakkında el-Cuzcani'deki (Doğum: 1193) şu bilgileri vermektedir: “Gaznelilerde askerî hizmette bulunan Türkmen adlı Türkmen askeri kendi Türkmen papaklarını yan giyip atla koştururken onun ata binmedeki beceri ve ustalığını İran ve Turan'ın da askerleri çok beğenmiştir.” (Turanji – al... 1939: 439).

“Türkler ile uzun bir savaşa hiç kimse dayanamazdı. Onların yorulmayan atları savaşta her zaman dinçtir ve aktifliğini korumaktadır. Savaşa alıştırılan Türk atları kendi kendine hileler yapıp sahiplerini zafere ulaştırmaktadır. Askerlerin bütün taktiği ata ithaf edilmektedir.” ifadesini kullanmaktadır (Özkırmı 1972: 88).

Türklerden sonra tarih sahnesine göçerlerin yeni soyu Kıpçakların çıktığı bilinmektedir. Memlük Kıpçaklarının atlı askeri Orta Çağ'dan başlayarak yakın dönemlere kadar dünyadaki en iyi atlı askerlerden biri olarak kabul edilmektedir. Napolyon, Mısır seferlerinde Memlüklerin atlı askerini görüp bunlara üst seviyede değer biçmiştir. Kıpçaklarda at oyunlarının gösterildiği at tiyatrosu vardır. Bunu gören seyyahlar hayran olup, şaşkına dönerler.

“...Yakın Doğu'da seyahat eden Baumgarten, oradaki atlı talimleri hakkında bilgi vermektedir. Talimler, bu işi sarayının balkonunda oturup ilgiyle seyreden sultanın gözlerinin önünde gerçekleşmektedir. Atlıların yarışması düz alanda yapılmaktadır. Alanın ortasında arası elli adım olan üç toprak yığını oluşturulmaktadır. Her yığının tepesine birer mızrak saplanıp onun başına avcılar için hedef dikilir.”



Türk halklarının atlı kültürünü gösteren güncel bir heykel

Not: Turfan şehrinin 50 kilometre doğusuna doğru eski Astana şehrinin yerinde dikilmiştir.

Aynen bunun gibi yığınlar, alanın diğer tarafına da dikilir. Onların arası altı sıra atlı sığacak ölçüdedir. Üstlerine hafif ipek giyinen, pırıl pırıl parlayan silahlar takan, uygun vakti sabırsızlıkla bekleyen delikanlılar yeri titretir. Çok beklemeden oyun başlar. İlk önce atlılar oklarıyla mızrak ucundaki hedefi hayrete düşürecek şekilde vurup ilk iki yığının arasından koşturup gider. Bundan sonra bu hareket tekrar edilir. Fakat bu sefer ilkinden daha hızlı, büyük bir beceriyle sonraki yığınlar tarafından dolanılıp geçilir. Bundan sonra atlıların her biri tam o anda vuruşmaya hazırlanmış gibi attan atlayıp kısa mızraklarla silahlanırlar ve sessiz tören adımıyla tuğlarını sallayarak başlangıçtaki yoldan yürür geçerler. Ardından hızla ata binip kasırğa gibi hızla giderler. O zaman askerler, hızla giden atın üstünden yere bir inip bir binerek giderken hedefe oklarını atarlar. Onların bazıları eyerin üstünde dimdik durup devam eder. Birçoğu koşmasını kesmeden sanki havada asılıymış gibi at üstünden eyerlerini alıp tekrar atlarını eyerlerler. Bazıları, sağrısına yüzüstü yatıp kuyruğunu dişledikleri atlarını birbiri ardına hedefe ulaştırır. Sonunda en cesurları, eyerin ön ve arka kaşlarına tutturulmuş iki hançerin ortasına biner. Bu durumda herhangi bir beceriksizce hareketin insanı öldürmesi mümkündür. Fakat onlarda korku denilen şeyin zerresi bile yoktur, işte oklar hedeften de şaşmamaktadır. Bu genç yiğitlerin her birinin, yanına gelen iki atın üstünde hiçbir zorluk yaşamadan dik durup okları ardı ardına atacaklarından hiç kimsenin şüphesi yoktur. Yarışmacıların içinde iki atlı, topluluğun dikkatini özellikle çekmektedir. Onların biri; eyersiz bir atın üstünde dik durmuş şekilde gelip yığına her yaklaştığında, bir sol ayağının bir sağ ayağının üstüne basıp, hedefi şaşmadan vurmaktadır. İkincisi, çıplak atın üstüne sırt üstü yatıp ayaklarını göğe kaldırır şekilde yığına yaklaşmakta ve gerilerek çektiği yayı hedefe tam isabet ettirmektedir. Sonunda, oklar atılıp hedef delik deşik olduğu zaman gençlerin başı olan yaşlı adam bütün hedefleri toplar; başının üzerine kaldırıp herkese gösterir. Daha sonra bu hedefi havaya fırlatır; o anda bütün gençler parça parça olmuş olan bu “düşmanı” yani hedefi

ok yağmuruna tutarlar. En sonunda tepinip duran dinç atlarına atlayıp yarış alanından keyifli bir törenle çıkarlar. Bu talim oyunu zamanında yarışmacıların üçü attan düşmüştür. Birisi orada ölmüştür. Oyunu durdurmamak için onu hemen götürüp defnetmişlerdir. Diğer ikisi ağır yaralanmıştır. Atlıların güzel giyimleri, onların maharetleri ve hızlılığı, yıldırım gibi oynayan atları, bir kelimeyle söylenecek olursa bütün bu oyun; muhteşem, hayrete düşürecek bir etki bırakmaktadır...” (Timirzayev Atındağı...). Buna benzer askerî at oyunları Kıpçakların hayatında sık sık karşılaşmaktayız.

Göçer üçlemesi yani eyer, askerin pusatları ve silahları (beş silah); Moğollar zamanında atlı dönemin zirvesi olmuştur. Cengiz Han, asker için Moğol atının nereden olanı uygundur dediğinde Tes bölgesinin yüğrük atları işaret edilmiştir. “Tes Irmağı’nın kulunlarının donu göze güzel gelir. Vücutları iri, dikkat çekici güzelliktedir; suda balık gibi dalar, dağda dağ tekesi gibi sıçrar. Yorulmaz, usanmaz, zayıf düşmez, binicisini yormaz; kovalasa yakalar, kaçsa kurtulur. Bu nedenle uzun sefere Tes’in atı uygundur.” (Aydaubayulı 1996: 73). Cengiz Han işgal ettiği yerlerden eline çok farklı at sürüleri geçirmiştir. Bu tür atlardan birisi, eski Kırgız kabilelerinin atıdır.

13. yüzyıl başında Kırgız devleti, feodal çarpışmalar neticesinde zayıflamaya başlamıştır. Büyük coğrafyanın tamamı küçük beyliklere bölünmüştür. Böyle bir durum Moğol istilası zamanında etkili bir rol oynamıştır. Cengiz Han, hâkimiyetini zorla kabul ettirmiş; Moğollar, boyun eğen Kırgızlardan vergi almıştır. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde 1207 yılından itibaren onların aldığı hediyeler liste olarak kaydedilmiştir. Bunların içinde akboz atlar da vardır. Kırgız uruğundan çıkan Hakas beyleri kendi devletlerini koruyabilmiştir. Yine de sürekli toplanan vergiler, isyanlara sebep olmuştur. Moğollar, ancak 1293 yılında eski Kırgız devletini tamamen ortadan kaldırmıştır. Bu durum, zamanında çok ağır koşulları ortaya çıkarmıştır. Sayıca az olan halk, ekonomik ve kültürel açıdan derin bir krize girmiştir.

Bununla birlikte, Kırgız göçebeleri 13–14. yüzyıllarda kendi geleneklerini koruyarak ağırlıklı olarak at yetiştiriciliğiyle uğraşmış ve özellikle seçkin soy atları yetiştirme konusunda uzmanlaşmıştır. Dönemin tarihî kaynaklarında şu kayıt yer almaktadır: “Devlet, ünü dört bir yana yayılmış beyaz, siyah ve deniz gibi yeşil (kır/boz tonlu) atlar yetiştirir.” Ganimet bakımından daha zengin ve varlıklı olan Hakaslar ise çok sayıda mükemmel ata sahip olmuş, onların sayısı on bin başa kadar ulaşmıştır.

Moğol at yetiştiricileri, seçim yaparken atın görünüşüne, uzuvlarına önem vermişler; karakterinde yabaniyet belirtileri olan atı, iyi at olarak kabul etmişlerdir. Moğol atı; uzak yolda yorulmaması, sıcağa ve soğuğa dayanıklılığı, yiyecek seçmeden kendi kendine yayılması açısından bütün bozkır at cinsleri gibi Kazak atı ile aynıdır. Atlı askerler, hafif silahlı ve ağır silahlı olarak iki gruba ayrılmaktadır. Plano Karpini’nin kaydettiklerine göre “Atın kuyruğundan başlayıp alnına kadar, omurgasından dizine kadar beş parçaya ayrılan demir zırh giydirilmektedir. Atın başında gözü, burnu, ağzı için, arkasında kuyruğunun çıkması için delikler bırakılmıştır.” (Puteşestviye v Vostoçniye...1957).

Moğol çocuklarının da 3-4 yaşından itibaren ata binip ölene kadar attan inmemeleri Kazaklarla aynıdır. “Tatarlar eyer üstünde doğar, eyer üstünde yetişir.” (Puteşestviye Marko Polo ...1902: 280).

Moğol atı, Kazak atından daha alçaktır. Cidagosuna kadar yüksekliği 122-129, Kazak atının yüksekliği 130-141 santimetre aralığındadır. Kendi kendine yayılıp kendi yiyeceğini kendisi bulan bozkır atının özelliklerini Avrupalılar, Moğol atlarında görmüştür. Plano Karpini, doğuya seyahatine başlayıp Kiev'e geldiğinde Altın Orda'nın binbaşısı "Avrupalı atlarınızı 'Kar altından toynaklarıyla kendi yiyeceklerini bulan bozkır atları ile değiştirin.' diyerek tavsiyede bulunmuştur." Cengiz Han, atların semirdiği güz aylarında sefere çıkıp atların zayıfladığı kış, ilkbahar mevsimlerinde dinlenmiştir. Yaz aylarında at, deveyi tava getirip hafif seferlere çıkmıştır. Sonuç verici savaşlarını yazın sonuna ve güz mevsimine bırakmıştır. İbn Batuta'nın söylediklerine göre Cengiz'in askerlerinin başka artıları da vardır: "Burada atlar çok fazla, çoğu hiçbir işte kullanılmamaktadır.", "Uzak seferlerde zengin atlı asker, on at kadar yedek götürmektedir." (Men-da-bey-lu 1975: 286). 14. yüzyılda sıradan bir Tatar askeri, sadece kendisi için yedeğinde dört at götürürdü. Atlı savaş hareketleri için oldukça uzun süren hazırlıklar, şu şekilde ifade edilmektedir: "Tatarlar atlarını it gibi alıştırmışlardır, bu atlar binenin istediği tarafa devrilmeye alışmıştır." (Puteşestvie Marko Polo 1902: 97). "Moğol askerinin gücü kuvveti atındadır. Kamçıları alıp, atlarına binip hareket ettiklerinde Moğollar coşarlardı. Sadağını takıp, kılıcını göğsüne asıp atlandığında onunla karşılaşan ölümden kurtulamazdı. Moğolların adamı da atları da at üstünde saldırmaya tamamen alışmış, yerinde duramaz varlıklardır. Saldırı esnasında at iki tarafa yatarak saldırır, üzerindeki sahibi üzeniye basarak ayağa kalkar ve gerinerek yayını çekerdi. Düşman yaklaştığında kılıcını çıkarır, süngüsünü sallardı." (Kinayatlı 2008: 420).

Cengiz yasalarının önemli yanlarından birisi, atlı medeniyetin âdet ve geleneğini devlet ideolojisi seviyesine yükseltmesidir. "... O (atlı asker A.T.), attan yalnızca biraz dinlenmek için inebilir ancak her türlü hava koşulunda, gecenin veya gündüzün herhangi bir anında boru ve davulun sesini duyduğu zaman sefere hazır olmalıdır..." (Şadskiy 1946: 538).

Eskiden başta Çin imparatorları olmak üzere Türk, Kıpçak, Moğol idarecileri; bozkır atlarını Orta Asya yüğrük atları ile melezleştirip argımak cinsini elde etmişlerdir. Diğer yandan uzun boyunlu, uzun dik baldırlı Arap ve Ahalteke atlarını almış; askerî geçitlerde, oyunlarda, toylarda, törenlerde bunlara binmişlerdir. Tarihî kaynaklarda Cengiz Han'ın sevdiği atının Arap yürüğü Tsegul olduğu geçmektedir. 1222 yılında Cengiz Han'ın komutanı Şihihutag'ın 30.000 askeri, Harzemşahlar hükümdarı Celaleddin Harzemşah'a yenilmiştir. Bunu utanç meselesi olarak gören Cengiz Han, Celaleddin Harzemşah'ın üzerine kendisi askerî sefere çıkmış ve İndus I

ırmağı'nın boyunda savaş olmuştur. Askerleri tamamen kırılıp çıkmaza giren Celaleddin Harzemşah, altındaki çok büyük olan argımak ile on altı metrelik yardan atlayıp ırmağı yüzerek geçmiştir. Sonra çok zeki olan ve alçak gönüllü büyük komutan Cengiz Han, rakibinin yiğitliğine hayran olup "Vay vay! Babadan oğul olacaksa işte böyle olsun." diyerek şaşırılmış derler (Ébilgazı Türik...2006: 82).

Cengiz Han'ın komutanlık yaptığı dönem, göçerlerin atlı devrinin ve askerlik sanatının zirvesidir.

Moğolların Avrasya'yı boydan boya geçerek gerçekleştirdikleri ve Polonya, Çekya diğer yanı Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan atlı seferleri, MÖ 2000'lerin sonunda Hint-Avrupalıların idare ettiği 3000 yıllık devasa sürecin, binicilik döneminin sonu oldu. Moğollardan sonra askerlik sanatında ateşli silahların (top, barut, tüfek) kullanılması, büyük coğrafi keşifler ve başka faktörlerin etkisi sadece göçerlerin imkânlarını sınırlandırmıştır. Bununla birlikte atlı-göçer kültürün sona ermeye başladığı da söylenebilir.

Orta Çağ ve Sonraki Dönemlerde Türk Halklarının At Kültürü

Orta Çağ'da Türklerin at donanımları Timur, Babür, Osmanlı İmparatorluklarının atlı askerlerinin koşum takımları ve at zırhlarında da görülmektedir.

Bize göre Timur'un ordusunun atlarını koruyan "keçim" in kökeni göçerlerin sıradan at örtülerine dayanmaktadır. Çünkü Timur'un atlı askerlerinin neredeyse tamamı göçer boylardan oluşmaktadır. Altay Kazakları da at örtülerine "kejim" demektedirler. Kejim, yüğrük atlar yarışa götürülürken göz değmesinden korunsun diye kullanılan ve sadece gözleri açıkta kalacak şekilde bütün vücudunu örten, kumaştan dikilmiş örtüye verilen addır. Göğsünden "bavırıntak" adı verilen bağlarla üç yerden bağlanmaktadır. Bazı kejimlerin eteği; bağlanmadan, büzülmeden atın dizine kadar iner. Yarış atlarının kejimi de çok güzeldir. Boyun kısmından başlamak suretiyle sırt ve kuyruk kısımlarına kadar saçaklar sarkar. İki yanına motifler işlenmiştir; atın koşar şeklindeki suretleri, bez parçalarıyla üzerlerine yapıştırılarak tasvir edilmiştir. Üzerinde sahibinin adı ve bazı Kur'an ayetlerinin de olduğu görülmektedir. Gövdesine at, pars ya da kurt başının işlendiği örnekler de vardır. Kejimin içinden çıkan üç köşeli deri, atın boynundan sarkmaktadır. Bunu *at tumar* [atın muskası ya da nazarlık] şeklinde adlandırırlar. Nazarlığın içine yedi kara taş ve Kur'an ayetlerinin bulunduğu bir kâğıt koyarlar. Kazaklarda *Tiliñ taska tiysin* (Dilin taş değsin) şeklinde bir söz vardır. Bu söz, "Nazar değmesin, göz ata değil muskaya düşsün." mantığını taşıyan halk inancından kaynaklanmaktadır. Zengin kişiler nazarlık-muskayı gümüşten üç köşeli yaparlar. Bir tarafı küçük bir menteşeyle sağlamlaştırılır, sivri kısmı açılıp kapatılırken cırt diye ses çıkarır. Kızların günümüzdeki el aynasının sistemine benzer şekilde yapılmıştır. Günlük kullanılan kejimler yazlık ve kışlık olarak ikiye ayrılır. Yazlık olanlar atı yazın tozdan, yağmurdan koruyacak şekilde hafiftirler. Bir iki kat hafif kumaştan dikilmişlerdir. Kışlık olarak yapılanlar ise keçeden dikilmiştir ya da arasına yün koyularak dışı kumaş ile kaplanmıştır. Kaynak kişilerin söylediklerine göre daha önceleri dış yüzüne motifler işlenen, kumaşla kaplanmış deriden dikilenler de varmış. Kejimler aslında yüğrük yarış atları, safkan atlar için hazırlanmaktadır.

Timur'un atlı askerlerinin teçizatı, ön kaşı büyük eyerden, eyer altı minderden ve atın vücudunu koruyan zırh yani "keçim" den oluşmaktadır. Bunu zaman zaman "borgvustvan" şeklinde de adlandırmaktadırlar. Keçim-kejim anlamında kullanılan borgvustvan, Fars dilinde zırh anlamına gelmektedir. Timurular zamanından kalan askerî giyimlerin biçimi, gündelik hayatta faydalanan sıradan kejimler ile aynı şekildedir. Atın boynuna, gövdesine, arkasına, iki tarafına örtülecek parçaları ayrı ayrı biçilip, sonra da birleştirilerek yapılmaktadır. Bu şekilde biçerek dikme, barış zamanında kejimin uzun süre dayanıp sağlam olması için yapılmaktadır. Askerî kejim, atın yürüyüşünü engellemeyecek şekildedir; ani dönme ve yerinde durup sekme gibi hareketleri yapmaya, savaş esnasında çevik olmaya uygundur. Timur'un ordusu iki gruba ayrılmaktaydı. Piyadeler ve süvariler. O dönemde süvariler; eyerlenmiş ve deri, yün, ipek kumaş parçalarından zırhla donatılmış atlara binen askerlerden (gulamlardan) oluşmaktaydı. Gulamların üstünlüğü atla koşturarak gelirken sağa sola, öne arkaya aynı şekilde ok atabilmesindedir. İyi atıcılığıyla, eğri kılıcı hızlı sallayan çevikliğiyle nam salan hafif süvariler; Timur'un muhafız alayı olmuşlardır.



Mezar taşları (Azerbaycan, 16-17. yüzyıllar)

Ağır atlı askerlerin örtüsü, atı tamamen örten ve demir ya da tunç zırhtan yapıldığı için ağır olmuştur. Bu nedenle onu ata sadece savaştan önce giydirirlerdi. Yazılı kaynaklar bu gibi zırhları “askerî atlara giydirilen demir örtü”, *jılkı kirəsi* (at zırhı) şeklinde açıklamaktadır. Bu gibi zırhların demir yapraklardan oluşturulanlar, halkalarla birleştirilenler, yaprak ve halkaların birleştirilmesinden yapılanlar olmak üzere üç türü bulunmaktadır. Yapraklardan oluşturulan at zırhları, atın kuyruğundan cidagosuna kadar örtecek şekilde biçilmiş gön ya da derinin üstüne koyulur. Gön ya da derinin üstüne balık pulları gibi birbiri üzerine gelecek şekilde yerleştirilen demir yaprakların

kenarları, köşeleri deri ile dikilmekte; askerin baldırını kemirir düşüncesiyle üzengi demirleri tamamen deriyle kaplanmaktadır. Yapraklarının üstüne farklı motiflerin, süslemelerin işlendiği ve bakır, tunç, altın ile bezenmiş farklı türleri de vardır. Tunçtan, bakırdan yapılmış olan at örtülerinin başa giydirilen parçası ayrı yapılmaktadır. Parçanın üzerine iki gözün görmesini sağlayacak şekilde delikler bırakılmakta ve parça atın bel omurgasını örtecek zırh ile boyun tarafında halkalarla birleştirilmektedir. At, bu şekilde boynunu rahatça hareket ettirebilmekte; ayrıca kolaylıkla yem ve ot yiyebilmektedir.

Timur'un süvarilerinin zırhları; Orta Çağ Avrupa şövalyelerinin zırhlarıyla karşılaştırıldığında hafifliği, ata hızlı bir şekilde giydirilip çabuk toplanabilmesi, Doğu zarafetiyle işlenmiş olması sebebiyle atı çabuk yormamaktadır. Bu zırhlar; süvarilerin çevikliğini, manevra kabiliyetini artırmaktadır.

15. yüzyılda İtalya elçisi ve seyyah Katerino Zeno'nun (1440-1490) yazdıklarına göre Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan (1423-1478) 300.000 süvariye sahipti, hatta gerekli olduğunda daha fazla asker de çıkarabilmektedir.

Orta Çağ Türk boylarında at, boyun hatta tüm ülkenin övünç kaynağı olmuştur. Bu nedenle tahtın varisini ata bindirme geleneği, onun halka yukarıdan bakması idareyi aldığının bir göstergesidir (Gosudarstvo Seldjukidov 1991: 101).

Orta Çağ'da Azerbaycanlılar da atlara saygıyla yaklaşmış ve bazen de onları sahibiyle birlikte gömmüşlerdir. Azerbaycanlıların atalarında ölen kişinin başına, organları boşaltıldıktan sonra derisi doldurulan atının koyulması adeti varken daha sonraları bu âdet için taştan oyma at kullanılmıştır. Savaşta ölmüş askerlerin mezarına yüğrük atının heykelini koyma âdeti ile de sık sık karşılaşilmektedir. Bu, günümüz Azerbaycan Türklerine ataları Oğuz Türklerinden kalan bir gelenektir. Bu nedenle bu tür kabirler "Oğuz kabri" olarak adlandırılmaktadır.



Kabir üstüne dikilmiş at heykeli (Azerbaycan, 16-17. yüzyıllar)

Atları koşum takımları ile bütün bir taştan yontarak yaparlar, bu taştan atın üzerine sahibinin adını soyadını yazarlar; yay, sadak, kılıç, kalkan vd. silahlarının da resmini çizerler (Aleksperov 2013).

Türkmenistan, yüzyıllar boyunca Orta Asya'nın safkan atlarının merkezi olmuştur. Timur, 5000 Arap kısırağını getirerek Türkmen boylarına dağıtmıştır. 18. yüzyılda İran Şahı Nadir, Teke

boyuna 600 kısırak hediye etmiştir. Neticesinde Türkmenler son 500 yılda atlarının kanını iki defa yenilemişlerdir (Vil'kins 1875: 113).

Farsların Azerbaycanlılar ve Türkmenlerle arasındaki ekonomik ve diplomatik ilişkilerin nedeni at olmuştur. Fars at kültürünün temelini atan Türklerdir. Buna birçok örnek vermek mümkündür. 1594 yılında Türkmenlerin Bayat boyu, İran Şahı'na 3000'den fazla Bayat safkan at ile bunların kısrağını hediye etmiştir. Bu atlara çok büyük bir değer verilmiştir (Munşi İskender 1875: 83).

Türkler hiçbir zaman atsız kalmamışlardır. Orta Çağ'da Kafkas ötesi Türkleri, bütün Kafkasya'nın at ihtiyacını karşılamıştır. Ukrayna ile Polonya'ya kadar at ticaretini onlar yönetmiştir.

Tanınmış doğa bilimci V. Berg, Kafkas ötesi bölgesinin, Karabağ ve Kazak adlı iki at soyu ile ün kazandığını belirtir.

15. yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkmış olan Kazak Hanlığı'nın temel gücünü oluşturan atlı birliklerdir. Bununla ilgili olarak tarihî kaynaklarda sağlam bilgiler verilmektedir. "Baharın gelişiyle Sultan Said Han, Deşt-i Kıpçak Hükümdarı Kasımhan'a geldi. Bu dönemde Kasım Han'ın atlı askerinin sayısı 300.000'e ulaşmıştır (Materialı po İstorii 1969: 213).

"...Söz arasında o, şunları söylemiştir: Karşıladıktan sonra Kasım Han, ona 'Bizler bozkırlıyız; bizde kıymetli, nadir şeyler yok, mallar da yok, bizim en büyük zenginliğimiz attır. Onların eti ile derisi bizim için en güzel yiyecek ve giyimdir. Sevdığımız içecek ise onların sütü ve onların sütünden hazırlanan içeceklerdir. Bizim ülkemizde bahçe de bina da yok. Bizi eğlendirecek şey hayvanların otlağı ve sürü sürü attır. Biz bu sürülere gidip atları seyrediyoruz.' dedi. O zaman Sultan Said Han "Sürüye gidelim, atlara bakalım ve söylediğin gibi birlikte biraz vakit geçirelim, bu keyif verici bir şey" der. Bize gelince han bütün hayvanlarını ve atlarını gösterdi ve "Benim, değeri bütün sürüye denk iki atım var" dedi. Onları getirdi, Han övmeye devam etti ve bunun gibi atları hayatında hiç görmediğini birkaç kere söyledi. Atları getirildikten sonra Kasım Han'a bakarak 'Bozkır adamlarının atsız günü gün değildir. Bu iki at benim güvenilir dostlarımdır. İkisini birlikte veremem. Ancak siz kıymetli misafirler olduğunuz için hangisi hoşunuza giderse onu seçiniz, bana hangisini bırakırsanız razıyım.' dedi. Kasım Han iki atın da iyi taraflarını söyledi. Sultan Said Han kendisine birini aldı. Bu Oğlan-Torık adlı attı. Gerçekten de böyle bir atı hiç görmemiştim. Kasım Han sürüden birkaç at daha seçti. Daha sonra, yoğrulmuş sarı kımızın kadehini Han'ın önüne eliyle uzatıp 'Eğer bu içeceği içerseniz, bana büyük bir iyilik yapmış olursunuz.' dedi. Bundan bir süre önce ekşi içecekler içmemeye karar vermiş olan Han, 'Ben sizin saygıyla sunmuş olduğunuz içecekleri içmeyi bırakmıştım, yeminimi nasıl bozayım.' diye cevap verdi. Kasım Han bu söze 'Daha demin sevdiğimiz içeceğin kısrağı sütü ve ondan yapılan içecekler olduğunu söylemiştim. Benim size ikram etmiş olduğum içecek (kımız) en iyi içecektir. Eğer benim isteğimi kabul etmek yemininizi bozmak olursa o zaman size layık nasıl bir misafirperverlik gösterebilirim, bunu düşünemiyorum. Sizin kadar kıymetli misafirin benim kapıma gelmesi için yıllar gerek. Bundan dolayı ben size iyi misafirperverlik gösteremediğim için üzülürüm.' diyen Kasım Han, üzülmüş gibi boynunu büktü.

O zaman Sultan Said Han kendi alışkanlığından vazgeçti ve saygı duyduğu Kasım Han'ı kırmak için alçak gönüllülük göstererek bir kadeh kımız içti. Kasım Han buna çok sevindi. Herkes

çok memnun oldu. Bundan sonra yirmi gün boyunca onlar kadehlerle kımız içmeye devam etti... (Materialı po İstorii 1969: 226-227).

Bu kaynaklar aracılığıyla Kasım Han zamanında Orta Asya'daki en güçlü devletlerden biri olan Kazak Hanlığı'nın temel meşguliyeti ile gücünün at olduğunu, meşhur yüğrük atların Hanlığın zenginliği olarak kabul edildiğini, atçılık sanatı ile biliminin hanlığın ideolojisi seviyesine yükseldiğini görmekteyiz.

Orta Asya ile Kazakistan'a kıyasla Sibiry'a da irili ufaklı Türk topluluklarının yaşadığı yerleri ele geçirmek, Rusya için çok zor olmamıştır. Elbette Rusya'yı ilk etapta ilgilendiren Sibiry'a'nın sayısız hayvanı ve kıymetli av hayvanı kürkleri olmuştur. Hakasya'yı işgal etmek, bazı problemlere sebep olmuştur. Ruslar ve yerli Kırgız uruğları arasında sık sık çekişmeler olmuş, bazı Hakas beyleri ayaklanmalar düzenlemiş, Rus Kazaklarının saldırganlıklarına cevap olarak onların atlarını sürüp götürmüşlerdir. Askerî hareketler, görüşmelere dönüşmüş ve Kırgızların Ruslarla ilk diplomatik ilişkileri 1616 yılında ortaya çıkmıştır. Tomsk Kalesi'nin hapishanesinin inşasından sonra iki halk arasında ticari ilişkiler kurulmaya başlamış; Krasnoyarsk'ın temelini atılmasından sonra bu ilişkiler, daha da güçlenmeye başlamıştır. Tam bu zamandan itibaren Ruslar, uzun boylu atlarını, satmak için Hakasya'ya getirmeye başlamıştır.

Hakasya'nın bozkır bölgelerinde, hayvancılığın temel türü olarak kalan at yetiştiriciliği yaygın biçimde görülür. Atlardan binek olarak faydalanılmıştır. At eti, temel besinlerden biri olmuştur. Ekonomik olarak atların derileri ile kıllarından istifade edilmiştir. Atlar "koşucu" ve "işçi" olarak iki gruba ayrılmıştır. Koşu atları, bir safkan aygırın olduğu 20-30 baş hâlindeki grupla yayılmıştır. Aygır tek başına sürünün hâkimi olmuştur. Kısrakların herhangi birinin uzaklaşmasına, komşu sürülerin atları ile karışmasına engel olmuştur.

Sürü sahipleri hayvanlara sadece ilkbaharda, kulunlama mevsiminde özel bir dikkat gösterilip damgalama, iğdiş etme, yele ve kuyruğunun kesilmesi işleri yerine getirilmektedir. Genç hayvanlardan yeni sürüler oluşturulmaktadır. Damızlık aygır, en iri kısrakların soyundan çoğaltılmaktadır.

İşte kullanılan atlar, yazın otlamaya köstekleriyle gönderilip kışın açık ya da yarı açık at çiftliklerinde tutulmuşlardır. Onlar için ot, yulaf ya da yulaflı saman hazırlanmıştır.

Hakaslar, bunun dışında atların sütünü almış; bu sütü kımız yapmak için özel hazırlanmış deri kaplarda mayalamıştır. Kısraklar, kulunlara emdirilmekle birlikte günde üç defa sağılmıştır. Zaman geçtikçe kımızın yerini ayran almıştır.

Hakasya'yı 1771-1772 yılında inceleyen P.S. Pallas kendi gözlemlerinde bu durumu şu şekilde aktarmaktadır: "... onların atlarından çok iyi atlar doğmuştur... Çoğunlukla açık donlu, nazik ve daima başlarını yukarıda tutmaktadırlar." Bunun dışında yazar onlar arasındaki farklılıkları da ifade eder: "... bazı atlar benim daha önce görmediğim özel bir dona sahiptirler. Daha kesin söyleyecek olursam kapkara, demir gibi boz başlı, boz yele ve kuyruklu, ayakları ise her zaman olduğu gibi aktır." Günümüz Hakas dilinde aynı şekilde yaklaşık olarak doksan adlandırma olması da donlarının farklılığını ispat etmektedir. Hakaslar kendi atlarına donlarının adlandırmasına uygun olarak lakaplar da vermektedir. Bu gelenek günümüze kadar korunmuştur. Bununla birlikte güçlü at sahiplerinin belli bir dondaki atları tutmayı doğru gördüklerini söylemesi de önemlidir. S.V. Kiselev, "Yarısı toprağa gömülü evlerin yanında hayvanların koyulacağı açık ahırlar bulunmakta-

dır. Bu, plan olarak yuvarlağa yakın şekilde çevrilmiş bir alandır. Günümüz Kazak kışlaklarındaki evin yanına hayvanı korumak için yapılmış yapılara benzemektedir.” der (Hüseyn 1930, 1949: 55).

A. Middendorf, 19. yüzyılın ortasında Sibiryayı gezip Saha atlarının nasıl beslendiklerini şu şekilde anlatmaktadır: “... Yakutsk’un yakınındaki ovada, cıvanın bile donduğu kışın sert ayazları zamanında kalın tüylü Saha atları, yayılmayı engelleyen kar kürtünlerini açarak beslenmektedir. Orman ağaçlarının çürüğü, tomurcuğu, kabuğu ile söğüt ve kayının tomurcuğu, şişlikleri; atların açlıktan ölmemesi için besin olmuştur. Burada en büyük, yorulmaya imkân vermeyen ve hassas iş insanıdır. O durumda ağacın tepesindeki dalları ata azık olsun diyerek (testere, balta ile A.T.) kesip düşürürler. Dondurucu ayazda iğne yapraklı ormana ulaşmak zordur. O zaman insanlar ağaçların gövdesini de kıyıp atarlar, atların bu durumlarda ağaçların kabuğunu kemirip yediği dönemler de olmuştur.” (Middendorf 2009: 182).

Akademisyen A. Middendorf mart ayında Fergana’ya düzenlediği seferde şu notları düşer “Eğer bir kişi mart ayında Fergana’ya gelirse otlağın kıtlığından hayvanın nasıl kuruyup gittiğini görür. Atlar, açlıktan ölmek için tezekleri, odunları yemektir... Onlara kesilen dal ile kavağın kabuğu iyi bir yiyecek olmaktadır”⁷ (Middendorf 1882: 290-291).

Türk boylarının atları içinde felakete uğrayan, sayı bakımından sürekli azalıp soyu yok olan tür Nogay atlarıdır. Orta Çağ’da Kazaklar ile aynı düzeyde olup bir devlet hâline geldikten sonra işgal siyaseti neticesinde küçük bir beylik seviyesine düşen Nogay halkının kaderi, atlarının kaderiyle benzerdir. İlk olarak Nogayların ana yerleşim yerleri olan Don, Kuban, Ter’i Rus Kazakları işgal etmiş, sürü sürü atlar Rus Kazaklarının eline geçmiştir. Bu durum yıllar, yüzyıllar geçtikten sonra Nogay atlarından Rusların tırıs, Don ve Kabardin soylarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Nogaylar kendi atlarına özel bir değer vermiş, onları o dönemin safkan atlarından biri kabul edilen Arap atlarından daha üstün tutmuşlardır.

“Argımak gibi ata bindi, soyu Arap’tan da üstün.”

“Nogay atlara çok bindik, sudan çıkan at gibi.” (Nogay Atasözleri) (Kereitov 2012: 161).

Nogaylar Moskova’ya, uygun fiyatlarla satmak için yılda 40.000 at göndermektedirler. Atlara bakıp değer veren Ruslar atın hiçbir özelliği ile ilgilenmezlerdi. Örneğin atların şişik karnına, zayıf ve şiş boynuna, yukarı kalkık başına; hızına, açlık ve işe dayanıklılığına dikkat etmezlerdi. Bununla birlikte meşhur soylu adamlar için Fars (Türk A.T.) hayvanları şaşırtıcı değildir. Onları kıymetli, asil eyerlerle eyerleyip toplumsal törenlere götürür; gösterdikleri atlarla kendilerini halka tanıtırlandı. Onlarda at ustaları ve attan anlayanlar olmadığı için atın yürüyüşünü, kıymetini, özelliklerini bilmezlerdi. Bunu ata binip giden atlının kendisi de bilmezdi, tek bildikleri ata vurup gücü yettiğinde hızlı koşturmaktı. Atları türlü türlü biçimsiz, insanı güldürecek yürüyüşlere mecbur ederlerdi. Burada bütün amaç; atın üzerindeki türlü gümüş çingiraklar, zincirler ve toynağına takılan ziller şingırdadığında görenlerin “Bu nasıl muhteşem, ayaklarına kadar şingırıyor!” diyerek şaşkına dönmelerini sağlamaktı (Kniga o Loşadey: 7).

7 A. Middendorf’un Fergana’ya seferi, Antik Dönem’de meşhur olan Davan argımağlarının neslini görüp incelemek amacı için gerçekleştirilmiştir (A.T.).

“Kuban’a Rus Kazakları gelene kadar burada yerli Nogay atları yetiştirilmiştir. Bununla birlikte dağ atlarının türleri ile eski Kuban atları da vardır. Kafkas Dağı’nın yamaçları ile Kuban Nehri’nin kıyılarında yaşayan Tatarlar, Nogay atları ile meşhur olmuşlardır. Kuban’a Rus Kazakları göçmeden önce (1792 A.T.) Nogay atları, üst kalitededir ve birçok at panayırında (Moskova’da da A.T.) özel bir yere sahip olmuştur. Devlet at çiftliklerinde, safkanlaştırılan soy olarak alınıp satılmıştır. Birçok Nogay atı, Don bozkırlarındaki özel at çiftliklerinin kurulmasında kullanılmıştır. Bu nedenle Don cinsinin ortaya çıkışı ve şekillenmesine Nogay atının önemli etkisi olmuştur. Nogay atı büyük değildir, vücudu kuru ve dayanıklıdır; yalnızca binmeye uygundur ve vücut özelliklerinden, dağda yetişen atlar ile doğu cinsi soylarla karıştığı anlaşılmaktadır (Konskiye Resursı: 544).

“Güney Rus bozkırlarında yayılan Nogay atlıları ile Don Kazakları arasında birkaç yüzyıl devam eden kesintisiz savaşlarda Rus Kazakları, başarılı oldukları dönemlerde büyük zenginlikler elde etmişlerdir. Bu zenginliklerin arasında meşhur Nogay atları da vardır (Linkoviç 2012: 21).”

19. yüzyılın sonunda Nogay atlarının sayısı azalmıştır. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Çok sık olan boranlar, salgın hastalıklar vd.nin yanı sıra Çarlık hükümetinin cezalandırıcı müfrezelerinin Nogay köylerine gerçekleştirdiği saldırılar; bu atlara özellikle büyük zararlar vermiştir. Kara Nogaylarda 1882’de 24.500, 1892’de 18.770, 1902’de 17.306, 1914’te 16.000 at vardı. Atların sayısı azalsa da Çarlık hükümeti, 19-20. yüzyılın sonuna kadar at satın alma işine devam etmiştir. Askerî görevliler her yıl kurulan pazarlara gelip Nogay atlarını satın almışlardır. Görenlerin söylediklerine göre “Atlar çok dayanıklıdır ve çoğu Terek, Rus Kazaklarına götürülmüştür (Kereitov 2012: 161). 18. yüzyılda Nogay atı, Kabardin atının ortaya çıkışına da etki etmiştir (Middendorf 2009: 461).

18. yüzyılın sonuna kadar dünyanın yarısını ele geçiren, at toynağı ile buraları ezen Türk boyları için talih; bu dönemden itibaren tersine dönmüş ve mutsuz zamanlar başlamış gibidir. 1783 yılında Kırım Hanlığı’nın yıkılıp Kırım’ın Rusya’ya bağlanması, at kültürünün sona ermediğini gösterdi. Birçok taraftan düşmanın ortasında kalan Türkiye, iki üç meydanda savaştı. Bir taraftan Avrupa, bir taraftan Rus İmparatorluğu, diğer taraftan da Arap dünyası; Türkiye’yi zayıflatıp mümkün olsa kendilerine bağlı hâle getirme, hiç değilse tamamen parçalama planından vazgeçemedi. Böyle ağır bir durumda bile Türkiye, bazen yenilgilerin acısını tatsa da bağımsızlığını korudu, bütün Türk dünyasındaki tek bağımsız devlet olarak kaldı.

1775 yılında Osmanlı ve Rusya İmparatorlukları arasındaki savaş sona erince Küçük Kaynarca Anlaşması imzalanır. Osmanlı İmparatorluğu Padişahı I. Abdülhamit; Rusya Çarı II. Katerina’ya hediye olarak Türk sultanlarının törenlerde bindiği atın yelesine takılan saçaklar ile eyer, at koşumları ve kılıç gönderir. At koşumları tamamen altınla kaplıdır. Gümüşle kaplanıp çok sayıda kıymetli taşla da koşumlara süslemeler yapılmıştır. Atın yelesine takılan saçaklara 1.013 cevher taş işlenmiştir. Onların göz kamaştıran parlak güzelliklerini özel olarak gösterişli kılan, altınla kaplanmış mücevherlerdir. Eyer takımının yanı sıra ata su verilen gümüş kova, gümüşten yapılmış nal ve çivileri, teğeltinin kendisi de hediyeye ayrı bir güzellik katmaktadır.

1792 yılında imzalanan Yaş Anlaşması’na göre Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaş sona erer ve iki yıl barış ortamı hüküm sürer. III. Selim, Rusya Çarı’na kıymetli bir eyer takımı hediye eder. Atın eyer takımı tamamen altından yapılmıştır. Elmas, yakut ve zümrüden taşlarla süslenmiş, teğelti ise altın iplerle dikilerek çevrelenmiştir.

Türk boylarının kaderi kendilerinin eskiden özenle bakarak yetiştirdikleri atlarının kaderi ile aynı gibidir. Sibiryâ'yı, Kazakistan'ı, Orta Asya'yı, Kafkasya'yı, Balkanları işgal eden Rus İmparatorluğu bu toprakların doğal ve faydalı madenleri ile sayısız türlü, farklı cinslere ait atlarını da ele geçirmiştir. Yüzyıllar boyu at meselesini çözemeyen Rus İmparatorluğu, Türk boylarını hâkimiyeti altına alarak sahip olduğu at sayısı bakımından dünyada ilk sıraya yükselir. İşgaller neticesinde birçok Türk ülkesi, at türlerini kaybeder. Bazı cinsler, başka atlarla karışarak tamamen ortadan kaybolmuştur da denilebilir. Bazılarının adları değişmiş, bazılarını da başka halklar sahiplenmiştir. Rusya'daki at yetiştiriciliğine büyük darbe vuran olaylar; I. Dünya Savaşı, 1917 yılındaki Ekim (Bolşevik) Devrimi, 1918-1920 yıllarındaki İç Savaş, II. Dünya Savaşı ve en sonunda 1960'lı yıllarda Kruşçev'in "Atın gereği yok" sözüyle vücut bulan ahmakça siyasetidir.

Sovyetler Birliği'nin 1990'lı yıllarda dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan beş Türk devletinin vakit kaybetmeden yerine getirmesi gereken ilk yükümlülük; at yetiştiriciliğini geliştirmek, at sayısını çoğaltmak, at kültürünü tekrar canlandırmak olmuştur.



2. BÖLÜM

TÜRK HALKLARININ AT KOŞUMU YAPMA SANATI, KÖKENİ, GELİŞMESİ, TÜRLERİ, ADLANDIRMALARI VE YAPIM TEKNİĞİ MESELELERİ

İnsanoğlunun ata gem vurarak binmesi ve eyeri bulması büyük bir yenilik olmuştur. Eyerin ortaya çıkışı hakkında Orta Asya halklarında şöyle bir efsane vardır: “Birkaç bin yıl önce Müslüman padişahı Cemşid’in uzun bir atlı seferden sonra arkası yaralanır. Bunun ardından at üstüneyken yaralanan yerini rahatlatmak için atının sırtına yoğrulmuş hamur koydurur. Yaralı yeri iyileşen ve hamurun atın sırtına uygun bir şekilde sertleşmeye başladığını gören padişah, yorgun ayaklarını dinlendirmek için at üstündenilmekli bir tuzak uzatıp ona ayağını koyar, böylece bacaklarının yorgunluğu geçer. O zaman padişah bu yoğrulmuş hamurun aldığı şekle benzeyen, ağaç ve işlenmiş deriden şeyler yapılmasını emreder. Bu şekilde buna da eyer adını verirler.” (Gabbın 1899: 3).

Avrasya’nın eski atlı kabileleri olan İskit ve Sakaların eyer takımları yumuşak olup atın üzerine koyulan ve bir kayışla bağlanan *tokımdan* farklı değildir. Pazırık, Berel kurganlarında bulunan eyer ta-

kımı; eyerin iki kaşına (Kaz. *kas*) benzetilerek yapılan ve içine ot, geyik yünü koyulmuş iki yastıktan, kayıştan, gömüldürük (Kaz. *ömildirik*) ve kuskundan (Kaz. *kuyıskan*) oluşmaktadır. Avrupalı İskitlerde kuskun da yoktur. Bunu, Çertom'da bulunan güğümün yan kısmındaki görselden de anlamak mümkündür.

“Böyle bir eyer takımı ilk defa İskit-Saka halklarında ortaya çıkmıştır. Eski Greklerde, Asurlarda, Medlerde, Farslarda eyer takımı yoktur. Eyerin yerine onlar binek atlarına kısa teğelti (Kaz. *tokım*) ile çoğu zaman küçük dokuma yayıp bu dokumayı bir kayış ve bağ olmaksızın doğrudan gömüldürüğe bağlanmıştır.” şeklinde kayıtlar bulunmaktadır (Rudenko 1952: 136).

MS 1000-2000 yılları arasında kaşları alçak, yumuşak, büyük kanatları (Kaz. *kaptal*) olan eyerin yerine yeni bir örnek ortaya çıkmıştır. Atın böğrüne batan kalın kanatların yerini yumuşak kanatlar almıştır. Bunun aksine kaşları da büyüyüp kalınlaşmaya başlamıştır. Eski Türk eyerlerinde yuvarlaklaşarak tamamlanan kaşlar, iç tarafından sağlamlaştırılmıştır. Demek ki atın, böğrüne düşen eyerin kaşı ve yine böğrüne baskı yapan kanatlar nedeniyle yürüyüşü etkilenmiştir. Yeni eyerlerin yapısında ise yüksek kalın kaşlar, ince ve küçücük kaltaklara dış tarafından hareket etmeyecek şekilde oturtulmuştur. Eskiden eyerin kaşı kanatın iç tarafından bağlanmaktaydı, bu şekilde büyük kanatlar hafif kanatlara dönüşmüştür. Araştırmacı D.G. Savinov'un ortaya koyduğu üzere bu değişimlerin neticesinde 12-13. yüzyıllarda Moğollarınki gibi hafif kanatlı, ağır, büyük kaşlı eyerler ortaya çıkmıştır (Savinov 1977: 31).

Avrupalılarda eyer takımı hakkındaki bilgiler Roma tahtının vârisi küçük Konstantin'in öldürülmesi ile ilgili bir olayla bağlantılı olarak verilmektedir. 385 yılında posta atlarına giydirilen eyerlerin ağırlığının 60 libreyi aşmaması gerektiği ile ilgili kural bunun bir örneğidir (Denison 1897: 30). Asya Hunlarında ön ve arka kaşlara sahip ağaçtan yapılmış sert eyerler, MÖ 3. yüzyıldan itibaren yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır ve eyerleri üst üste koyarak siperler yapıldığı hakkında da bilgiler vardır (Kızlasov 1973). Attila, 451 yılındaki Katalon Savaşı'nda yenilmesi hâlinde düşmanın eline geçmek istemez. Bu yüzden, böyle bir durum olduğunda eyerlerin üst üste yığılıp tutuşturulmasını ve kendisinin de bu suretle yakılmasını emretmiştir. Çabuk tutuşan, iskeleti ağaçtan yapılan sert eyer takımları olmasa Attila bunu söylemezdi.

Kazaklarda *Amal joktiñ küninen adam oyına ne kelse sonı isteydi* [Çaresiz adam aklına ne gelirse onu yapar.] şeklinde bir söz de bulunmaktadır. Eskiden Avrupalılar üzengi olmadığından ata binmek için günümüzde gülünç sayılabilecek farklı yollara başvurmuşlardır. Ata binmenin en sıradan yolu, atın üstüne atlamak ya da yelesi ve kulağını tutup tırmanmaktır. Polkkus, Sili, Strabon gibi eski yazarların kayıtlarına göre İspanyollar, ata binmek için atı diz çökmeye alıştırmışlardır. Ata binmek için özel aletler ve özel uşaklar, sağ ayak ya da sol ayağı basmak için basamağı olan mızraklar, küçük merdivenler ile taşınabilir demir merdivenler kullanılmıştır. Bazı yazarlar, bunların üzengi olduğu şeklinde yanlış bilgiler de vermektedir.

Grek ülkesinde ve İtalya'da büyük şehirlere giden yollarda ata binmek için özel olarak taş yığma, taş destek yapma yöntemi yaygınlaşmıştır. Bunun gibi destek taşları Roma ve Napoli arasındaki yollarda yakın zamanlara kadar korunmuştur. Elbette göçer halklar üzeninin olmadığı dönemlerde böyle rahatsız edici yollara başvurmazdı. Çünkü onlar 3-4 yaşından itibaren ata binmeye alışmış, zıplayarak bindikleri attan aynı şekilde inmiş, at üstünde büyümüşlerdir. Yaşlı bir nine şunları zikretmektedir: “1950 yıllarında bizim ilimize iç taraftan, okumuş bir Rus veteriner geldi. Bu kişi kolhozun başkanlarıyla gezip hayvanları tedavi etti. O zaman bu adamın attan inme-

si bir dert, ata binmesi başka bir dert. Gariban sürünerek biniyor, sürünerek iniyordu. Bütün köy gülmekten kırılıyordu, ata alışmamış bir kişiydi.” (Yazarın Arşivi).

Ata alışmanın, atı alıştırmamanın en açık örneği olarak Kızılderililerin yabanî, vahşi mustang atlarını ehlîleştirmeleri gösterilebilir. 16. yüzyılda Amerika’nın kuruluşunda İspanyolların getirdiği atlar kaçmış, üreyerek büyük sürülere dönüşmüşlerdir. Başlangıçta Kızılderililer atlardan korkmuş sonra da onları ehlîleştirmiştir. Kızılderililer, çıplak atların üzerinde hayatlarını geçirmişlerdir. Günümüzde Kızılderilileri atsız hayal etmek mümkün değildir.

Atı ehlîleştirmek, onun koşumlarını yapmak için insanoğlu yüzyıllar boyu uzun ve büyük bir yol kat etmiştir. Ata hükmetmek için atın koşumlarının, eyerin parçalarının ne kadar önemli olduğunu aşağıdaki atasözü içerikli Kazak şiirinde görmek mümkündür:

Eki tizgin yok bolsa,
At basın adam bura almas.
Eki tartpa yok bolsa,
At üstünde tura almas.
Eki üzengi yok bolsa,
Atka adam mine almas.
Béri birdey say bolsa,
Şaytan tügil jın almas...
(Seyfullin 1964: 186).

İki dizgin olmasa,
İnsan at başını çeviremez.
İki kolan olmasa,
At üstünde duramaz.
İki üzengi olmasa,
İnsan ata binemez.
Hepsi birden hazır olsa,
Değil şeytan cin de alt edemez.

Orta Çağ’da at besiciliği ile ilişkili kullanılan farklı eyer koşumları oluşmaya başlamış ve bugüne kadar gelmiştir. Eyer koşumlarının parçalarının ana kısmı olarak üzengi, antik devirlerde henüz yoktur. Üzenginin Avrupalılarda 420 yılından itibaren kullanılmaya başlandığını gösteren kanıtlar vardır (O Sluçke... 1849: 604). Fakat bu olayı derinlemesine incelemek gerek. Belki de bazı kişiler kullanmış olabilir. Çünkü tam bu dönemde Avrupa’da dolaşan Hunlarda üzenginin olmadığı bilinmektedir.



Gümüş işlemeli eyeriyle Kazak atı (Doğu Türkistan Kazakları, 20. yüzyıl başı)

Bizanslılar üzeni ile 6-7. yüzyıllarda, Avarlar aracılığıyla tanışmışlardır. Eski Türk boylarının kullanmış olduğu, işlenmiş deri üzengili eyerlerin, Altay çevresindeki eski Pazırık Kurganı bölgesinde korunmuş olduğu yönünde kaynaklar var. S.İ. Vaynşteyn üzeninin ortaya çıkış zamanını 6. yüzyılda Doğu Avrupa’da yayılmış olan eski Türk kültürü ile ilişkilendirmektedir. O, “...6. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Avrupa’nın geniş bozkırlarında üzeni ile sık karşılaşılmaya başlandı. Çin arkeoloğu Lyu Han’ ve başka âlimler at üzenisi ile başka donanımlar Çin’e kuzeydeki göçer Türklerden yayılmıştır.” diye yazmaktadır (Vainşteyn 1966: 63, 65).

S.İ. Vaynşteyn’in ortaya koyduğu üzere üzeni sadece o bölgede bulunmuştur. Onun sadece yaralı, hasta ya da hamile kadınlar için acil durumlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır (Vainşteyn 1966: 64). Çin’in 3-4. yüzyıllara ait, Çanşa adlı mezar yerinde at heykeli bulunmuştur. Burada kemiği sert koşumun üzensiz ve sol tarafına üzeni salınmış şekli de tasvir edilmiştir. Yaklaşık 302 yılında Çin’de metal üzeni henüz yoktur. Yine de ağaçtan yapılmış olan üzeni atın iki tarafında da kullanılmıştır.

4-5. yüzyıllarda ağaçtan yapılan çift üzeni Koreliler ve Japonlar arasında geniş bir şekilde yayılmıştır. Çince üzeni *maden* şeklinde adlandırılmaktadır. *ma* Çince “at”, *den* “yükselme, çıkma” anlamındadır. Japon bilim adamı S. Opoyama geçmişteki Japon koşum takımını eldeki

örneklere göre iki gruba ayırmaktadır. Japonların ata binmeyi ve onun bütün eyer donanımını kullanma geleneğini Kore halkından aldığı düşünülmektedir. Güney Kore'nin eski mezarlarını inceleyen A. İto, üzengileri beş gruba ayırmaktadır. Ağaç üzengileri birinci ve ikinci gruba; demir üzengileri üç, dört ve beşinci gruba sokmaktadır. Araştırmaların devamında Japonlar, kırık üzen-gi örneklerini bir araya getirip yayımlamıştır. Üzengi, 4-5. yüzyıllarda Uzak Doğu ülkeleri dışında bu kadar tanınmıyordu. Bu yüzyıllardaki üzen-gi türleri, *ilk kaba örnekler* olarak düşünülmekte-dir (Ambroz 1973: 83).

Üzengi kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. Bu; insan eliyle ortaya çıkmış kültürün, basit el sana-tının bir meyvesidir. Üzengi, belli bir bölgede ortaya çıkmış ve buradan yayılmıştır. Birçok üzen-gi örneği gelişmiştir. Moğol, Başkurt, Kazak, Kırgızların ilk üzengileri 4-5. yüzyıllardaki örneklerden çok farklı değildir. 7. yüzyılın başında üzengilerin sıradan örneklerinin şekillenme dönemi sona erip onun geliştirilmiş başka örnekleri; dört köşeli ya da yuvarlak, kavisli şekilleri ortaya çıkmıştır.

Üzengi araştırmaları; eyer donanımının göçer olan eski Türk, Avar halklarından yayıldığını kanıtlamaktadır. Üzengilerin ortaya çıkışı, iskeleti sert eyerlerin yapılması sürecine de etki etmiş-tir. Genel olarak eyer koşumlarının en eski türü, yumuşak yapılmıştır. Onun gelişmiş örnekleri; Altay'ın Pazırık, Berel, Paşadar, Tuyıkta / Tuekta dağlık bölgelerinde kaşı yüksek olarak yapılmış ve plakalarla süslemeler yapılarak bezenmiştir. S.İ. Rudenko'nun söylediklerine göre "...Sibirya İskitlerinin kullandığı eyerler Avrupa'da yoktur..." (Rudenko 1953: 164-171, 179-201. Resimler: 99, 109, 110, 121-123; Listeler: XLVIII, I. // age. 131, 132, 226-229; Resimler: 5, 79, 80, 121).

6-7. yüzyıllar civarında göçer Türklerin dünyasında eyer; sert, kaşları dik yapılmıştır ve te-melde askerî amaçlarla kullanılmıştır. Bu şekilde eyerin gelişiminin iki aşamadan geçtiğini gör-mekteyiz:

1. 4-6. yüzyıllardaki, sıradan örnekler
2. 7-8. yüzyıllardaki, gelişmiş ve geniş bir şekilde yayılmış örnekler.

Bu dönemlerde göçerlerin eyer donanımı yapma konusundaki bilgileri ile at üstündeki çarpış-ma yöntemleri de gelişip değişmiştir. S.İ. Veynşteyn bu konu hakkında şunları söylemektedir: "... Üzengileri ilk defa yaygın bir şekilde Altay Türklerinin kullandığına dair yeterli delil vardır. Onlar sadece hayatlarının önemli bir bölümünü at üstünde geçiren göçer at bakıcıları değildir. Bununla birlikte demir eritme ve işleme işini de ustalıkla yapabilmişlerdir. Orta Asya'nın göçerleri ara-sında onların; demir eritenler, demirciler olarak adlandırılmaları boşuna değildir..." (Vainşteyn 1966: 66).

Üzengi at üstündeki insanın yorgunluğunu bir dereceye kadar azaltmış, dengesini korumuş; üzen-gi sayesinde binicinin sırtı, kalçası, baldırı yaralanmaz olmuştur. Üzengili sert eyerin yapıl-ması, maddi kültür tarihinde çok büyük bir yenilik olmuştur. Atlı kişi, artık kısa süre içinde uzak mesafeleri katedebilir hâle gelmiştir. Üzengi, göçerlerin süvarilerini güçlendirmiştir. Birinci bin yılın ikinci yarısından itibaren Avrasya bozkırlarındaki göçerlerin taşkın suyun akmasına benze-tilen hızlarını artırmıştır.

Üzengili sert eyer, askerî sanatta bir başka yenilik olan eğri kılıcın ortaya çıkışına doğrudan etki etmiştir. Eğri kılıç tek yüzlüdür. Öncelikle iki yüzlü diğer kılıçlara, hançerlere göre daha ha-fiftir. Diğer yandan sallandığında aynı anda iki işi birden görmektedir. Yani hem saplamaya hem

de kesmeye uygundur. Üzengide gerilen asker; kılıç ya da topuz salladığında, mızrak attığında, beş silahın herhangi birini at üstünde sürekli olarak kullandığında tüm bunlara eskisinden daha güçlü bir şekilde hâkim olmuştur.

R. Karutts'un gösterdiği üzere, eskiden üzengi Araplarınki gibi kapalı olmuş ve yolda yemek pişirmek için kap yerine de kullanılmıştır. Üzengi de kolanın tokası (Kaz. *ayıldın toğası*) ile başlığın (Kaz. *Jügen*) aysığı⁸ gibi kakmalarla süslenmiştir (Karutts 1953: 148).

Göçer Türkler eyerin başını süslemek için altın, gümüş, kıymetli taşlarla birlikte deve, inek, at gibi büyükbaş hayvanların çene, kaburga gibi kemiklerinden de istifade etmişlerdir. Eyer donanımlarını süsleme 7-8. yüzyıllarda Doğu Avrupa ve Sibiry'a'nın eski Türk kabileleri arasında ortaya çıkmıştır. Burada özellikle Avarlar özel bir rol oynamıştır.

Kazakların eyer donanımları Saka, Hun ve Göktürk boylarının kullandığı eyerlerin doğrudan devamıdır. Kazak halkının 20. yüzyılın başına kadar kullandığı eyerlerin örnekleri yirmiden fazladır. Millî kültürümüzün büyük bir parçası olan eyerlerin yapım şekilleri, teknolojisi, eyerlerin özellikleriyle ilgili olarak ortaya çıkmış "er-tokım", "er-turman", "tört-turman", "bes turman", "at-anjam" gibi söz birliktelikleri ve onların anlamı, koşum adlandırmaları ile kullanılmaları gibi meseleler; henüz kapsamlı bir şekilde ele alınmamıştır. Kazak eyerinin en yaygın türü, temelde beş parça olarak çoğunlukla kayın ağacından yapılmaktadır. Bu konu hakkında halk şiirinde şu ifadeler yer almaktadır:

... Köşkende jilkı aydaymın jıyıştırıp,

Er kostım bes ağaştan kıyıştırıp.

... Göçerken at sürüyorum toplayıp,

Eyer yaptım beş ağaştan birleştirip.

Bu şekilde şarkılar söylenmektedir. Eyer yapılacak alet edevat arasında balta, kısıkaç, testere, çekiç, düz etekli keser, oyma kalemi, delici, içbükey iskarpela, törpü, burgu yer almaktadır. Gümüşle süslemek için demirci körüğü, gümüş kısıkaç vd. kuyumcu aletlerinden istifade edilmektedir. Güney bölgelerinde ustalar, konik başlı ve toplama eyerleri yapmak için özel olarak kalıplar üretmektedirler.

Bayan-Ülgiy eyercileri (MHR); ağacı balta ile kesip eyerin taslağını yaptıktan sonra bunu keser ile yontar, özel bir bıçakla oyar, rende ile işler. Rende; çok keskin olması için kayışla bilenir, çevrilir. Burgu ile yontulur. Burgu çok keskin ağızlıdır. Ozanlar, *Üy üskidey ötkir tilim* (Ev burgusu gibi keskin dilim.) diye boşuna söylemezler (Yazarın Arşivi). O zamanlar eyer yapmak için eski alet edevatlarla birlikte (balta, çekiç vd.) oyma kalemi, delici, rende gibi özel aletlerin kullanıldığını görmekteyiz. Eyer yapılırken kayının çatallı kökü alınıp kesilir. İki kanadı, kayın ağacı yarılarak yapılır. Çift kök eyerin iki kaşı vardır. Kaşların ortasını birleştirecek olan orta ağacı Moğolistan ve Çin Kazakları *belagaş* [belağaç] şeklinde adlandırırlar. Belağaç, ortası atın sırtına uygun bir şekilde oyulmak suretiyle tekne hâline getirilmektedir. Jetisu ustaları, ağaçtan ürettikleri eyer taslağını güneş altında yarılmasın diye ineğin taze dışkısını sürerek açık havada kurutur (Yazarın Arşivi). Sariarka eyercileri ise bir kazan tuzlu suda kısrağın sağılacağı süre kadar kaynatıp gölgede kuruturlar (Arğınbayev 1969: 175).

8 At dizgininin ağız kısmına takılan işlemeli yatay demir.

Moğolistan Kazakları, yaş ağacı gölgede kurutup suda kaynatırlar. 1950'li yıllarda Moğolistan'da yaşayan ve alımlı, gümüş eyerler yapma konusunda meşhur olan Ospan Usta⁹; eyerin iskeletini çam kabuğu eklediği balık suyunda kaynatmış (Yazarın Arşivi). Küçük Jüz Kazaklarının ustaları; eyer iskeleti imalatı için kayın, akçaağaç bulamadıkları zamanlarda kızıl ağaç kullanmışlardır. Bunlar da tuzda kaynatıldıkları kayın ancak tamamen kuruduktan sonra eyer iskeletini yapımına başlamışlardır (Yazarın Arşivi). Eyercilerin tecrübesine göre tuzlu suda kaynatılan ağaç ne kadar kurusa da yarılmaz, çatlamaz, kırılmaz. Seyhun boyunda 19. yüzyılda yaşamış olan Kal-dıbay Usta, eyerin kemiğini balıktan yapılmış yapıştırıcı ile yapıştırıp kurutur; sonrasında eyerin iskeletinin sağlamlığını kontrol etmek için eyeri sipariş verenin gözü önünde var gücüyle yere çarparmış. Sipariş verenlerin gözü önünde yapılan bu denemelerin hiçbirinde eyerin kırıldığı görülmemiştir (Yazarın Arşivi).

Kazak eyercilerinin eyerin ağacını nasıl ölçtükleri konusuna araştırmacıların çalışmalarında hiç rastlanmamaktadır. Bu eksikliği, hâlen eyer yapan Kerey eyercilerini (MHR) kaydederek giderdik. Eyer hangi örneğe göre yapılırsa yapılsın (Nayman eyeri, Kerey eyeri, Altay eyeri vd.) eyer yapanların hepsinin bir tür ölçüsü var. Bunu *süyem*¹⁰, *sınık süyem*¹¹, *karış* (karış), *tutam* (tutam 20 santimetre), *eli* (parmak uzunluğu) diyerek ölçmüşlerdir.

Ön kaşın eni sınık süyeme denktir ve yaklaşık 17 santimetredir. Arka kaşın eni tam karıştır, yani 22-23 santimetredir. Ön kaş ile arka kaşın arası yani insanın oturacağı yer, dirsek ile kolun başına denk olur. *Kaptalın*¹² (kaltak kanadının) uzunluğu, kadınlarınkinde iki karış dört parmak, erkeklerde iki karıştır. Kaltak kanadının önü üç parmak, arkası dört parmağa denktir (Kaltak kanadının önü arkası dediğimiz ön kaş ile arka kaşın birleştiği yerlerde kaltak kanatlarının ucu öne ve arkaya doğru olan çıkıntılardır A.T.). Kerey eyerinde süyem, okpan¹³ yüksekliği kaltak kanadına kadar sınık süyemdir (Yazarın Arşivi). Bir başka eyercinin (KHR) söylediklerine göre kaltak kanadının uzunluğu, üç karış ya da 60-70 santimetredir. Eyerin ön çukurunun iç genişliği; sınık süyem, arka çukur iç genişliği süyemdir (16-18 cm). Kaşın alın boyu sınık süyemdir (Yazarın Arşivi). İki ustanın eyer ölçülerini farklı şekillerde söylemesi, Kerey eyeri ile Nayman eyerinin farklı oluşlarıyla ilgilidir. Kadın eyerinin kaltak kanadı erkek eyerinininkinden neden daha uzundur şeklindeki soruya usta, "Kadın atla çok meşgul değildir. Erkek at ile daha fazla çarpışır, çekişir, uğraşır, meşgul olur. Bu nedenle erkek eyerinin kaltak kanadı kısa olur. Eyerin kaltak kanadı uzun olursa ne eyer kırılır ne de at yaralanır." şeklinde cevap vermiştir. Temelde Bayan-Ülgiy'de yapılan Kerey eyerinin ölçüsü bu şekildedir. Eyerin parçalarının tam olarak hazırlanıp birleştirileceği zaman doğru yapılıp yapılmadığını kontrol etmek için usta, attığı¹⁴ kendi yüzü üstüne koyar. Bu esnada yüzün iki yanının attıka değmemesi gerekir. Eğer değmiyor ise eyer doğru yapılmış demektir (Yazarın Arşivi). Attık ise eyer iskeletinin iç tarafıdır.

Güney eyercileri eyerin hatalı olup olmadığını onu özel bir kalıba sokarak kontrol ederler. Eyerin bütün parçaları kalıba sığarsa bu eyerin hatasız olduğunu göstermektedir (Yazarın Arşivi).

9 Eyeri Ospan, Mareşal Çoybalsan'a eyer yapmıştır. Bu eyer günümüzde Ulanbator'daki Çoybalsan Müzesinde korunmaktadır.

10 Süyem, açılan baş parmakla işaret parmağı arasındaki mesafedir yaklaşık 17-18 santimetredir.

11 Baş parmağın ucundan işaret parmağının ikinci boğumuna kadar olan ölçü, yaklaşık 13 santimetredir.

12 Kaltak: Eyerin kaplanmamış tahta bölümü, iskeleti. Burada kaptal, eyer iskeletinin alt kısmında yer alan iki kanat anlamına gelmektedir. Türkçedeki kaltağın, yani eyer iskeletinin altta kalan, atın sırtına temas eden bölümüdür.

13 Eyerin altındaki el sığacak kadar boşluk, oyuk.

14 Attık; eyer tahtasının iki kaşı ve iki desteğinin arasında kalan deri bölümü.

Besağaş'ta¹⁵ yapılan eyerlerin iskelet parçalarının adlandırmaları, Kazak ilinin hepsinde aynıdır: *aldıñğı kas* (ön kaş), *artkı kas* (arka kaş). İki kanadı birleştiren ortadaki ağaç; Saryarka'da *ortaağaş* [orta ağaç], Doğu Türkistan'da (KHR) *belağaş* [belağaç] olarak adlandırılmaktadır (Babalıkov 1985: 177; IX).

Eyer yapımına ilişkin adlandırmalara gelecek olursak Kazak eyerini kesintisiz biçimde yapma geleneği, günümüzde Moğolistan ve Çin'deki Kazaklar arasında iyi korunmuştur. Eyer ile eyerin iskeleti ve omurgası ağaçtan yapılmaktadır. Kaş adı verilen bölümler, eyerin ön ve arka kısmında bulunan oval parçalarıdır. Kazak eyerlerinde ön ve arka kaş vardır. Ön kaş, öne doğru biraz yüksekçe yapılmaktadır. Arka kaş daha alçak, oturak gibi arkaya doğru biraz yatık yapılmaktadır. Arka kaşa Kazak âdetlerinde en gerekli parça olarak daha fazla saygı gösterilmektedir. Bir Kazak atasözü, *Ayrılsar dos erdin artkı kasın suraydı* (Ayrılacak dost eyerin arka kaşını ister.) demektedir. *Kaptal* (kaltak), atın sırtına uyumlu bir şekilde yapılmış iki eğri ağaçtır. Eyerin önü ve arkası; *kaptaldıñ aldı* (kaltağın önü), *kaptaldıñ artı* (kaltağın arkası) şeklinde ayrılmaktadır. *Belağaş*, iki kaltağın iki kanadının ortasını birleştirecek dört ağacı birleştiren, alt kısmı atın sırtına değmeyecek şekilde oyulmuş ağaçtır. *Okpan*, eyer sırt üstü koyulduğunda iki kaltağın ortasında görülen oyuktur. Atın kaburgasına değmemesi için iki kaşın oyuğu, belağacın oyuğu ile uyumlulaştırılarak sağlamlaştırılır. *Şegelik*, kaş ile kaltağın birbirine birleştiği yerdir; çiviyle sağlamlaştırılmıştır. Çoğunlukla ağaç, çivi ile değilse de sarılan tenekenin çivi gibi kullanılmasıyla çakılır. Bu onları çok sağlam tutmaktadır. Üzengilik, üzengi bağının geçirilmesi için iki kanatta açılmış deliklerdir. Üzengilik iki kaltağın alt sınırına doğru delinmektedir. *Kanjiğalık*, eyerin ön ve arkasında kaltağın kaştan ileri çıkan yeridir. Her birinde iki tane olmak üzere dört kanjiğalıkta toplam sekiz delik bulunmaktadır. Kanjiğalıkların deliklerinden ham deriden şerit geçirilmekte ve böylece dört kanjiğa (kemer) oluşmaktadır. *Şettik*; arka kaltaktaki kanjiğa deliğinden eşlenerek geçirilen, iki tarafı düğümlü, çıkmaz deri şerittir ve ona kuskunun sicimi bağlanmaktadır. *Anji-belağacı* iki kaş ile iki kaltağın arasına yerleştirildiğinde, eyerin beş parçası ham deri kayışla geçici olarak tutturularak sabitlenir. Bu dikme işinde kullanılan deri şeride *anji* adını verirler. Hayvanın irinli yarasını yararak irin akışının devamını sağlamak için at kılı geçirirler. Bunu da *anji* diye adlandırmaktadırlar. Eyerin oturulan yerini *attık* ya da *kişilik*, zaman zaman da *kersen* diye adlandırırlar. Eyerin iskeletinin başının yani omurgasının adlandırmaları da bununla sona ermektedir (Yazarın Arşivi).

Günümüzde *er-tokım* denilen *tokım* eyeri donatan birkaç parçadan oluşmaktadır. *Tebingi*, *tokım*, *işpek*, *işkilik*, *terlik*, *ön jéne köpşik*, *ötkerme* gibi döşeme kısımları da buraya girmektedir. Atın derisi çok değerlidir; derinin ata binen kişinin koncuna, paçasına, eteğine değmemesi için ve üzengi, kayış, üzengi bağının atın yanına sürtmemesi amacıyla at ile üzengi arasına bağlanan koruyucu parçaya "tebingi" denir. Tebinginin *kalbır* şeklindeki varyantıyla da karşılaşılabilir (Yazarın Arşivi).

Kadın eyerinin tebingisi ile erkek eyerinin tebingisi birbirinden farklıdır. Kadın eyerinin tebingisi, yumuşak işlenmiş deriden astar koyularak dikilmektedir. Tebinginin gövde uzunluğu 64 santimetre, tebingi uzunluğu 50-56 santimetre, tebinginin gövde eni 30-40 santimetre, tebingi eni 50-60 santimetredir. Erkek eyerinin tebingisi, kalın işlenmiş deriden yapılmaktadır. Gövde uzunluğu 46-50 santimetre, tebingi eni 40-50 santimetredir. Tebingi keçeden yapıldığında kara

15 Besağaş (Taşkent yanındaki Besağaş adlı Töle Biy'in hanımlarından birinin yaşadığı otağ A.T.) adlı yerden Duvlat-Janıstar'dan çıkan iyi eyer ustası 19-20. yüzyıl başında yaşamıştır. Kazak eyercileri beş ağaçtan eyer yapmış olup bundan dolayı da burası Bes Ağaç şeklinde adlandırılmıştır.

keçeden seçilip iki kat deve tüyü ipinden dikilir. Üzengilik, altına işlenmiş deri koyularak dikilir. Bu, astar ile tebinginin işlevini üstlendiği için *tebingi-tokım* olarak adlandırılmaktadır. Tebingi, üzengiden daha sonra ortaya çıkan eyer-koşumun yardımcı parçasıdır. Tebingi, aşağıdaki şarkıda da şu şekilde geçer (Mahambet):

...Tebingi terge şirimey,
Terligi mayday erimey.
Erlerdin isi biter me

... Tebingi terden çürümeden,
(Atın) teğeltisi yağ gibi erimeden.
Yiğitlerin işi bitmez.

Tokım; keçeden yapılmış, çevresi çuha ve kadife gibi kumaşlarla çevrelenerek dikilmiş atın sırt örtüsüdür. Varlıklı adamlar, keçenin üstünü işlenmiş deri ile kaplatıp süsletirler. Kadın eyerlerinin deri tokımları büyük olur (115-140 x 50-55 cm), erkeklerinki ise daha küçüktür (90-100 x 50-55 cm).

Doğu Türkistan Kazaklarında tokımın ölçüsü başkadır. Bunlarda tokımın gövde uzunluğu 68 santimetre (eyerin altına gelen yeri), etek uzunluğu 74 santimetre, ön tarafının genişliği 108 santimetre, orta yeri 105 santimetre, arka tarafının genişliği 114 santimetredir. Terlik ve işkilik, tokımdan 4-5 santimetre daha büyük olur. Tokımların biçilmesi, şekli hakkında H. Arğınbayev “Ortasından ikiye bükülmüş tokımın bazen aşağı iki köşesinin sivriltilerek, bazen ön köşesinin sivriltilip arka köşesinin ovalleştirilerek, bazen de hem ön hem arka köşesinin sivriltilerek dikildiğini görmek mümkündür. Bununla birlikte zaman zaman tokımın arka köşesinin ya da her iki köşesinin oyularak biçildiği durumlarla karşılaşmaktadır (Rudenko 1953: 193). Günümüzde Doğu Türkistan Kazaklarında tokım ile tebingi birlikte yapılmaktadır. Atın sırtını örtecek kısım tokım, atın kaburgasının iki tarafını örtecek kısım tebingi olarak adlandırılmaktadır. Bu nedenle birleştirilerek yapılan tebingi ile tokım, *tebingi-tokım* olarak adlandırılmaktadır (Arğınbayev 1969: 142).

Mangışlak Kazaklarında işlenmiş deriden yapılan *tokıma*, kalın deriden yapılmış iki katlı tebingi takılmaktadır (Mukanov 1995: 148). O zaman tokım ile tebingi bir araya geldiği için bunu da *tebingi tokım* şeklinde adlandırmak mümkündür. İşpek, tokımın altına iki kat keçeden serilmektedir. İki tarafı, eyerin kaltağından *sınık süyem* daha uzundur. Önü ve arkası tokımdan iki parmak kadar uzamış olup dikişi görülmektedir. İşkilik; işpek altından döşenen, çok yumuşak ve temiz ham keçeden yapılan, büyük, ipek kadar sade, dört köşeli keçedir. *Terlik*, atın vücuduna doğrudan örtülen son katmandır. Atın terinin ilk sindiği parça olduğu için *terlik* olarak adlandırılmıştır. Terlik *öñ* şeklinde de adlandırılmaktadır. Terlik çoğunlukla kuzu ve oğlak derisinden, yumuşakça işlenmiş keçi postundan yapılmaktadır. Kuzunun keçeleşmiş, kirli yapağı yününden yapılmış terlik, *jabağı* şeklinde de adlandırılmaktadır. Terliğin kıymetlisi ceylan derisinden yapılır. Yerin iki kaltağı tokıma ağırlık verirse tokım atın sırtını yaralar. Bu nedenle kaltakların altına kaltağın büyüklüğü ile aynı ölçüde hazırlanmış keçe koyulur. Doğu Türkistan Kazakları bunu *kepil kiyiz* olarak adlandırır. Batı Kazakistan Kazakları (Oral, Aktöbe vd.) buna *jona* ismini vermektedir (TSGİA.RK: 148; Toktabay 2008: 125–126). Eyer koşumlarının donanımlarını yazarken jonayı Sabit Mukanov da zikretmektedir (Mukanov 1995: 135). Jonanın tam bir açıklamasını Rus uzman veterinerler şu şekilde ortaya koymaktadır: “Jona; atın sırtını ve tokımı, eyerin baskısı ve sürtünmesinden koruyan donanımdır. Eni ve boyu 1-2 fut olan, türlü renklerdeki, sert deri kırım-

tılarından yapılmaktadır. Halkaları vardır, kenarları kabarık şekildedir. Çünkü kenarlarına saman koyarlar, kayış bağlarla birbirine bağlanmaktadır. Jona, atın cidagosunun iki tarafından tokımın üstüne sıkıştırılarak konulur. Jonayı Kazakların kendileri yapmazlar, Buhara'dan getirirler. Günümüzde Kazaklar, jonanın yerine çoğunlukla eyerin alt tarafına tutturulmuş keçe yastıklardan faydalanmaktadır." (Babalıkov 1985).

Köpşik, eyerin iki kaşı arasına konulan bir yastıktır. İçine yün konulmuş kumaş, kadife veya deriden yapılır. Keçi ya da koyun derisinin keçeyle sarılıp yünlü tarafının işlenmesiyle de yapılır. Kumaştan dikilen köpşiğin eski dört köşe yastıklardan bir farkı yoktur. Bu nedenle Batı Kazakları, bu eski yastığı köpşik olarak adlandırırlar. *At körpe*; arasına koyun veya deve yünü konulup çuha, atlas, kadife ile yüzlenen ve astarlanarak dikilen bir yorgandır. Boyu 2, eni 1 metredir. *At körpe*, zaman zaman yüzlerce kumaş kırpıntısından yapıldığında kıyık körpeye benzetilir; ortası ve köşeleri nakışlandığında, üzerine gümüşlü ve altınlı saçaklar takılı hâlde ata binildiğinde atın üstü daha da güzelleşir ve gözleri kamaştırırdı. *At körpe*, köpşik ile karıştırılmamalıdır. Eyerin üstüne kişinin seçimine bağlı olarak *köpşik* ya da *at körpe* koyulmaktadır. İkisi birden üst üste koyulmaz.

Er-turman konusuna gelince Kazakların er-turman ile ilişkili sözleri, tamlamalardan oluşan kavramları zengindir. Er-turman ile ilgili birkaç kavram vardır. Genel olarak Kazakistan Kazakları buna *tört turman* diyorsa da Doğu Türkistan, Moğolistan Kazakları bunu *bes turman* şeklinde ifade etmektedirler. Bunun üzerine *at-turman*, *ayıl-turman* şeklinde birkaç başka kavram da vardır. Turman atın örtüsüdür, bu nedenle Kazaklarda her atın kendisine özel olarak *turman* yaptırılması geçmişten gelen bir âdettir.

Özine ölşep Buruldıñ,

Altınnan turman kaktattı (Koblandı Batır)

Burul'u ölçüp, ona uygun

Altından turman yaptırttı.

Tört turman ile *bes turman*ın hangi farklılıkları var ve bunlar nelerden oluşur? Buna halk kültüründe açık cevaplar bulabilmekteyiz. Şerniyaz Akın, İsatay'ın kahramanlığını şu şekilde yüceltir:

Karadan halkı süyip "hanım" degen,

Jigit edi tört turmanı saylı...

Sıradan halkı sevip "hanım" demiş,

Tört turmanı uygun yiğit idi...

Moğolistanlı şair K. Kaşkınbaykızı, *Bes Turman* adlı şiirinde turmanın hangi parçalardan oluştuğunu göstermektedir:

Ak kumispen aktalğan,
Mura bolıp saktalğan.
Séygülike jarasar,
Ejelgi ébzel bes turman.
Ömildirik, kuyıskan,
Bes turmanğa sıyıskan.
Eri sarı ağaştan,
Kaska jügen, bir pıstan... (Yazarın Arşivi)

Ak gümüşle aklanmış,
Miras olup saklanmış.
Yüğrük ata yakışır,
Eski eşya bes turman.
Gömüldürük, kuskun,
Bes turmana sığmış.
Eyeri sarı ağaştan,
Sakar başlık, bir pıstan¹⁶.

Bes turman tanımına dahil edilen her donanımı önemine göre sıralayacak olursak karşımıza şu sonuç çıkar: 1. Eyer. 2. Gem. 3. Gömüldürük. 4. Kuskun. 5. Pıstan kayışı. Kazaklar *tört turman* dediklerinde de pıstan kayışı dışındaki diğer dört donanımı kastetmektedirler (Yazarın Arşivi). Ayrıca Kazaklar bütün hayvanları genellikle dört tülük (deve, at, sığır, koyun-keçi) olarak adlandırırken, Moğolistan Kazakları keçiyi koyundan ayırarak beşinci tür sayar ve buna “beş tür” derler. O hâlde *tört tülük* ile *tört turman*, *bes tülük* ile *bes turman* arasında bir ilişki mi yoksa tesadüfi bir durum mu var? Elbette bunu özel araştırmalar ortaya koyabilir. *At-turman*, atın örtüsüdür, *er-turman* ile aynı anlama gelen bir kelimedir. *Ayıl-turman*, *kolan kayışı* (ayıl) ile ilgili adlandırmalar bir araya gelmiştir. Kolan, yapıma usulüne göre *bılğarı* (işlenmiş deri), *örmeli* (deri sırimdan örülmüş), *tüymeli* (dügmeli), ızbalı (kumaş ya da yün iplikten örülmüş) şeklinde adlandırılmaktadır. Kolan kayışı; gruplandırmalarda tös ayıl (döş kolanı), şap ayıl (kasık kolanı) olarak da geçmektedir. Zaman zaman *tös tartpa* (döş kolanı), *şap tartpa* (kasık kolanı) olarak adlandırıldığı da görülmektedir. *Tös ayıl* iki tane olup *artkı ayıl*, *ker ayıl* şeklindeki adlandırmalar da kalıplaşmıştır. Üç kolan kayışının çekildiği durumlarla da karşılaşmaktadır. *Jırimdı* ve *jırımsız* olarak yine ikiye ayrılmaktadır. Bu kayış, *Jırimdı ayıl ayılbas*, *alakan*, *jırım* olarak adlandırılan üç parçadan oluşmaktadır. Jırım, kayıştan örülmüştür. Alakan ise iki kat kayıştan yapılmaktadır. Jırımın eni 2-3 parmaktır. Jırımsız kolan kayışının iki başına iki toka tutturulur, alakan biraz uzun olmaktadır. Bir yaya, ince kayıştan sağlam bir şerit bağlanır. Kolan kayışı, çekilirken iki yay arasından deri şerit geçirilip uzatılarak sağlam bir şekilde bağlanır. Jırımsız kolan kayışı, çekilirken zaman alsa da eyeri sıkı tutmaktadır. Bu nedenle *tös ayıl* için çok sık kullanılmaktadır. *Jırım*; kolan kayışının yaydan geçirilen, oval şeklindeki dilin sarkık bir şekilde tutturulmuş parçasıdır. Bu, iki kat kayıştan ya da ince deri şeritten örülerek yapılmaktadır. Kayıştan olanların her yerinde küçücük gözler bırakılır. Örülerek yapılan jırımın örgülerinin arası, göz görevini üstlenmektedir. Jırım, kayış için söylenmez. Eyerin iki kaltağındaki iki ucundan tutturulmuş kuskunun iki ucu da jırımdır. Gömüldürüğün, üzengi bağının, başlığın cidago kayışının ve başka kayışın başladığı kısımlar da tamamen *jırım* olarak adlandırılmaktadır. *Til*, demir tokaya jırımın tutturulduğu sürgü parçasıdır. Kolan kayışı alakanı başına ayılbas tutturulurken til (dil) doğa (toka) ortasına getirilip geçirilir. *Ayılbas*, doğa ile dilin ikisinin birleşmiş şeklidir. Bu şekilde sıradan bir kolan kayışının *alakan*, *jırım*, *til*, *ayılbas* gibi parçalardan oluştuğunu görmekteyiz (Yazarın Arşivi).

16 Pıstan kayışı, minderin üzerinden bastırılarak çekilen döşten geçen kayışla birlikte takılan, eyer koşumlarının arasındaki en görkemli, çekici parçasıdır.

Ayıl-turman; yapım yöntemi ve teknolojisine, yapıldığı malzemeye göre dört gruba ayrılmaktadır: *Bılğarı* (işlenmiş deri), *örmeli* (örmeli, deri sırimdan örme), *tüymeli* (düğmeli), ızbalı (kumaş ya da yün iplikten örme).

1. Bılğarı-turman: İşlenmiş deri ve yumuşakça işlenmiş kayış; gerektiği kadar seçip dilinir, birbiri üzerine istif edilir ve iki tarafı küçük aralıklarla dikilir. Elle dikiş için özel bir şekilde örülmüş kurutulmuş kayış kullanılmaktadır. Bılğarı ayıl-turmanlı eyer; törenlerde, toylarda, eğlencelerde, cenaze törenlerine katılırken kullanıldığından bunlara altın gümüşlü halka ve dökmeler kakıp, kıymetli taştan süslemeler yaparlar.
2. Örmeli ayıl-turman: İşlenmiş inek derisinden ince şeritler dilinir. Şeritlerin sayısı kayışların türüne göre 3 ile 100 arasında değişebilir. Örmeli ayıl-turman, Çin Kazaklarında çok gelişmiştir. Bunlarda örmeli ayıl-turman, şeritlerin örülüşüne göre *tak taspası* [tek sayılı örmeli], *jup taspası* [çift sayılı örmeli], *özekti örüm* [özlü örüm] şeklinde gruplandırılmaktadır. Örneğin 5, 7, 9, 11, 13, 15... kayışlı örmeler *tak taspası*; 6, 8, 10, 12, 14, 24 ...48 kayışlı örmeler *jup taspalı örüm*; altı kesmeli 18, 24, 48 kayışlı örmeler *özekti örüm* grubuna girmektedir. Şeritleri rendeden geçirdikten sonra alt üst, ön arka şeklinde örerler. Örmeye ihtiyaca göre göz, delik, oyuk, kesme, çubuk, çizgi, göbek, yarık, düğüm, düğme yapılabilir. Toka, dilin geçeceği yerlere göz bırakılarak örülür. Örmeli ayıl-turmanlar sağlamlıktan ziyade güzelliğiyle öne çıkar (Yazarın Arşivi).
3. Düğmeli kolan kayışı; kaliteli bir şekilde işlenmiş ak kayıştan yapılmaktadır. Kayış kesilmeden önce onun hangi şekilde düğümleneceği belirlenir ve seçime uygun bir şekilde *jallañ kabat* [tek kat], *kos kabat* [çift kat] gibi kayışlar kesilir. Düğümlleme işlemi, kullanılan yönteme göre üç gruba ayrılır:
 - a. *Birbirine düğümlleme*. Kayışı birbirine düğümlleme yönteminden bahsedilmektedir. Bu; kendi arasında bağlama, düğümlleme biçimine göre beş-altı türe ayrılmaktadır.
 - b. *Birbirine geçirerek bağlama*: Kayışın birbirine geçirerek bağlama yönteminden bahsedilmektedir.
 - c. *Eklemeli düğümlleme*: Eklemeleri başka bir kayışın yardımıyla birbirine geçirerek bağlama yöntemi bu şekilde adlandırılmaktadır. Kayışlar birbirleri ile düğümlenirken ya da bir başka yöntemle bağlandığında estetik güzellik için kayışın gerekli yerlerine saçaklar bırakılan türleri de vardır. Düğümlenen eyer için biraz ince kayış kullanılmaktadır. Düğümlenen eyer; güzelliği, gösterişliliği yanında çok sağlam, dayanıklı, elverişli, özellikle de iş için vazgeçilmez bir araç sayılır.
4. Izbalı ayıl-turman; devenin, koyunun sert yününden yapılmaktadır. Yünü atıp, tarayıp, eğirip, tozunu elekten geçirip, her ipi tek tek aynı şekilde çekip, örüp (pekiştirip) üç parçalı urgan gibi birleştirirler. Çekme işlemi sırasında iplerin karışmaması, birbirine girmemesi, dışarı çıkmaması ve üç ipin bir örmeye yer alması gerekmektedir. Yük lifini doğal şeklini kaybettirmeden önlü arkalı sarıp bezek çıkarmak için üç ipi kimi zaman sağ kimi zaman da sol tarafa eğirip çekerler. Eğirilip bükülerek çekilen ipin üç dili; iri bir kamış kalınlığında, 2,5 ile 3 milimetre arasında olmaktadır. Bu üç dil ipi, yan yana koyup devenin boyun yününden yapılan iple (Kaz. Şuda jip) örerler. Buna kurızu derler (Yazarın Arşivi). Bu şekilde örülmüş şeritlerin genişliği 2-3 parmak olmaktadır. Tokaları kayışla tutturulur,

şeritleri de kayıştan yapılmaktadır. İzbalı turmanın en büyük üstünlüğü; at için çok hafif, uygun olmasıdır. Temelde at koşumlarının yapım şekli dört gruba ayrılmaktadır. Şimdi de dört turman ve bes turman parçalarının her biri üzerinde ayrı ayrı duralım. Bes turmanın içinde eyerden sonra ilk sırada gem gelir. Jügen yani başlığın ata hükmetmek, onu idare etmek, ona yemeyi öğretmek, onun insanın iradesine teslim olmasını sağlamak için kullanılan ve insanın atı ehlîleştirdiği dönemde ortaya çıkan eyer koşumlarının ilki olduğu söylenebilir. Elbette insanoğlu, başlıktan ve gemden önce yapısı çok basit ağızlığı olmayan yuları bulmuş olmalıdır. Başlık; atı sabit tutan, hareket ettirmeyen, onu tam ve kesin olarak itaat ettiren yuların daha sonraları geliştirilen, yapısı karmaşık bir türüdür. Bu nedenle önce yuların yapısı üzerinde duralım.

Eski zamanlarda yuları ipten, deve tüyünden üretilmiş ipten, uzun kalın kayıştan yapıp atın başına takmışlardır ve bu yuların gelişmemiş basit şeklidir. Yular; atı bağlamaya, onu otlatmaya, yedeğe alıp gitmeye, kısa mesafelerde ata binmeye yaradığı için yapısı da basittir. Yuların donanımları ile ölçüleri şu şekildedir: Yanak kayışının (Kaz. *jaktav*) uzunluğu iki karış dört parmaktır (84 cm); burun kayışı (Kaz. *keñsiriği*) iki karış (40 cm), uzun çene kayışı (Kaz. *sağaldırık*) iki karış bir süyem (57 cm), kısa çene kayışı sınık süyem (14 cm), burun kayışı ile çene kayışı aralığı sınık süyemdir (14 cm) Jelkelığın yardımıyla atın kafasının büyüklüğüne göre büyütüp küçültülebilir. Şakaklarına demirden yapılmış *üzbe* takılır. Üzbe, zilli *aynalşığı* bulunan demir çiviyle pekiştirilir. Aynalışığa bazen demir şığırsıkakılın yardımıyla kayıştan örülmüş çılbr bağlanır. Yuları halkalı, düğmeli, izbalı yollarla yapmaktadırlar. Saçaklar takarak da güzelleştirirler. Yular ile gemi birleştirip *nokta-jügen* şeklinde de adlandırırılar. Seyrek de olsa yuların da gemin de atın başına aynı şekilde salınıp kullanılması ile karşılaşılmalıdır. Yolda dinlenmek için attan inilip durulduğunda at otlasın diye onu bir budağa veya ağaca bağlamada yular daha uygundur. Yulara¹⁷ takılan dizgin, dolaşmasın diye *aylansok* adı verilen çembere bağlanır. Aylansoka tutturulan dizgin at ne tarafa bağlanırsa bağlansın dolaşmaz, karışmaz. Aylansok, Moğolistan Kazaklarında kullanılmaktadır. Dizgin uzun olduğundan (2,5 m.) böyle bir aletin kullanılıyor olması, dizginin dolaşıp atın ayağına takılmaması için bir garantidir (Mukanov 1995).

(Yazarın Arşivi). *Başlık* (jügen), *avızdık*, *eki sulık*, *eki şavjay*, *tizgin*, *şılbr*, *eki jaktav*, *keñsirik*, *eki sağaldırık*, *jelkelik*, *mylık* (*mañdaylık*, *kekilbasar*, *kekildirik*) adlı parçalardan oluşmaktadır. Başlık için alın kayışı takmak zorunlu değildir, başlığın alın kayışı olmayan türleri çoktur. Gem, eşit iki parçalı iki kaba demirden oluşan ve birbirine bağlanıp iki suluk zinciri arasına tutturulan parçadır. Gem, başlığın temel iki parçasıdır. Eyer takımlarını inceleyen etnograf J. Babalık, “Başlıkta dizgin, çene kayışı, burun kayışı, gem halkası olmayabilir ancak gemsiz başlık olmaz.” der (Arğınbayev 1969: 144). Gem, çeneyle suluk zinciri vasıtasıyla birleştiği için suluk zinciri, gemin ana parçasıdır. Göçerler; bunu atı ehlîleştirirken ağaçtan, kemikten, boynuzdan, tunçtan yaparlardı. Ona *psaliy* derler. Eski zamanlardan günümüze kadar suluk zincirlerinin birçok türüyle karşılaşılmalıdır. Fakat S.İ. Rudenko’nun söylediği gibi hepsinin işlevi aynıdır. Bunlar, atın başını çevirmek içindir (Rudenko 1953: 159). Suluk zinciri aracılığıyla gem, atın ağızında rahatça

17 Yularla ilgili Kazaklarda bir atasözü var. 19. yüzyılda Kazak ili Rusya’nın Rus hâkimiyetinde olup, işgalin baskısını iyice görünce Çin’e göç eder. *Oristiki temir nokta, Kıtaydiki kayış nokta* [Rusunki demir yular, Çininki kayış yular] derler. O zaman, Çin sınırını sağlamlaştırmadan Kazaklar haraç ödeyip sağ salım göçmüşlerdir. 1940’lı yıllardan başlayarak Çin, sınırını sağlamlaştırır. Doğu Türkistan’daki Kazakları sıkıştırmaya başlayınca Kazaklar geri SSCB’ye göç edip *Kıtaydiki temir nokta, oristiki kayış nokta* [Çininki demir yular, Rusunki kayış yular] demişler.

oynamaktadır. Suluk zincirine gem, yanak kayışı ve dizgin tutturulmaktadır. Eğer at yularsız ise sol taraftaki suluk zincire cılbır da takılır.

Gem halkası (şavjay); gem ile suluk zinciri arasına tutturulmuş, 12 santimetrelik bir parçadır. Gem halkası, atın başına başlık takıldığında iki ağız köşesine düşüp suluk zinciri ile gem arasını ayırır. Başlık gem halkalı veya gem halkasız olabilir. Gem halkasının değnek, yarım ay, yarım nal, yarım şanırak şeklinde yapılmış olanları vardır. Musun, geyiğin, erkecin, dişi yaban koyununun, koçun, dağ keçisinin, kulanın baş, boynuz ve boyun tasvirlerinin olduğu örnekleri; İskit-Saka vahşi hayvan stili sanat eserlerinin devamı olarak değerlendirmek mümkündür. İki dizgin; yabani, inatçı, vahşi atların iki avurdundan kısa kaldığında onların dudak uçlarını kesecekmiş gibi çeker. Buna şayjaylav demektedirler ve bu durdurup yasaklama, sınırlandırma anlamına gelmektedir. Bir kişi bir başkasıyla tartışıp yakasından tutsa *şavjayın aldı* derler.

Yanak kayışı, başlığın temel parçalarından biridir. Sağ yanak kayışı, suluk demirinden başlar; yukarı ucu atın cidagosundan aşır sol taraftaki yanak kayışı ile birleşir. Sağ yanak kayışı, sol yanak kayışından daha uzun olur. Bu nedenle onu *uzın jaktav* [uzun yanak kayışı], sol taraftakini ise *kıska jaktav* [kısa yanak kayışı] olarak adlandırırılar. Sağ yanak kayışının at cidagosunu kuşatan uzun parçası *jelkelik* olarak adlandırılmaktadır. Jelkeliği zaman zaman ayrı yaparlar. Bu durumlarda iki yanak kayışının yukarı uçlarına *ayılbas* koyulur. Jelkelik aracılığıyla ağızlığı büyütme ya da küçültme mümkündür.

Çene kayışı, başlığın at yutağı altından dolanan bağıdır. Sağ taraftaki çene kayışı daha uzun olmaktadır ve at çenesini dolanarak gelip sol çene kayışına toka ile birleşmektedir. Çene kayışı, başlığın at başından düşmemesi için gereklidir. Alın kayışının [Kaz. *Mıylık, mañdaylık, kekilbasar, kekildik*] iki ucu; iki yanak kayışının yukarı uçlarına kulaktan aşağı, gözden yukarı kâkülü basacak şekilde dikilir. Alın kayışı, bütün başlıklarda olmak zorunda değildir; bu parça, çoğunlukla estetik kaygıyla yapılmıştır ve alın kayışlı başlık, atın başına güzel oturmaktadır. Kazaklarda bununla birlikte *kaska jügen* ve *beskaska jügen* şeklinde sözler vardır. Ulu Jüz Kazakları arasında *Jigittiñ beskaska jügeni, altı örüm kamşısı bolsa bakıttı boladı* (Yiğidin beskaska başlığı, altı örmeli kamşısı olsa bahtlı olur.) şeklinde bir söz vardır (Toktabay 2002: 67). Bu sözün anlamını sorduğunuzda Moğolistan Kazakları “Jüenin kaskası denildiğinde burun kayışı ile alın kayışı arasına süsleme için yerleştirilen, haç şeklinde ve sivri köşelere sahip olan iki kayış kastedilmektedir. Bunun farklı örnekleri vardır. Bazen atın alına çark koyulup bu iki kayış çarkın kenarlarına bağlanır. Açıklayacak olursak burun kayışının sağ köşesi ile alın kayışının sol yan köşesi, tam tersi olarak alın kayışının sağ yan köşesi ile burun kayışının sol köşesini birleştiren kemerdur.” demektedirler (Yazarın Arşivi).

Gömüldürük kayışı, eyer takımının en karmaşık ve önemli parçasıdır. Bu parça eyer takımının gelişim sürecinde, yalnızca keçe (eğer örtüsü) kullanılarak ata bir ya da iki ayıl ile binilen dönemlerde, yokuş ve dağlara çıkarken örtünün atın sırtından geriye kaymaması ve eyerlenen yerinden oynamaması için yapılmış bir araçtır. Eski zamanlarda sert keçe eyer parçaları yokken gömüldürük kayışının göğüse takılan yerine güzellik için süslü saçaklar (Kaz. *salpınşak*) eklemek yaygın bir uygulamadır. Buna Sakalar zamanına ait Pazırık, Berek kurganlarında bulunan ve vahşi hayvan stilinde yapılmış olan gömüldürük kayışları kanıttır. Kazak Hanlığı zamanında gömüldürüğü som altından, 18-19. yüzyıllarda dökme gümüşten yapmak; toplumda o kişinin sahip olduğu yeri de göstermektedir.

Ömildirik som altın,
Omıravda alkıldap.
Burıl ayak baskan jer,
Oyıla jazdap solkıldap.

Gömüldürük som altın,
Göğsünde sallanıyor.
Burul ayağın bastığı yer,
Oyulacak gibi oldu titreyip (Kobılandı Batır).

Eyer takımını altın eritip kaplama işi, İskit-Sakalarla başlamış eski bir âdettir. Bu konu hakkın-
da Strabon “Onlar yayla, kılıçla, zırhla, tunç baltalarla silahlanmış süvari ve piyadelerdir. Savaşta
altın kuşak takıp altın önlükler giyerler... Atlarının başlıklarıyla eyer takımları altınla süslenmiş-
tir” der (Strabon 1964: 485).

Er Janibek Berdevletulının çift kurdu yol gösteriyordu, bahadırı koruyarak gidiyordu şeklinde
bir efsane vardır. “20. yüzyılın başında Altay’da ömür süren Ultarak bayın çobanı, koyun güder-
ken yetişkin bir kişinin yumruğu gibi bir altın bulur ve bunu götürüp sahibine verir. Bay, altını
herhangi bir şey için harcamaz. Usta bir kuyumcuya bu altından çift kurt başı yaptırır ve bunu da
yine altından yapılmış eyerinin gömüldürüğüne takar. Bunu *Janekemniñ kos kök bōrisi* [Janeke-
min ikiz bozkurdu] olarak adlandırır. Bunu fark edenler kurtların altın başlarını görünce hayret
edip, sevinirlerdi.” (Yazarın Arşivi). Gömüldürük de eyer takımının başka parçaları gibi işlenmiş
deriden *dikme, örme, düğümleme* yöntemiyle yapılmaktadır. Gömüldürük iki yanak kayışı, bir to-
kadan (Kaz. *ayılbas*) oluşmaktadır. Eyerlerin gömüldürüğünün boyu 150 santimetre, eni ise 3
parmak kalınlığındadır. Erkek gömüldürüğünün başına *halkalı toka* [Kaz. *üzbeli ayılmas*], diğer
ucuna ise *şeritli toka* [Kaz. *sıdırğı atılbas*] takılmaktadır. Toka uzunluğu bir süyem (17-18 cm) ya
da sınık süyem (13 cm) olmaktadır. Erkeklerin gömüldürüğü iki yanak kayışı, kısa kayış, bir toka,
bağ [Kaz. *büldirge*], bir saçaktan oluşmakta; bazılarında dös bağ [Kaz. *tösbak*] da bulunmakta-
dır. Tösbağ bir ucu gömüldürüğe, bir ucu dös kayışına [Kaz. *tösayı*] tutturulan bağıdır. Dös kayışı
onun bağı/büldirgeli enine geçirilerek takılmaktadır. Koşum takımı bozulduğunda gömüldürü-
ğün boğazdan kalkmadan göğüste düz durması için gereklidir.

Kuskun kayışı da gömüldürük kayışı gibi eyer takımının eski zamanlardan beri olan bir parça-
sıdır. Atlı adam yokuştan, dağdan inerken eyerin atın boynuna düşmemesi için takılan bir parçadır.
Kuskun; erken dönemlerde çok sıradan bir malzemeden, günümüzdeki öküz ve deve köttiki gibi
örülmüş, çadır kurmakta kullanılan örgü yün ipten yapılmış olup aşağı doğru kaymaması için bir
iki yerinden bel kayışına (beldik) takılır. Kuskun kayışının ilk örnekleri ile Sakalar zamanında kar-
şılaşılmaktadır. Askerler sefere çıkmadan önce kuskun kayışlarını kısaltıp atı savaşa hazırlarlardı.

Kuyıskanın kıskartıp,
Attı erlep bolğasın
Üyge taman keledi...
Tüymelep savıttarın şalbarlanıp,
Alistı kuyıskanın bir kıskartıp...

Kuskun kayışını kısaltıp,
Atını eyerleyip,
Eve doğru geliyor... (Tarihî Jırlar... 1995: 106).
Düğmelemiş zırhını pantolonu çekmiş,
Uzun kuyıskanını kısaltarak... (Süyiniş 1977: 86).

Kuskun kayışı; iki yanak kayışı, iki kolana (jırım)¹⁸, bir bokluk (boklık), bir sağrılık halka (Kaz.
sakırlık üzbe), iki sağrılık saçak, iki yağmurluk halka, iki yağmurluk gibi parçalardan oluşmak-

18 Kolana (Kaz. *ayıl*) veya eyere bağlanan sivri uçlu kayış parça, sırim.

tadır. Kuskun kayışının boksik bağlanan yerden iki kolanın ucuna kadarki uzunluğu yaklaşık 98 santimetredir. Kuskunun boksik adı verilen kısmının uzunluğu, 40 santimetre olup *kuskun alakandığı* (s. 73) ya da *kuskun jaktavı* şeklinde adlandırılır. Kuskun kayışının bu ölçüsü, kuskunun ek yeriyle boksik halkasının arasını kapsamaktadır. Genişliği iki buçuk ya da üç parmak, uzunluğu bir karış iki parmaktır. Alakanın boksik taraftaki ucu, küçük şığırık ile halka aracılığıyla tutturulmaktadır. Bazen boksik ile alakan eklenerek dikilir. Kuskun kayışı ekinin uzunluğu, bir tutamdır. Kuskun kayışı örerken eki ya doğal olarak eklerler ya da düğümlerler. Ek yeri tam olarak sağrının üstüne gelir. Bu ek yerine uzunluğu sınık süyem olan çatallanmış işlenmiş deri koyup bunu sağlamca dikerler ya da iki çatallı halka ile tutturup bırakırlar. Kuskun, kuskun birleşim yerinden uç kısmında şetlikke bağlanan bölüme kadar olan parçadır; uzunluğu üç karış bir kırık süyem (yaklaşık 40 cm) kadardır. Kuskunun sarkan parçaları, sade olanlarında düğmeli, halkalı ve püsküllü biçimlerde olup kuskun kayışı yapılırken doğal olarak oluşturulur.

Kadın eyerlerinin kuskun kayışları özel bir güzelliğe sahiptir. Kuskun kayışı, ekine *töbeldirik*¹⁹ ya da *iki çatallı halka* ile tutturulmaktadır. Bunların iki yanındaki deliklerine saçaklı sağrılık ya da asılı halkalar aracılığıyla tutturulur. Bu saçaklar ayrı bir güzellik verirler. Atın böğründen aşağı doğru sallanıp topuklarına değer. Saçakların halkalı türü çoğunlukla kadınların eyerlerine, Kazaklara has bir bağlama şekli olan *ötkermeli* türü ise erkek eyerlerine hastır. *Janbırlık üzbe*²⁰ usulünce janbırlık asma halka ile tutturulur. Kuskun halkalarının uzunluğunu üç parmaktır. Asma halkalar da üç dört parmaktır. Halka araları türlü şekillerdeki altın, gümüş dökümlerle doldurulmaktadır (Yazarın Arşivi).

Pıstan kayışı, eyer takımının en görkemli ve çekici parçası olup minder üzerinden bastırılarak çekilen ve döşten geçen kayışla birlikte takılır. Bu bağ; *pıstan bav*, *köpşik bav*, *köpşik bastırma*, *bastırma*, *körpe bastırma* gibi farklı şekillerde adlandırılmaktadır. Pıstan kayışının boyu yaklaşık 80, eni yaklaşık 10 santimetredir. Pıstan kayışı iki türe ayrılır: *Ayıldık pıstan* ve *ötkermeli pıstan*. Ayıldık pıstan kayışına ilâştirilen sağlam kayıştan astar yapıp bu astarın üstü işlenmiş deri ile kaplanır. Kayış ve işlenmiş deri birbirine sinirle dikilir. Astarının iki kenarına yumuşak kayıştan *büldirge* takılır. Sağ tarafına *tösayıl*, sol tarafına *jırım* bağlanır. Jırım ve tösayıl, pıstan kayışının iki kenarından sınık süyem kadar içeri doğru sokularak tutturulduğundan iki pıstanın iki ucu sarkık şekildedir.

Geçmeli pıstan aslında ayıldık olarak kullanılmaz, alt kısmının iki üç yerine deri kayıştan destek parçaları konur ve göğüs kayışı bu parçalar aracılığıyla geçirilir. Böylece ayıl ile pıstan birbirine göre hareketli hâle gelir ve pıstana çekme kuvveti uygulanmaz. Bu tür pıstanlara “kara pıstan” denir ve koşumda erkekler tarafından daha çok kullanılır.

Erkeklerle has pıstan kayışına gümüşle kaplanmış dört delikli iki *külte* (deste) yapılır. Kültenin bir tarafına pıstan kayışının kuşak bölümü, bir tarafına tösayıl, bir diğer tarafına jırım bağlanacak saçak kısmı; gümüş ya da altın halkalarla tutturulur. Her bir halka dört gümüş ya da altın çiviyle çivilenir. Halkaların boyu ilmeğiyle birlikte 8 santimetre, eni 4 santimetre olmaktadır. Halkalara örgü bezek, motifler işlenir; değerli taştan şerit şeklinde süs yapılır, cam gözler yerleştirilir. Kültenin ön ve arka kısımlarındaki deliklere, pıstan ile uyumlu biçimde süslenmiş üzbeler aracılığıyla bastırma adı verilen parça takılır. Bastırmanın ön çivili kısmıyla birlikte uzunluğu 76 cm, arka kısmı 78 cm’dir; ayıl-jırım bağlama halkası ise 7 cm’dir.

19 Başlık kayışının en üstteki (tepedeki) bölümü.

20 Atın arkasındaki iki tarafına (*jaktaw*) takılan püsküllere *janbırlık üzbe* adı verilmektedir.

Kadınlar için pıstan kayışı, altın eyere uygun olarak yapılmaktadır. Pıstan kayışına kemer, halka ve iki ek halka olduğundan *yardımcı halka* [kosalkı üzbe] çivilenmektedir. Yardımcı halkaların boyu 6, eni 4 santimetredir. Aralıkları altın, gümüş dökmelerle doldurulmaktadır. Pıstan kayışı; eyer koşumunun güzellik, cazibe için yapılan parçasıdır. Güzelliği ve kalitesine göre *kayıs pıstan*, *bılğarı pıstan*, *altın pıstan* gibi türlere ayrılmaktadır. Kazakistan'ın batı bölgelerinde (Oral, Aktöbe, Mangışlak) ve Torgay çevresinde pıstan kayışı kullanılmaz. Pıstan kayışının yerine minderlin üstüne basan, başı demir tokalı kolan (Kaz. *tartpa*) kullanılmaktadır (Dobromislov 1894: 30). Saf altından, gümüşten yapılan pıstan kayışının Doğu Kazakistan çevresi Kazakları ile bu bölgedeki Altaylarda özel olarak idealize edilmesi, eski Türk döneminde eyer takımının bu çevrede ortaya çıkıp başka yerlere yayıldığına göstergesidir. Pıstan kayışı, Tıva ve Moğollarda yoktur; onlarda pıstan kayışının yerine üçüncü kolan kayışı takılır.

Yazılı kaynaklarda Kazak atı hakkındaki bilgiler çok olmasına karşın eyer yapım sanatı hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Eyer hakkındaki bilgiler, 3-4 cümle kadardır ve çoğunlukla şaşırma, hayret ifadeleridir. Bu açıdan bakıldığında 19. yüzyılın sonunda Torğay ili veterinerlerinin topladığı az miktardaki bilgi dikkat çekicidir. Veterinerler, Kazakistan'ın batı bölgeleri ile Torğay ilindeki Kazaklar arasında yaygın olan eyerleri türlere, gruplara ayırmaktadır. Bu, gerçek anlamıyla eyerlerin ilk sınıflandırılması denilebilir.

“Kazakların kullandığı eyerler dört türe ayrılmaktadır. Temelde eyerler birbirinden ön kaşlarının şekliyle ayrılır.

- a. Eski Kazak eyeri, iri ve ağırdır. Ön kaşı dimdiktir, yarı çembere benzer; arka kaşı da dikçe ve geniştir. Biraz eğilmiş oturağın sırtlığına benzer. Eyerin ön ve arka tarafları, gümüş ve demir kaplı süslerle bezenmiş, oturağı işlenmiş deriyle kaplanmıştır. Bu gibi eyerler, günümüzde at içi ağır olması ve pahalılığı nedeniyle çok seyrek hazırlanmakta; yalnızca zengin Kazaklar tarafından kullanılmaktadır.
- b. Yeni Kazak eyeri, çok hafiftir. Ön kaşı eğilmiş boynuza benzer, kaş yüzü düz geniş olup öne doğru çıkıktır. Arkadaki arkılığı, aşağı doğru eğilmektedir. Oturağının arka tarafı genişlemiştir. Eyerin yukarı kısmı, işlenmiş deriyle kaplanmıştır. Hafif, sağlam ve ucuz olduğu için (En pahalısı 10.000 ruble civarındadır.) bu eyeri Kazakların çoğu kullanmaktadır.
- c. Hokand eyeri (konik baş), çok hafiftir ve güzel kemikle süslenip işlenmiş deriyle sıkı bir şekilde kaplanmıştır. Ön kaşı, ince ve biraz öne doğru eğimlidir; gaga gibi sivrilerek biter. Arka tarafı biraz kalkık, arkalıksız (art kaşı yoktur A.T.) yarı çemberle tamamlanmaktadır.
- d. Buhara eyeri (toplama eyer) hafif, kenarları mozaik gibi kemiklerle süslenmiş, açık renge boyanmış eyerdir. Bu eyerde deri ve başka malzemeler hiç kullanılmaz. Ön kaşı büyük değildir, dik kesilmiş gibi görülmekte ve koniye benzemektedir. Çift çıkığa bölünür; arka tarafı biraz kalkık, oturağı (Temelde iki gözü pörtlemiş bir böceğe benzetmek mümkündür. A.T.) geniştir. Bu eyer ucuzdur (5 ruble kadar) ve oturmak için çok uygun olsa da kemikle zıhlандığı için zayıftır, çabuk kırılmaktadır.

Buhara ve Hokand eyerlerinin alt kısmına iki taraftan dörder yüzük tutturulur. İlk çift yüzüğe gömüldürük kayışı bağlanmaktadır. İkinci çift yüzüğe kolan kayışı, üçüncü çift yüzüğe iki bağ

kanjığa²¹ adlı kayış, dördüncü çift yüzüğe kayış bağ ile birleştirilen kuskun kayışı bağlanmaktadır (Bu şekilde tamamı 8 yüzük olmaktadır A.T.). Eyerlerin son iki türünü Kazaklar kendileri yapmazlar, Buhara'dan getirirler." (Babalıkov 1985). Demek ki bu kaynaklarda ilk olarak eski Kazak eyerinden, daha sonra sırasıyla yeni Kazak eyeri, konik baş eyer ve toplama eyerden söz edilmektedir. Biz eski Kazak eyeri ya da Kazak eyeri derken ön kaşı kalın kavisli, iskeleti ağır, sırtı tamamen buruşmuş demir yapraklarla örtülmüş, yapraklarının yüzüne gümüş yontulup farklı işlemler yapılmış, ağaç ve gül yaprakları işlenmiş eyeri kastediyoruz. Ön kaşın tam ortasına kızıl, gök, bazen de sarı renkli camdan büyük bezekler işlenmiştir. Bazen buna benzer cam işlemler, birkaç tane olup orantılı olarak daha sonradan işlenmiştir. Bunun gibi eyerler; parçaları kalın kayıştan yapıldığından, gümüş ve altın ile kaplandığından ağır olmaktadır. Bu tip eyerler, temelde kadınlar için yapılmaktadır.

"Kız Jibek" filminde Tölegen'in eyeri, kadın eyeri olup bilenler için bu durum bir maskaralıktır. Müzeler olmasa günümüzde eski Kazak eyerinin örnekleriyle Kazakistan'da karşılaşmak mümkün değildir.

Kazak eyerinin dış görünüşü, Türk boylarının içinde Başkurt eyerine benzemektedir. "Bazı ayrıntılarındaki değişiklik haricinde Başkurt eyeri, ağaç iskeletli eski eyerlerden ve günümüz bozkır hayvancılığıyla meşgul göçerlerin eyerlerinden özellikle de Kazaklarınkinden farklı değildir." (Rudenko 1955 253). Günümüzde bunun gibi eyerlere Bayan Ülgıy eyercilerinin yaptığı Kerey eyeri ile İli Kazak Bölgesinin (ÇHC) eyercilerinin yaptığı Nayman eyerini örnek göstermek mümkündür. Nabi Karıbayev adlı eyercinin 1937-1938 yıllarında Tarbagatay'da (Doğu Türkistan, ÇHC) dokuz ayda yaptığı ve karşılığında taylı bir kısırak aldığı kadın eyeri, Nayman eyerine parlak bir örnek olarak verilebilir²². Daha sonra Nabi'nin akrabaları 100 koyun verip bu eyeri geri almışlardır. Bu eyer, günümüzde Kazakistan Merkez Müzesinde korunmaktadır.

Ön kaşının üst ile alt yanındaki gümüş işlenmiş tutturmalıklarda ustasının Arap harfleri ile attığı Kazakça imzası vardır.

21 Eyerin terkinde yer alan ve bir şey bağlamak için kullanılan uzun, ince, dört adet kayış; *böktergi*.

22 KOM Koleksiyonu. İnv No: № 9148/1. Almatı şehri

Kajekem buyırğan soñ istep ber dep,
Kéribayev Nébi usta sokkan eri,
Nakışlap neşe türli butak gülden
38 j. 20/IX – tamam
Tömengi jağında:
Mübérak kuttı bolsın Kajağana,
Körgen jan tamaşa etip kalsın tañğa.
Bolğanın baykap biler
Közi aşık köñili zerek mıylı adamğa

Nébi Kéribayev

Hacı Ağam yapıver diye buyurduktan sonra,
Karibayev Nebi usta yapmış eyeri,
Nakışlayarak türli daldan gülden.
1938 yılında 20/IX tamamlanmış.
Aşağı tarafında:
Mübarek, kutlu olsun Hacı Ağaya,
Gören hayran olup kalsın.
Olduğunu fark edebilir
Gözü açık, ehl-i dil olan.

Nébi Kéribayev

Bu eyerin gümüşle kaplanmış yapraklarının ortasından farklı buruşuk motifler işlenmiş ve güzel görünmesi için bu motiflerin altına kadife koyulmuştur. İşte bu üst katmanı altınla kaplanıp kırmızı renkli cam süslemeler konulan eyerin, ön kaşına da aynı şekilde cam ya da akik, mercan gibi değerli taşlardan bir iki veya üç adet işlenmesi yöntemi ile Kazakistan'ın bütün bölgelerinde karşılaşılmaktadır. Bu işlem için, eritilen cama boya karıştırılmış ve bu malzeme bir kalıba konularak eyere işlenmiştir. İşlenme esnasında eyerin altına bez döşenmiştir. Eyere işlenecek taşın sayısı, sipariş sahibinin isteğine göre yirmi ile otuza arasında yükselmiştir (Türkistan 2002).

Nayman eyerinin ön kaşına gümüşle kaplanmış demir çakılmaktadır. Çapı 10 santimetre olan gümüş kaplı demirden çivi ile tutturulmaktadır. Buna *kaska* derler. Kaskanın yüzüne farklı motifler, gümüş parçacıklı değerli taşın süsler işlenmiştir. Nayman eyerinin kaşı yuvarlakça, böbrek şekilli; ön kaşı Kerey eyerine göre alçak ve küçükçedir. Kerey eyerine göre basık, iskeleti hafiftir. Kerey eyeri dikçedir. Kaşı büyük, alt kısmı geniş olup ince eyere uygundur. Ön kaş yüzünün tam ortasına dik düşen yükseltisi olur. İşte iki yanı, bu yükselti seviyesinden iki kenarına eğilerek tamamlanır. Yüzyıllar boyu birlikte yaşayıp gelen Nayman ve Kerey eli, savaş ya da başka zor durumlar olmadıkça hiçbir zaman bir diğərinin eyerine binmemiştir. Bu âdet geçen yüzyılın 50'li yıllarına kadar korunmuştur.

H. Arğınbayev, müze demirbaşlarında bulunan ve kendi alan araştırmalarından derlediği malzemeleri karşılaştırarak Kazak eyerlerinin iki bölgesel özelliğini tespit etmiştir. "Almatı ilinin güneydoğu bölgesinde yerleşmiş olan Alban-Suvan uruğları ile Semey oblastındaki Nayman uruğunun eyerleri." (Rudenko 1953: 181). İli Kazaklarında (KHC) Alban-Suvan eyerlerini *üysin eyeri* şeklinde adlandırma yerleşmiştir (Yazarın Arşivi).

Yukarıda bahsedilen, Kazakların "şoşakbas-konik baş" diye adlandırdığı "hokand eyeri"ni Kazakların Almatı, Jambıl oblastlarında yaygın olan "şoşakbas-konikbaş" eyerleri ile karıştırmamak gerekir. Hokand eyerlerinde arka kaş yoktur, bunların arkası oturak gibi tamamlanmaktadır. Kazak şoşakbas eyerlerinin arka kaşı hakkında H. Arğınbayev şunları anlatır: "Arka kaşın ucunun her bölgede farklı yapıldığı söylenebilir. Mesela, Jambıl oblastının Merke avdanında şoşakbas eyer (arka kaşı A.T.) toplama eyerin kaşı gibi hacimli ve dik yapılmaktadır. Jambıl oblastının Şu, Almatı oblastının Enbekşikazak avdanlarında arka kaşları, Kazakların *kozıkuyırık* eyerinin kaşı

gibi yapılmaktadır. Kegen beldesinde E. Kasımbekov'un yaptığı şoşakbas eyerin arka kaşı, ön kaşı gibi yassılaştırılarak yapılmaktadır." (Rudenko 1953: 182).

Şoşakbas eyerlerinin Kazakistan'ın her bölgesinde kendine özgü yapım teknikleri olmasının yanında adlandırmalarında da farklılıklar bulunmaktadır. Mangışlak civarındaki Kazak eyerinin *kozıkuyruk eyer ve şoşakbas eyer* olarak adlandırıldığını Karuts (Karutts 1953: 52-53), Argınbekov (Rudenko 1953: 188), U. Kıdıralin de (Kıdıralin 1998) yazmaktadır. Ş. Toktabayeva, kozıkuyruk eyerlerinin bütün Batı Kazakistan bölgesine yayıldığını göstermektedir (Tohtabayeva 2005: 162). Küçük жүздеki kadın eyerlerinin erkeklerinkinden farkını, yazılı kaynaklardan da görmekteyiz. "Kazakların kadın eyeri, erkeklerinkinden görünüşü ve hacmi ile farklılık göstermektedir. Bu eyerlerin (kadınların A.T.) ön kaşının başı; dışbükey, uzun eğik bir boyuna benzemektedir. Arkası ise volter koltuğunu akla getirmektedir." (Konevodstvo ... 1878). Genel olarak kadın eyerleri Kazakistan'ın hangi bölgesinde yapılırsa yapılsın erkeklerinkine göre hacimli, bilhassa oturağı geniş ve özel olarak süslemelidir. Altın, gümüş, değerli taşlarla cömertçe güzelleştirilmiş oldukları göze çarpmaktadır. Nayman eyerlerinin kaşı tamamen gümüş, erkek eyerleri alacalı gümüş olmaktadır (Yazarın Arşivi). Kadınların eyerine erkek, erkeklerin eyerine de kadın binmemektedir (Yazarın Arşivi).

Şoşakbas eyer ile Kazak eyercilerinin yaptığı "Kalmak kaşlı eyer"i de karıştırmamak gerekir. Destani şiirlerde Kazak kahramanı ile Kalmuk kahramanı karşılaştığında Kazak kahramanının "Kalmuk eyerinin kaşı, tam yüreğin ortası" diyerek nişan alıp ok atması akla gelmektedir. Kazaklar içinde geniş bir şekilde yayılmış olan *Kalmakı kastı er* (Kalmuk kaşlı eyer), *Kalmakşa baylav* (Kalmuk gibi bağlama), *Kalmak sıyırı* (Kalmuk sığırı) gibi adlandırmalar; bizim düşüncemize göre 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Kazak-Jongar savaşı bittikten sonra ortaya çıkmıştır. Kazak-Jongar Savaşı'nın zaferle tamamlanmasından sonra Kalmuklardan birçok ganimet ele geçmiştir. Bunların içindeki Kalmuk eyerlerine bakılarak Kazak ustalarının büyük kaşlı Kalmuk eyerleri yaptığı söylenebilir. Bu durum özellikle Kazakistan'ın doğu bölgelerinde yayılmıştır. Eyer yapımındaki bu değişikliği Abay'ın şiirlerinde de fark etmek mümkündür:

Kalmakı kara üzengi, biyik kastı er,
Kanjığamda baylavlı jipten şider.
Jarğak jastık köpşigim jezdi pıstan
Bir kelisti saymanım topka miner.

Kalmuk usulü üzengi, yüksek kaşlı eyer,
Kanjığamda bağlı ipten kement.
Kuştüyü yastık, minderim bakır pıstan
Bir güzelleşti silahım savaşta kullandığım.

S. Mukanov'un Kazak eyerinin *kurandı* ve *kalmakı* eyer olarak ikiye ayrıldığını söylemesi de (Mukanov 1995: 134) Kazakların 18. yüzyılın sonundan itibaren Kalmuk eyerleri ve onun parçalarından hareketle özgün eyerler yapmaya başladıklarını göstermektedir.

Kurandı eyerler, Kazakistan'ın güney bölgesinde çok yaygındır. Çimkent oblastında kurandı eyer, 18-20 ağaç parçanın birleştirilmesiyle kadınlara özel yapılmaktadır. Zaman zaman kurandı eyer, kadın eyeri anlamına gelmektedir (Mukanov 1995:134).

Déyim menin mingenim kurandı erim,
Kurandı erge jarasar buran belim.

Erte jürip séskede toyğa keldik
Kurandı er mingender jorta keldik.

Her zaman bindiğim kurandı eyerim,
Kurandı eyere yakışır ince belim
(Mukanov 1995: 134).

Erkenden sabah yürüyüp toya geldik
Kurandı eyer binenler koşturup geldik
(Bijanulı 1994: 170).

Kurandı eyerlerin yardımcı parçaları, eski zamanlarda dört beş ağaçtan yapılan eyerlerinkine nazaran çok sayıda adlandırmaya sahiptir. Aynı zamanda bu parçaların adları, eski eyerlerinkinden farklıdır.

“... Eyerlerin birçok parçasının sadece kendine has adı vardır. Ön kaşın kendisi, birkaç parçadan oluşmaktadır. Kaşın temeli olarak kabul edilen okpan²³, iki parça ağaçtan yapılmaktadır ve kaşın *oñ jak beti* ve *sol jak beti* şeklinde adlandırılmaktadır. Okpanın arka tarafından yapıştırılan ve böylece iki yüzü birleştiren tek parça ağacı *jelkebasar* şeklinde adlandırılırlar. Ön kaşın kartalın göz kapağı gibi iki ağır başı *kas* şeklinde adlandırılır. Arka kaşa çoğunlukla *kersen* denilir. Onun ortası bir parça olarak yapılır ve iki kenarına *kanat* adı verilen ek yükseltmeler yapıştırılır. İki kaşı kaltaklarla bağlamak için eyerin iki yanından uzunca *kospa* ağaç kaynatılır. Eyerin üst kısmını kapatan parçasına *belağaş* denilir. Ön kaşın iki yüzünün dibine ve kaltak başının üst kısmına küçük kepil ağaşlar yapıştırılır, arka kaş ile kaltağın iki aralığına ise tirevişter konulmaktadır. *Kospa* ile *kepilağaş* ve *tirevişter* ikişer tane olmaktadır...” (Rudenko 1953: 190).

Semer kand, Buhara, Taşkent’teki Özbek eyercileri; bir eyeri 22-32 parçadan yapmaktadırlar. İşin karmaşıklığından dolayı bir eyer ile 7-8 adam meşgul olmaktadır (Kirpiçnikov 1897: 144-146).

İli bölgesinin Kazakları (ÇHC), eyerin bütün iskeletini bir ağaçtan oyup onu *oyma er* bazen de *şappa er* olarak (12) adlandırılırlar. Eyeri bu yolla Jetisu eyercileri (Zaharova 1956: 182-183) ve Kırgızlar yapmaktadır (Burkovskiy 1954: 96).

Aktöbe oblastında kaynak kişilerin verdiği bilgiye göre özel olarak yabani atın ehlîleştirilmesi için yapılan eyerin iki kaşı alçaktır. Devenin boyun derisi ile tek parça kaplanmış; iki yerinden, belağacın üstünden ve altından kas kirişi ile dikilmiş eyerlerdir. Devenin boynunun derisi özel bir sağlamlığa sahip olduğu için bu gibi eyerler hiç kırılmazlar (Yazarın Arşivi).

Eyerin en pahalıları ve kıymetlileri *kümis er* [gümüş eyer] ve *altın er* [altın eyer] olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Gümüş eyerler; Kazakistan müzelerinin birçoğunda vardır, altın ile kaplanan eyerler ise daha seyrek²⁴.

Altın eyerlerin en eski örnekleri olarak Saka zamanına ait Berel, Pazırık kurganlarında bulunan ve altın folyolarla kaplanmış eyer takımlarını anmak mümkündür. Kazak eyer takımlarının altınla kaplanan türlerini halk destanlarında da açıkça görmekteyiz:

23 Okpan, eyerin altındaki el sığacak kadar boşluk.

24 Kaynak kişilerin verdiği bilgilere göre gümüş, altın eyerlerin çoğu 1930-1931 yıllarındaki açlık döneminde halk açlıktan ölmemek için eyerlerin altın ve gümüşünü alıp, iskeletini ateşte yakmıştır, parçalı eyerleri de yemek için ayırmıştır.

Özine ölşep Burıldıñ,
Altınnan turman kaktattı

Aktonşak attın üstine
Altınnan turman er salıp

Burul'un kendine ölçüp,
Altın eyer kaplattı (Kobılandı Batır)

Aktonşak atın üstüne
Altından eyer koydu (Er Tarğın)

Almas kılış sartıldap,
Altın jügen jarkıldap,
Ömildirik som altın
Omıravda alkıldap.

Üzeñgisi üzbe altın
Tebingisi terme altın,
Kuyıskanı kuyma altın,
Jügeni bar tüyme altın

Elmas kılıç ses verip
Altın başlık parlayıp,
Gömüldürük som altın
Göğsünde sallanıyor (Kobılandı Batır)

Üzengisi halka altın
Tebingisi²⁵ süslü altın,
Kuskunu dökme altın
Başlığı var düğme altın (Kızlasov 1973: 165).

Altın erdi köterip atka saldım,
Ğazize dep atındı hatka saldım ey-gu-ay

Altın eyeri kaldırıp ata koydum,
Azize deyip adını mektuba yazdım ey-ay
(Yazarın Arşivi) (Halk Türküsü)

S. Seyfullin'in zikrettiği halk destanının dizelerinde altın üzenginin, tebinginin, kuskunun, başlığın hangi yollarla yapıldığı; ayrıntılı bir şekilde ifade edilmektedir. 2006 yılında Ülgıy şehrinin pazarında başlığın saf altınla parlatılmış türü olan *tüyme jügen*'i gördük. Altını kırıp eritmenin ve eritilen altınla işlenen motifleri eyer parçalarında kullanmanın 20. yüzyılın başına kadar devam ettiğini kaynak kişilerden işitmek mümkündür (Yazarın Arşivi).

"Eyerin ön ve arka kaşının yüzlerine altınla parlatılmış ("altınla kaplanmış" da denilmektedir A.T) ince demir yapıştırılmaktadır. Usta, altının demirde kalması için demir yaprağın yüzüne uzun çizikler çizer. Sonra o çizikleri enlemesine kesen çizikler oluşturur, o zaman düz demirin yüzü pürüzlü hâle gelir. Bu pürüzlü yaprağın üstüne ince altın pul yapıştırılır. Böylece demirin üstündeki altın hiçbir zaman düşmez. Bu temiz, düz demirin üstüne altın kaplama uzun süre dayanır; görünüşünü kaybetmez. Aynı şekilde kaşın ve kaltakların kenarları, altınla kaplanan demir çubuklarla çepeçevre tutturulur. Ön kaşın tam ortasına büyük deve gözü gibi, iki kenarına iki koyun gözü gibi yakut yerleştirilir. Bu yakutlar, bazen sarı bazen yeşil renklidir. Kazak eyer ustaları,

25 Eyerin altına konulan keçenin yani teğeltinin kısa geldiği durumlarda ayakkabıyı ve pantolon paçasını koruyan eyer takımının bir parçası

eyeri çoğunlukla gümüşten yapıp üstünü altınla kaplamışlardır. Gümüşten yapılan motiflerin iki kenarını, zırhlayıp altınla kaplamışlardır. Saf ak gümüş ile saf sarı altın sırayla kullanılmış olup eyerin iki kaşı, kaltakları çok güzel görünür.” (Yazarın Arşivi).

Gümüşün ortasını altınla sarartmak denildiğinde gümüş düğmelerin (yuvarlakların) ortasına altın kaplanmasından bahsedilmektedir. Altınla sarartılan gömüldürük kayışı, gelen atın döşünde ay gibi parlamaktadır (Yazarın Arşivi).

Hanlar, sultanlar ve çok zenginlerin eyerlerinin ön kaşına değerli taşlardan deve gözleri işlemler. *Eñsegey boylı er Esim* (Uzun boylu er Esim) adlı türküde Esimhan’ın eyer takımının cevher taşla bezenmesinden bahsedilmektedir:

Tokımğa jeldik²⁶ minedi

Erine gavhar ornatkan

Jabdıktalğan altınmen

Tillé, dabil töñkerip

Jañalap at mingin dep

Armansız bolıp jürsin dep.

Teğeltiye minder biner

Eyerine cevher işletmiş

Kaplanmış altınla

Tille, davul çalıp

Değiştirip ata binin

Kaygısızca gezersin deyip

(Ensegey Boylı..., 184).

Kazakların gösterişli eyer takımları hakkında bilgiler yazılı kaynaklarda da yer almaktadır. Tabiat bilimci German; atlı bir Kazakla karşılaştığını, bunun eyerinin “altınla kaplı gevher, yakut gibi” taşlarla süslü olduğunu yazmaktadır (Georgi 1799: 120). İ. Georgi, Kazakların eyerleri hakkında “Meşhur yüğrük atlarına muhteşem eyer takımı, örtü ve başlık koyarlar.” demektedir (Kovalevskaya 1977: 132). Avrupa-Arami dilinde *hasaq* sözünün eyer takımı yani eyer parçalarını bildiriyor olması tesadüfi değildir (Sveçin 1946: 80).

“Altın görse melek yolunu şaşırır.” ifadesini doğrular şekilde meşhur eyer ustalarının elinden çıkan görkemli eyer takımları gördüklerinde ildeki büyük beylerin kendileri yoldan çıkmıştır. Bununla ilgili bir anlatıyı verelim:

“Üç жүзүн bir araya geldiği toplantı, Ulu жүзден bir beyin köyünde olmuştur. Gelen kişiler beyin izniyle özel olarak kurulmuş olan çadır eve girerler. Küçük жүзден zengin bir yiğit, seksen kuzulu koyun karşılığı olarak Kalmambet adlı eyer ustasına deve kemliğinden eyer yaptırıp bu eyerle toplantıya gelir. Beyin oturduğu eve varıp, beyin izniyle kurulan çadır eve girdiğinde beyin gözü onun eyerinde kalır. Yardımcısından bir yolunu bulup bu eyeri almasını ister. Hizmetçisi dikkatle dinledikten sonra evden çıkıp atına binmek üzere duran yiğidin atının yularından tutar. ‘Bu atı nereden aldın, bu benim kaybolan atım.’ diyerek onu salmaz. İkisi at için tartışır ve sonunda biye (geleneksel Kazak hukuk kişisi, hâkim) giderler. Biy, karar verecek kişi konumundadır ve şöyle der: *Halk hırsız olmaz, dağ insansız olmaz, eyerini atınla bırak*. Yiğit ağlayarak çıkıp orada oturur. Aşık oynayan bir grup çocuğun içinden biri yaklaşıp gelir ve ‘Abi neden ağlıyorsun?’ der. Yiğit de ‘Biy kararını yanlış verdi; eyer konusunda bir tartışma yoktu, atımı alması yeterdi.

26 Kalın keçeden yapılan iki parçalı eyer yastığı.

Ben biye her sene geleyim.’ der. Çocuk bunu işittikten sonra eve girip söveye dayanır. ‘Böyle usta adamlar da varmış.’ diyerek eyere hayranlıkla bakanlar seyrekleştğinde ‘Biyim, ben de bakabilir miyim?’ der.

Biy de ‘Bak bak.’ der.

Çocuk eyeri eline alıp bir öyle bir böyle çevirip, kaltağının ve kaşının deve kemiği ile bezenmiş güzelliğine bakıp şöyle der:

Kalmambet koskan bir ersiñ,
Bir erge neşeviñ minersiñ.
Bul kılığındı koymasañ,
Biyeke eldi ekige bölersin
Tört ağaşka jem berseñ
Évletiñmen küyersiñ.

Kalmambet’in yaptığı eyersin,
Bir eyere niceniz binersiniz.
Bu yaptığından vazgeçmezsen,
Biyim ili ikiye bölersin.
Dört ağacı yetiştirsen
Soyunla yanarsın.

Biy biraz düşünüp, ‘Sözün yetti, al da git!’ der. Çocuk eyeri alıp yiğide geldiğinde üç jüzden adamlar, ‘Biyle tartışıp ondan eyer alan çocuk nasıl bir çocuktur?’ derler ve toplanıp neredeyse çocuğu ezecek olurlar.” (Yazarın Arşivi).

Eyer, atın sırtına değiyorsa altın veya gümüşle ne ölçüde kaplandığının bir kıymeti yoktur. Öyle bir zamanda Kazak, *Altın erin attın arkasına tiyse, altının alda otka jak* (Altın eyerin atın sırtına değse, altınını al da ateşte yak) der. Bu konuda en önemli nokta; eyerin yan kısımları ile öndeki iki kısmının, bel bölümünün atın sırtına değmemesidir. Kazaklar, *Atıña janiñ aşışa, şap ayılın kattı tartıp min* (Atına acıyorsan, kasık kayışını iyi çekerek bin.) der. Attan inildiğinde kasık kayışının çözülmesi gerekir. Kasık kayışı çözülmezse at *ak ayıl* [ak kayış] olur, yani vücudunda kesikler oluşur.

Ağayının azğanın özi bilmese jat biler
Kaptaldıktıñ batkanın
İyesi bilmese at biler

Akrabanın azdığını kendi bilmese yad bilir,
Kaltağın battığını,
Sahibi bilmezse at bilir.

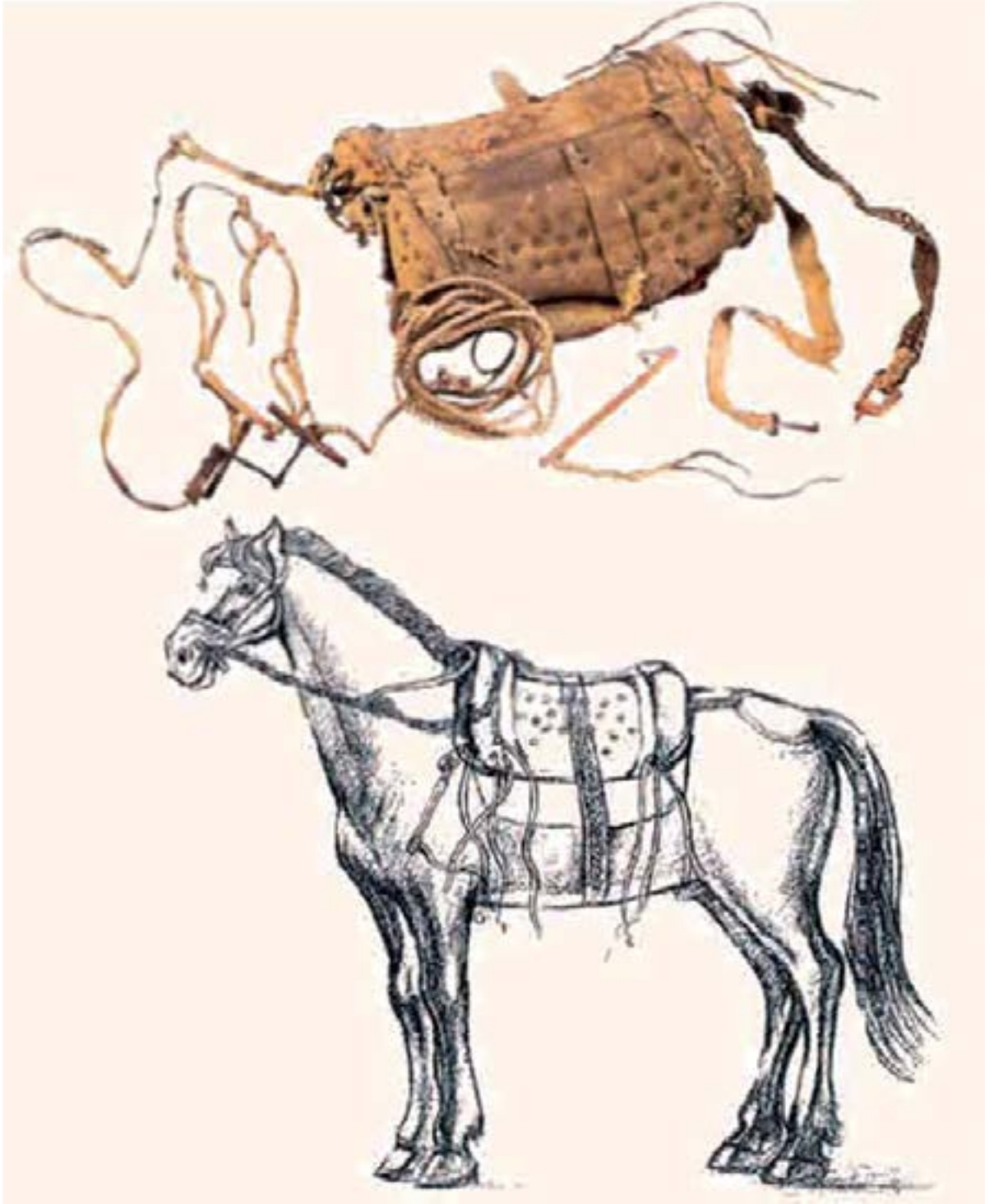
diyor halk bilgeliği.



Eyer takımı (Moğolistan ve Doğu Türkistan Kazakları)



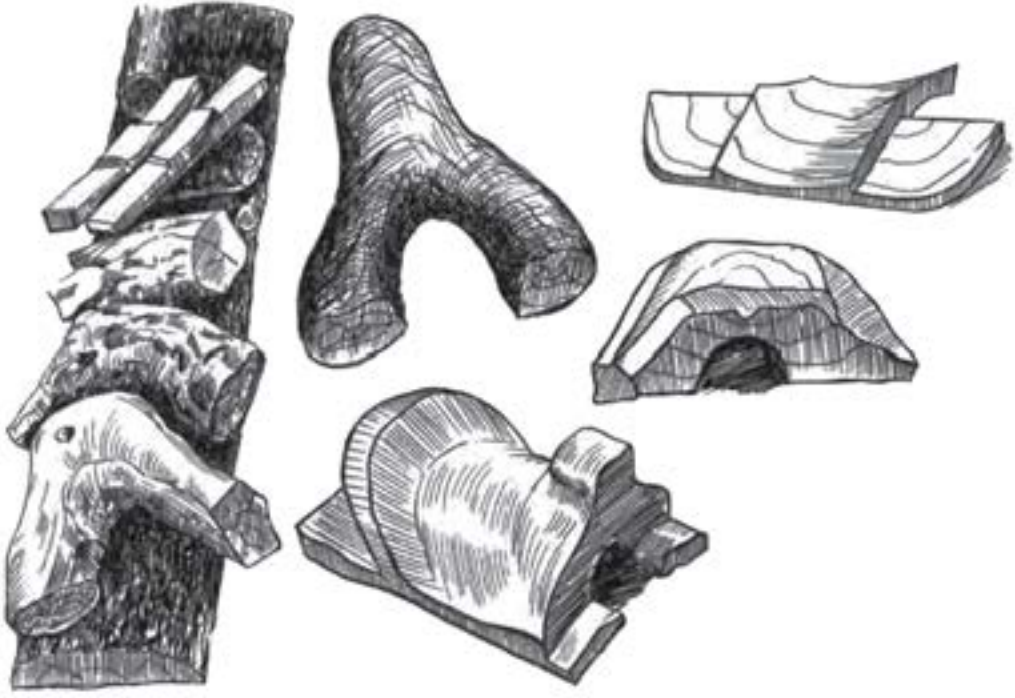
Altay Türklerinin eyeri



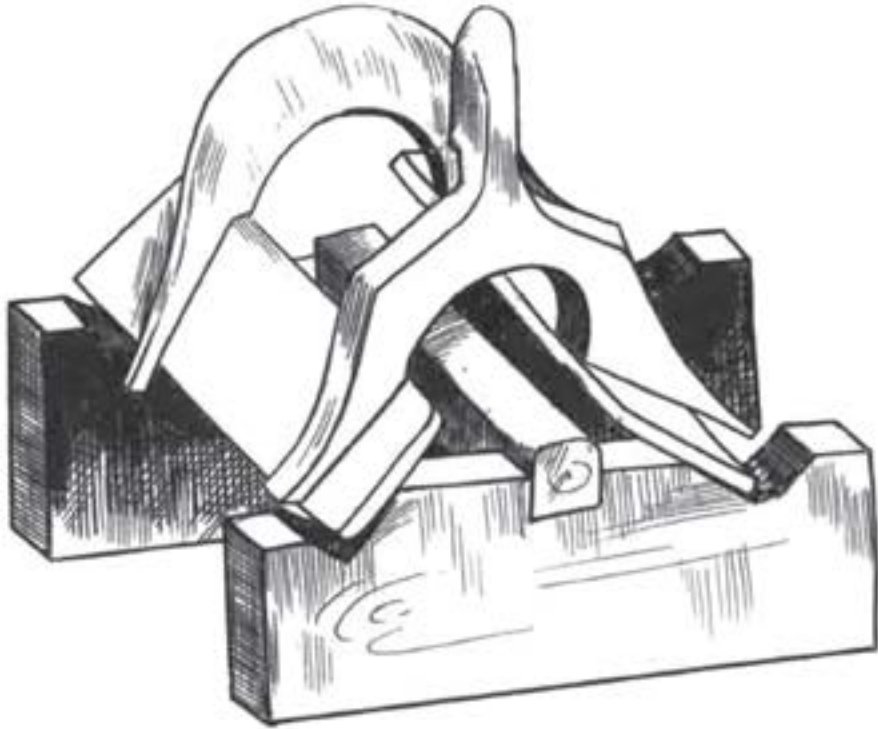
İlk eyerin örneği (Pazırık kurganı)



Köstek ve üzengi türleri



Eyer ağacını yontmak için kullanılan kalıplar



Eyer yapmak için hazırlanmış özel kalıp (Güney Kazakistan, XX. yüzyıl başı)



Türk eyeri



Başkurt eyeri



Osmanlı eyeri (Metropolitan Müzesi, New York, 16. yüzyıl)



Hakas eyeri



Türk eyeri ve silahları



Türklerin atlara taktığı alınlık süsü



Farsların at başını koruması için taktığı yüzlük (Metropolitan Müzesi, New York, 15. yüzyıl)



At başını koruması için bakırdan yapılmış ve altınla süslenmiş yüzlük (Metropolitan Müzesi, New York, 16. yüzyıl)



Aybas / Aybaş eyer



Yük eyeri (Kazakistan)



Kereylerin şoşakbaş gümüş eyeri (XIX. yüzyıl sonu)



Üyrekbaş / Ördekbaş eyeri



Kelepçe, zincir



Kayış



Kısarak sağmada kullanılan kap



Sarıala kamçı



Cengiz Han'ın eyerinin bir tasarımı (Altay şehri)

Not: Cengiz Han'ın eyerinin tasarımı için geleneksel Kazak eyeri örnek alınmıştır.



At izi (Mangışlak)



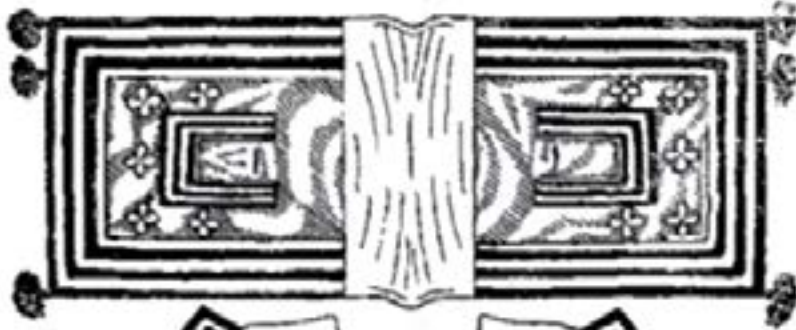
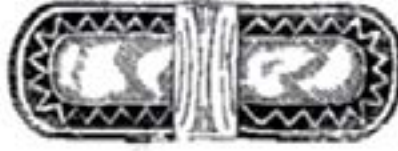
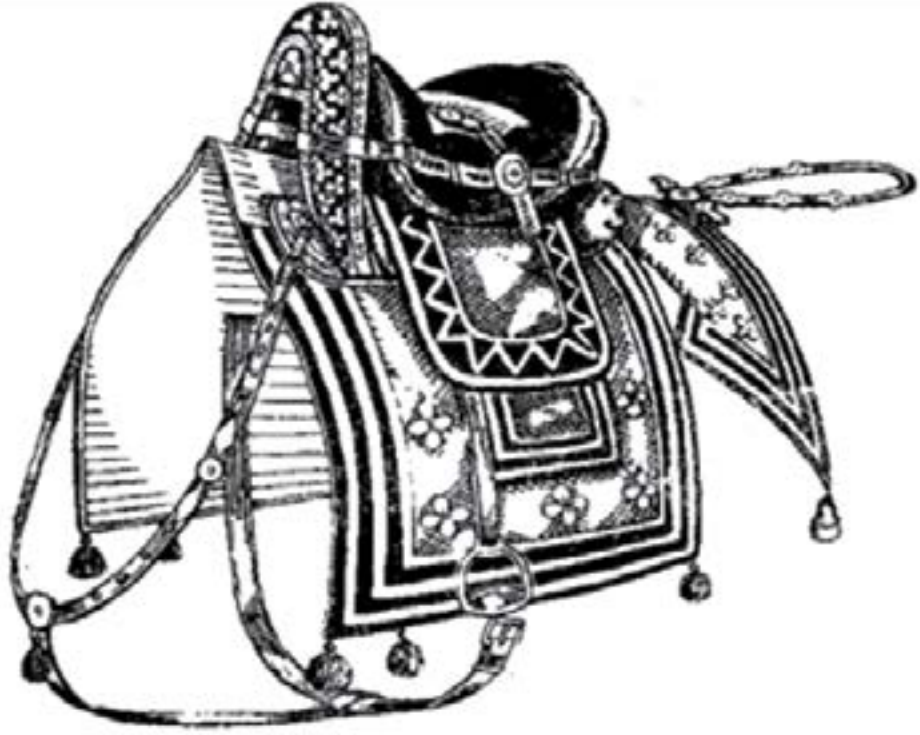
Demir nal suretleri (Mangışlak)



Kozıkuyruk / Kuzukuyruk Kazak eyeri (Günümüzden bir örnek)



Üyrekbaş / ördekbaş eyer



Hakas eyeri



Metalden yapılmış Türk atı zırhı



Kazak gümüş eyeri (XX. yüzyıl başı)



Aybas / Aybaş eyer



Gümüş eyer (XX. yüzyıl başı)



Kazbas / Kazbaş eyer (Günümüzden bir örnek)



Eyerin ön kaşına bizle işlenmiş günümüze ait nakış örneği



Gümüş başlık



Kışın kullanılan ahşap üzengi (XIX. yüzyıl)



Gümüş üzengi



Kıpçak eyerinin at örtüsü (Budapeşte müzesi, Macaristan)



Osman Batur İslamoğlu'nun 1930 yılında kızının çeyizi için yaptırdığı eyer

Not: Eyer gümüşle kaplanmış ve altınla süslenmiştir.



Kıpçak eyeri (Budapeşte müzesi, Macaristan)



Ertas / Eyertaş (Eyerin taştan yapılmış heykeli, Mangışlak, XIX. yüzyıl)



Kabir üzerine konulan at heykeli (Azerbaycan, 16-17. yüzyıllar)

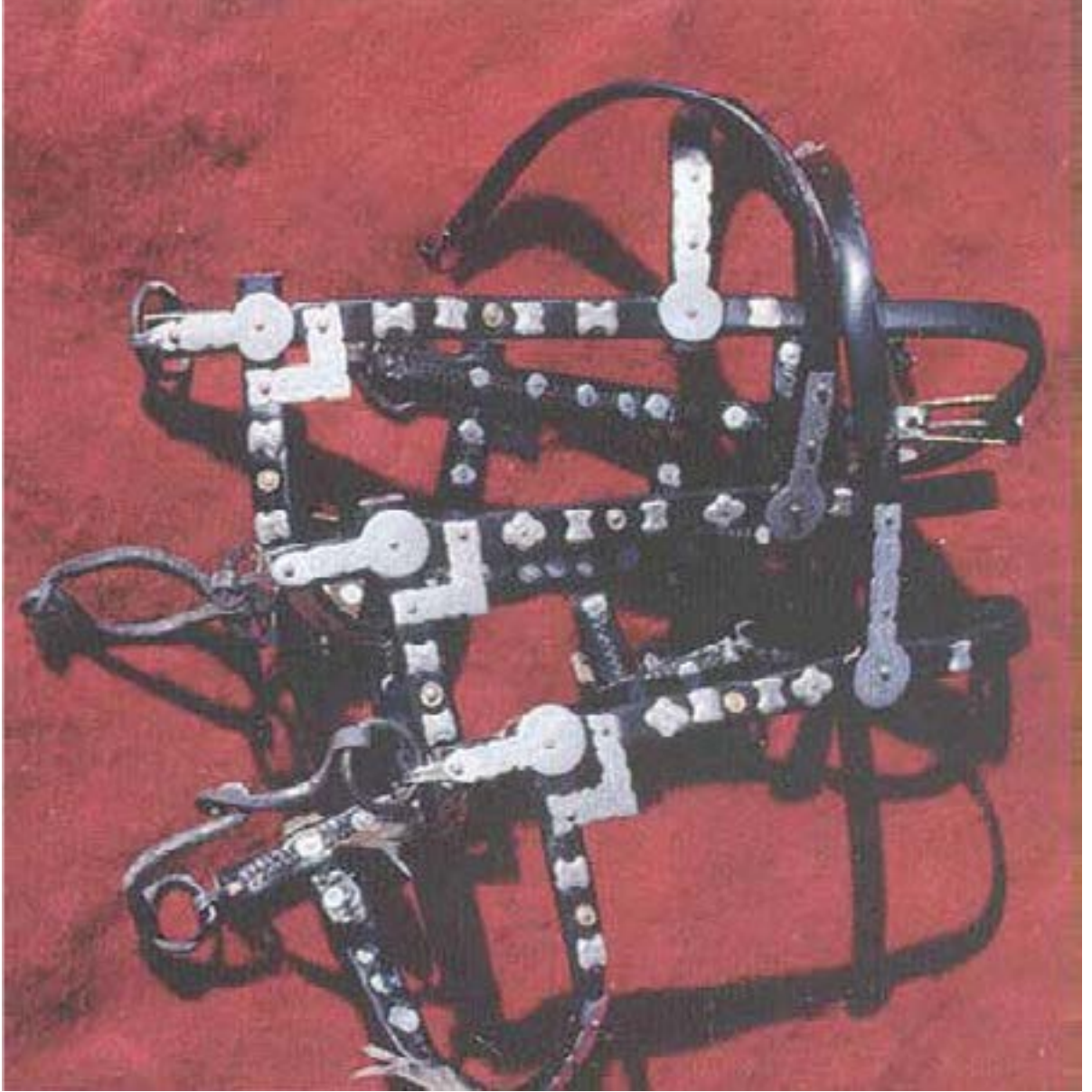
Not: Kabir üzerine koyulan at heykellerinde eyer takımının ayrıntıları güzel bir şekilde işlenmiştir.



Türk sultanlarının 18. yüzyılda Rus çarlarına hediye ettiği kıymetli eyerler ve silahlar



Çeşitli kamçılar



Kadın binici için at başlığı



Erkek eyeri



Deri eyer



Kamçı yapımı



Kalınlık / Çeyiz atı



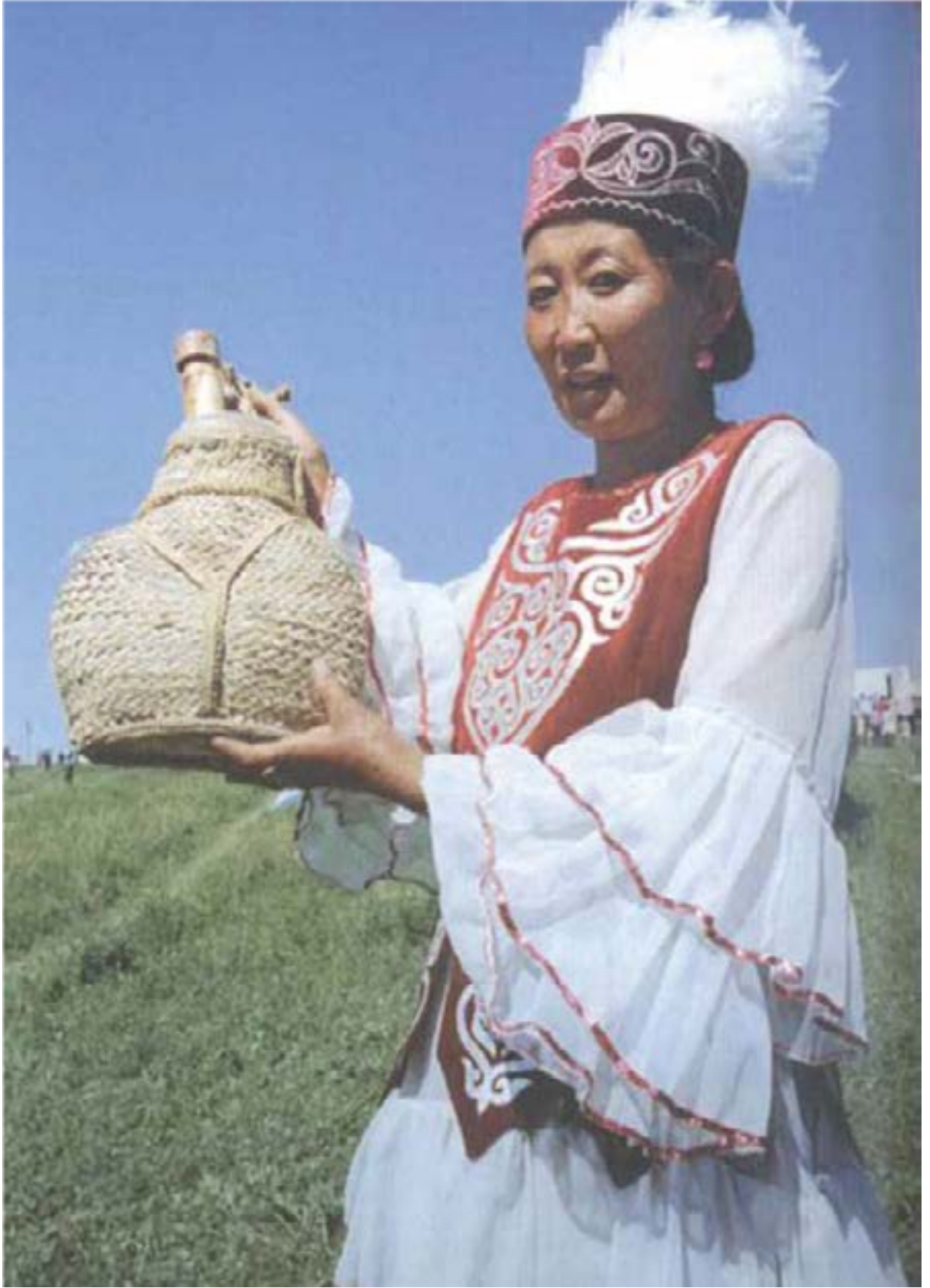
Kazak kadınlarının gümüş at başlığı



Müzedede sergilenen eski Kazak eyerleri



Günümüzde eyer yapan bir Kazak eyer ustası



Örme torsık



Kazak eyerlerinin iskeleti



Eyer



Pistan



Bukağı, köstek



Kadınların at kuskunu



Kadınların kullandığı at başlığı



Eyer



Altınla doldurulmuş, yakutla süslenmiş kadın at eyeri



Çizgilerle desenlenmiş torsk



Kadınların kullandığı kamçı ve üzenği



Gümüşle süslenmiş at örtüsü



Kazak eyerli İli atı (Gulca Müzesi, Çin)



Muhteşem bir Türk at başlığı parçası (İşlenmiş deri kayış, cevher, yakut, yeşim taşı ile süslenmiş, altın ve gümüşle bezenmiştir. 17. yüzyıl, Moskova Silah Müzesi)



Türklerin muhteşem eyeri (Moskova Silah Müzesi, 17. yüzyıl ortası)

Not: Eyerin ağaç ağaç, işlenmiş deri ile kaplanmış, üstü ipekle dikilmiştir. Üstü ise cevher, yakut, yeşim taşı ile süslenmiş, altın, gümüşle bezenmiştir.



Türklerin altın üzengisi, altabas (18. yüzyıl ortası)

Not: Üzengi demirden yapılmış, altınla kaplanmış.



Türklerin altın gömüldürüğü (Moskova Silah Müzesi, 17. Yüzyıl)

Not: Kıymetli taşlarla süslenmiştir, gümüşle kaplanmış, altınla bezenmiştir.



3. BÖLÜM

TÜRK HALKLARININ AT CİNSLERİ

Kazakların Geleneksel Yerli Atları

Kazakistan coğrafyasının dışında Rusya'da Astrahan, Volgograd, Saratov, Orenburg, Omsk bölgeleri ve Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde; Moğolistan'ın Bayanölgi, Kobda bölgelerinde; Çin'in Altay, Tarbagatay, İli, Barköl bölgelerinde; Özbekistan'ın Taşkent, Semerkand, Buhara şehirleri ile Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde kazak atı yaygındır. Demek ki Kazak atı batıdan doğuya doğru 4000; kuzeyden güneye doğru 2000 kilometrelik geniş bir alanda yetişip yaşamıştır. Kazakistan'da 1913'te yapılan sayıma göre 4,5 milyon, 1928'teki sayıma göre 4,1 milyon at bakılmaktaydı. Kazakistan dışında yaşayan Kazakların ve başka halkların elindekileri de eklersek bu sayı 6,5-7 milyondan az değildir.

Kuzmina'nın araştırmasına göre sayısına, yaşadığı coğrafyanın iklim ve toprak özelliklerine bağlı olarak Kazak atının cins ve türleri çeşitlenmiştir. Bunlar; Batı Kazakistan, Aday, Evliya Ata, Orta Kazakistan, Jetisu, Nayman, Güney Altay olarak gruplandırılmaktadır. Buna ek olarak Doğu Türkistan'da (ÇHC) Altay, İli, Barköl gibi Kazak cinsleri de yetiştirilmektedir.

Kazak atının uzuv ve karakter özelliklerini detaylara girmeden genel anlamda tarif etmek istersek şunları söyleyebiliriz: Boyu uzun değil ortacadır. Gövdesiyle uyumlu olan başı kurudur. Küçük gözleri, çıkık ve oynaktır. Arası alçak olmayan kulakları sivridir. Boynu kalıplı, uzun, hafif ve kurudur. Aygırların boynu kalın yelesi uzundur. Bu yele, ayak bileklerine kadar uzanır. Cidagosu yüksek, gövdesi geniştir. Karnı şiş, kaburgaları eğiktir. Kazak atının özellikle sırtı ve ayağı, sağlam ve güçlüdür. Kısa ayakları dayanıklı ve kurudur. Arka ayakları düz olup sadece iç tarafında kancalıdır. Sinirli kasları gelişmiş ve güçlüdür. Sağlam baldırları dümdüz olup sütun gibidir. Fazla büyük olmayan toynakları çok sert ve kâse gibi yuvarlaktır. Zaman zaman bunların alçak toynaklılarıyla da karşılaşmaktadır. Sağlam sırtı kısa, düz, yayvan ve dolgundur. Kazak atı yürüme konusunda ustadır. Hızlı yürür ve yere kuvvetli basar. Yönünü çabuk değiştirebilir.

Kazak atının dünyadaki başka cinslerden farklılığı ve üstünlüğü, çok dayanıklı ve sabırlı olusudur. Kazak halkı, kurak bölgenin açık bozkırında yazın yakıcı sıcağı ile kışın ayazlı ve karlı boranında, baharın sert soğuğu ile yağışında kendi azığını kendisi bulup yiyen at cinslerini yüzyıllar boyu seçip yetiştirmişlerdir.

Kazak atına vurulan büyük darbe, 1929-1931 yıllarında komünistlerin yaptığı kolektifleştirme siyasetidir. O yıllarda Kazak atlarının genetik arşivinin %80'i yok edilmiştir. Kazakistan'da 1928 yılındaki sayıma göre 4.250.000 olan Kazak atı sayısı, 1933 yılı sayımında 300.000'e düşmüştür.

Kazak atının özellikleri hakkında tarihî kaynaklarda hayretle kaleme alınmış birçok olayı tespit etmek mümkündür. "Kazakların komşuları olan Orenburg, Oral ve Sibirya Kazakları; Kazak atının güçlülüğünü ve sağlamlığını görmüş ve bunu çok önceden değerlendirmiştir. Onların hepsi sadece Kazak atına binmiştir. Bizim (Rusya'nın A.T.) Orta Asya'ya düzenlediğimiz bütün seferlerimiz, Kazak atı sayesinde hayata geçmiştir. Özellikle 1873 yılında Hive Seferi'nde Kazak atının her koşuldaki dayanıklılığı açık bir şekilde görülmüştür. Başka atlarla karşılaştırıldığında kayıp da çok azdır."

1869 yılında İrgız uyezdinin başkanı Borak; hepsi Kazak atlarından ve 120 nişancıdan kurulmuş müfrezeyi komuta edip 3 roketli topuyla üç ayaklı topu sürerek günde 60-80 kilometre yol yürümüş, yanındaki izciler ise günde 100-120 kilometre mesafe katetmiştir. Müfreze bir ayda 1500 kilometre yol almıştır. Bunun 800 kilometresi kum yoldur. Sefer esnasında topu topu üç at telef olmuştur. 1870 yılında Albay Kont Borh, tamamı Kazak atlarına binmiş Orenburg Rus Kazaklarından oluşturulan yüz kişilik askeri birlik (bölük), altmış nişancı asker, bir top ve üç günlük azıkla Jıbıskı Vadisi'nden çıkmıştır. Amaçları ayaklanan Kazak köylerini kırmaktır. Müfreze altıncı gün azıksız, susuz, 38-40 derece sıcakta kumda yürüyüp Jıbırkı'ya geri dönmüştür. Buna ek olarak müfreze Üstirt'e çıkıp, çok zor 5-6 geçidi de aşmıştır. Geçitler o kadar yüksektir ki insanlar ve atlar aşağı inmiş, topraklar ise gerilmiş iplerle ve askerlerin yardımıyla yukarı çıkarılmıştır. Hiçbir at da telef olmamıştır. Rus ordusunun Gulca'ya, Şeveşek'e kadar seferleri Kazak atları sayesinde zaferle sonuçlanmıştır. 1870 yılında yirmi Kazak, 11 saatte 120 kilometre yol yürümüştür. Arkalarında kalan askerlerden yardım istemek için bir Kazak çocuğunu göndermişlerdir. Çocuk tek bir atla varıp haber vermiş ve geri dönmüştür. Burada 300 kilometre mesafenin 29 saatte kat edildiğini görmekteyiz. Rus askerlerinin arasındaki iletişimin kurulması için Kazak çocukları alınmış, bunlara bir at verilerek posta hizmeti gördürülmüştür. Ulak çocukların yaptığı bu iş, *üki-li pošta* diye adlandırılmıştır. Perovsk hisarından (günümüzde Kızılorda A.T.) Orenburg'a kadar

(1300 kilometre) giden hızlı haber taşıyıcı Kazak çocukları, 5-6 günde buraya ulaşabilmektedirler. Taşkent'ten Orenburg'a (2000 kilometre) iki atla 18 günde ulaşmışlardır.

1869 yılının Nisan ayında Irğız uyezinin başkanının Bogak ile Aralşı'den (Büyük Borsık çölünün kuzey tarafı) Irğız'a gönderdiği Kazak yiğidinin 400 verstten fazla bir yolu gidip geri dönmesinin 37 saat sürdüğü kaydedilmiştir.

Kazak atının dayanıklılığı hakkında bilgi veren askerî makaleler, Rus ordusunun yayınlarında defalarca yer almıştır; bunların hepsini burada zikretmek mümkün değildir. Ural Rus Kazak askerlerinin atamanı General Dandevil, 1877-1878 yılı Rus-Türk savaşındaki Rus süvarilerinin durumunu değerlendirirken iç Rusya'dan gelen süvari alaylarının atlarının sadece yemlerinin gücü ile hareket ettiğini, yem getiren kervan gelmezse halsiz düşüp zayıfladığını, birçoğunun telef olduğunu yazmaktadır.

Hatta birçok atın Plevne civarında çok zor biçimde otladığını, ön dizlerini büküp yere yapışarak otlamaya çalıştıklarını fakat buna rağmen ot bulamadıklarını yazar.

General kendisinin komuta ettiği ve Kazak atlarına binen Ural Rus Kazaklarının atlarından bir tanesinin bile telef olmadığını övünerek yazar. Rusya'dan gelen atlı askerlerin yarısına yakını atlarını kaybetmiştir.

1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nda Avusturya süvarilerinin komutanı olan Leneysen, Ural Rus Kazaklarının bindiği Kazak atlarını gördüğünde şöyle demektedir: "Güçlü atlar, süvari için bunlardan daha fazla ne gerek, sağrısı düz, eti sıkı, bununla birlikte hızlı, çevik, çabuk manevra yapıyor." A. Popov, "Avusturya süvari uzmanının bu kısa notu ve yapmış olduğu açık değerlendirme bütün Kazak atının doğasını göstermektedir." şeklinde düşüncelerini ifade etmektedir. Gerçek anlamda 1877-1879 yıllarındaki Rus-Türk Savaşı'ndan sonra Kazak atının özel dayanıklılığı ile nazlı olmayan yapısı ve uzak mesafelerdeki dayanıklılığı, Avrupa ülkelerinde de bilinmeye başlamıştır.

Rus ordusu süvarilerinin bir başka generali Gorçayev, Kazak atının süvariler için ideal olduğunu söylemekte ancak bu ata henüz soyuna layık bir şekilde, yeterli derecede dikkat edilmediğini açıkça yazmaktadır.

General Bronevskiy; Kazakların ata oturuşu, sefere dayanıklılığı ve atlarının sabırlılığı hakkında şunları yazmaktadır: "Ata, deveye, boğaya (öküze A.T.) binip gezmeye düşkündürler. Oturuşları, eyer üzerinde gösterişsiz görünmesine rağmen çok sağlamdır. Eyer koşumlarını kendileri yaparlar. Üzengileri çok kullanışlıdır fakat Çerkezlerinki ile karşılaştırıldığında çok kısa değildir. Atla giderken yorulmak nedir bilmez, bir günde 200 kilometre mesafeyi katederler. Atı hafif yular ve kamçı ile idare ederler. At konusundaki büyük tecrübeleriyle atın halinden anlarlar, uzak yerlere gittiklerinde güçlerini koruyabilirler. Ben, bahadır endamlı sultanın - ağırlığı 8 put kadar (yaklaşık 120-130 kilogram A.T.) olan - birkaç Kazakla birlikte yedeklerine birer at alıp (Sibirya'da dvukon derler) dağlık ve taşlık 300 kilometrelik yolu katettiğine şahit oldum. Onlar, o zaman hiç yorulmadıklarını ama sadece uykularının geldiğini söylediler. Nalsız atlarının yorulduğu görülürdü. Atlar, serinletilip dinlendirdikten sonra hiçbir şey yedirilmeden eski dinç durumlarına gelirdi. Bunun gibi örnekleri çoğaltmak da mümkündür."

“Kazak, bir günde 200 kilometreyi yol olarak bile görmez. Baskıncılar, Hazar Denizi’ndeki Bozaşı çevresinden Kişi Borsık çölüne iki günde varıp Altı Kudık adlı yerdeki ticaret kervanımızı yağmalamışlardır. Kuyu başında dinlenmeden kendilerini takip edenlere gölgelerini bile göstermemişler, onları aynı gün Devlet Yar’da görmüşler. Bu olayın gerçekleştiği yerden (kervanın yağmalandığı yer) 70 kilometredir.”

Eski dönemlerde uzakları yakın eden, sağlam, dayanıklı atlar var olmuştur. Buna dayanacak sağlam biniciler de olmuştur. Şimdi bu ikisi de yok. 1880 yılında Kont Zuboviç adlı kişi bütün Avrupa’yı şaşkına çevirmiştir. Viyana ile Paris arasını 15 günde geçmiştir. Rus araştırmacılar, bunun gibi bir yiğitliğin herhangi bir Kazak’ın elinden geldiğine hiç şüphelerinin olmadığını söylemiştir.

JABI ATI: Jabı, Kazakistan’ın birçok yerinde görülmekle birlikte esas olarak güneybatı ve güneydoğu bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Farslar; “yabı” adlandırmasıyla cins olmayan, kervanda işçi at olarak kullanılan biçimsiz atları adlandırmaktadır. Tacikistan’daki Türk boylarından Lakaylar, kendi atlarını Türkmen atlarından ayırmak için *yabı* demektedirler. Genel olarak *jabayı*, *jabayı jılkı* sözlerinin *jabı* sözcüğü ile ilişkili olduğunu anlamak zor değildir. *Jabı*, Türk boylarında çoğunlukla “yük taşıyıcı” anlamına gelmektedir. Jabı; yelesi ve kuyruğu sık, vücudu güçlü, uzun görünümlü, boynu ve ayakları kısa, çabuk etlenen, sıcakta soğukta yorulmak bilmeyen, açlığa dayanıklı attır. Kazaklar, bununla birlikte herhangi bir safkan atı *argımak*, çirkin kötü atları *jabı* diyerek ikiye ayırmaktadırlar.

Jal kuyruğı kaba dep,
Jabıdan aygır salmanız.
Jabıdan aygır salsanız,
Jabıdan minet at tuvmaz...

Yelesi, kuyruğu gür deyip,
Jabıyı aygır etmeyiniz.
Jabıdan aygır yapsanız,
Jabıdan binecek at doğmaz...

Buhar Jırav’ın yukarıda söylediği gibi Kazaklar eskiden jabıyı aygır olarak kullanmamışlardır. Kaynak kişiler; “Jabıdan aygır seçildiğinde neslinden faydalanırım, olmazsa kesimlik olarak kullanırım.” “Eti ağır, çok ve kazısı iyi olur.” diye planlayan yetiştiriciler için jabıdan daha iyi bir hayvanın olmadığını bildirmektedirler. Jabının bir başka özelliği ise, Kazakların birçok at cinsi yok olmuş olsa da dayanıklılığı ve sabrı ile Kazak cinsinin varlığını sürdüren temel genetik arşiv olmasıdır. 1950’li yıllardaki Betpak bozkır işletmelerinin birinde Ahalteke kısıraklarının ortalama ağırlığı, 413 kilogram olarak tespit edilmiştir. Jabı kısırakları de 413,3 kilogramdır. 1951 yılında kıştan çıkılırken tekrar tartıldıklarında Ahaltekeler 49 kilogram, jabılar ise sadece 7,3 kilogram kaybetmiştir.

Yu.N. Barminstsev, içlerinde jabıların da olduğu Kazak atlarının sürü hâlinde bakımda besili vücutlarını korumalarının, zayıfladıklarında çabucak kilo alıp etlenmelerinin fizyolojik nedenlerini de ortaya koymuştur. Başka cinsler, taneli tahıllar (arpa, yulaf vs.) ile dağ otlaklarına dayanmamaktadır. Kazak atı ise tadı çok acı olan ve çok kötü kokan pelinleri, dikenli boynuz dikenini ve karaçalıyı yemektir. Bunun sebebi, Kazak atının uzun bağırsaklı olmasıdır. Jabı cinsinin yaşına, cinsiyetine göre değişen üç farklı durumda bağırsakları incelendiğinde ince bağırsağın uzunluğu 18,7 metre; kalın bağırsağın ise 8,4 metre olduğu görülmüştür. Bağırsakların toplam uzunluğu ise 27,1 metredir. Genel olarak cinsin özelliklerinin kısıraklar üzerinden belirlendiğini uzmanlar

daha önceden bilip araştırmışlardır. Bu nedenle yüzyıllar boyu Kazaklar; Arap, Türkmen vd. doğu cinslerinin aygırlarını kısıraklarına salıp güzel soylu atlar almışlardır.

ADAY ATI: Aday atının ortaya çıkış tarihi anlatılarda, efsanelerde takip edilebilmektedir. “Adaylar Mangışlak’a geldiklerinde buralarda yaşayan Teke ve Yomut boyları birbirleri ile düşmanmış. Adaylar bundan istifade edip Tekeler tarafını tutarak Tekelerin, Yomutları yenmesini sağlamış; Yomurtların Mangışlaktan çekilmelerine sebep olmuşlardır. Bundan memnun olan Teke beyi, Adaylara bir aygır bir de güzel kız vermiştir. Tekelerin verdiği sağlam, güzel soylu aygırdan Aday atı türemiştir. Aslında Türkmenler safkan atlarını hiç kimseye vermemişler, sır olarak saklamışlardır. Efsaneye göre Adaylar bundan sonra Tekeleri de Mangışlak’tan çıkarmışlardır.

Efsaneyi anlatan Esbol Ömirbayev’e göre bu olaylar, Adaylar 18. yüzyılın 20’li yıllarında Mangışlak’a gelip (Seyhun boyundan A.T.) yerleşmeye başladıklarında bu olaylar gerçekleşmiştir.

F. Satkayev, bu olayı tam olarak Adaylar arasında söylenen;

At jaksısı-teke türkmende,
Kız jaksısı teke türkmende.

Atın iyisi Teke Türkmende,
Kızın güzeli Teke Türkmende.

şeklindeki atasözü ile ilişkilendirmiş ve bu atasözünü Teke boyunun Adaylara verdiği hediye hareketle *Aygır men kızdñ kurmeti üşin ayılğan* [Aygır ile kızın hürmetine söylenmiştir] diyerek açıklamıştır.

Buna bizim ekleyeceğimiz bir şey yok. Çünkü Kazakların sözlü tarih öğelerinin birbirini tamamlaması bu şekildedir. Bütün bir olayı, zamanı bir sözle bir formülle gelenekte ortaya koyulmaktadır. V.O. Vitt, iki ülkenin iki at soyunu çiftleştirme yoluyla yeni bir cins elde etmesini iki ülkenin ekonomik, ticari ilişkilerinin bir işareti olarak göstermektedir. Aday cinsinin tarih sahnesine çıktığı dönem, hiç şüphesiz Türkmenler ve Adayların yakın coğrafyalara yerleşip birbirleri ile ilişkiler kurmaya başladıkları 18. yüzyılın ilk çeyreğidir. O zaman Aday kabilelerinin atı Kazak cinsidir. Bunun delili Jıray Kaşağan’ın şu sözleridir: *Kazaktñ körıp jılkısn, Kuvadı esek* (Kazak’ın görüp atını, kovaladı eşek).

Kendi atlarına göre Kazak atlarının boylarının daha alçak oluşunu, çirkinliğini gören Türkmenlerin onları denk saymadıkları açıktır.

ARGIMAK ATI: Kazakların eski zamanlardan beri Arap ve Türkmen aygırlarına neden ihtiyaç duydukları sorulduğunda üst sınıfa mensup hanlar, beyler, sultanlar ve bahadırların kendi atları içinde elit sayılan argımak (asil) atlarına sahip olmak istedikleri anlaşılmaktadır.

Argımak attın balası az ottar da, köp jusar (Argımak atın yavrusu az otlar, çok yatıp dinlenir) (Atasözü).

Argımak seni saktadım, kulağñ senin serek dep
Azamat seni maktadım, bir künime kerek dep”

Argımak sana baktım, kulağın uzun diye,
Adam seni övdüm, bir gün gerektir diye.

(Mahambet)

Koblandı Batır destanında atı Kurtka'yı överken sorulan

Askar ma eken, tav ma eken?

Yüksek miymiş, dağ mıymiş?

Argımak pa eken, at pa eken?

Argımak mıymiş, at mıymiş?

şeklindeki ayrıntılı sorulara bakıldığında argımak, Kazak Hanlığı'nın kuruluş zamanından beri bilinen bir cinstir. Rusya'da Çar Mihail Fedoroviç'in Kremlin'deki Borovitskiy kapısının yanında "Devlet Argımak At Çiftliği" varmış. Orada argımaklar ile yorga (rahvan) atlar bakılmıştır. Bu durum, Kazak hanları ile zenginleri gibi Rus çarının da özel olarak argımak ve yorga cinslerini yetiştirdiğini göstermektedir. Genel olarak Rus prensliklerinin at tutmayı, at bakmayı, at kültürünü Kazakların ataları Peçeneklerden, Kıpçaklardan vd. aldıkları bellidir. Bu konu hakkında meşhur at tarihi uzmanı Vilkinsk, "Bütün işlere uygun çok yönlü Kazak atlarını biz dikkatlerden kaçırmamalıyız, bunlar bütün Rus atlarının atasıdır..." demektedir. Argımak sözünün, argımak atının ortaya çıkışı hakkında Firsov şunları söylemektedir: "Selçuklular zamanında (10-11 yy. A.T.) *argımak* adlandırması ortaya çıkmaya başladı. Kazaklar *Arap argımağı*, *İngiliz argımağı*, *Rus çiftlik argımağı* olarak bunları birbirinden ayırmaktadır. Bu sözü Kafkasyalılar da kullanmışlardır. Bu sözle önceleri sadece Farsların safkan cins atlarını adlandırmışlardır. Şimdi ise Türk boyları, herhangi bir safkan atı bu şekilde adlandırmaktadır. Gerçek anlamda bu kavram sadece *Türkmen arğımağı* ve *Fars arğımağı* kavramlarına denktir. Çünkü Fars atlarının kendisi de Türkmen atlarından çıkmıştır. Toparlayacak olursak argımakları Fars çiftliklerinde yetiştirilen eski Pers cinsinin nesli olarak düşünmek doğru olacaktır."

Kazak atlarının cinsleri üzerine birçok araştırma yapmış olan Y.Y. Polferov; tarihçilerin bütün soylu cinsleri, güzel atların hepsini *argımak* olarak kaydettiklerini belirtmektedir. Gerçek anlamda düzenli bir şekilde araştırıldığında *argımak* olarak adlandırılanların %9-10'unu Karabayır cinsine dâhil etmek mümkündür. 1883 yılında Sultan Jantörin *Kazak jılkı şarvasılığınıñ oçerkteri* adlı eserinde "Ben Torğay ilinde Buhara ile Taşkent'e gidip argımaklar getiren işletmecileri biliyorum. Hangali Arıstanov Sultan Hive, Ahalteke seferlerine katılıp (Rusya'nın Orta Asya'yı işgal edişi A.T.) Türkmenistan'dan Yomut ve Teke aygırlarını getirdi..." diye yazmaktadır.

Tecrübeli seyislerle eski dönemin at yetiştirme yöntemlerini iyi bilen atçılara argımak cinsinin nasıl ortaya çıktığını, onların nasıl elde edildiğini sorduğumuzda şu cevabı vermişlerdir:

"Eskiden Kazakların zengin sultanları Kazak beylerine soylu doğu aygırlarını (Arap, Ahalteke, Karabağ vd.) göndermiştir. Birinci nesli *Karabayır*, ikinci nesli *Argımak*, üçüncü nesli *Kazanat*, dördüncü nesli *Kazmoyın* şeklinde ayırmışlardır" der.

Bu açıdan Mahambet'in;

Argımkatan tuvğan kazanat,

Argımkattan doğan kazanat,

Kazanattan tuvğan kazmoyın,

Kazanattan doğan kazmoyın,

şeklinde şarkı icra etmesi boşuna değildir. Halk ozanı Mahambet, at soylarının nasıl oluştuğunu bir bir anlatmış.

Ata düşkün zenginler ve bahadırların soylu argımakları ele geçirmek için bütün Orta Asya'yı dolaşmakla geçen, karmaşık ve maceralı hayatlarını içeren birkaç batır romanı yazmak mümkündür. Aynı zamanda bol miktarda folklor malzemesi de vardır. Sarıarka'dan gezgin bir ozan şunları söylemektedir:

Taşkenniñ arğımağın aralap em,
Bolsada moynı suluv, artı pıstay.
Teşkenniñ arğımağın at deysiñ be,
Tulpar bar Türikpende uşkan kustay.

Taşkent'in argımağına bakmıştım,
Olsa da boynu güzel, vücudu kısa.
Taşkent'in argımağına at mı diyorsun,
Tulpar var Türkmen'de uçan kuş gibi.

1890-1892 yıllarında Rus veterinerleri, Torğay oblastının Kazak işletmelerini zooteknik açıdan incelediklerinde 14 altın donlu at kaydetmişlerdir. Altın don ile çoğunlukla Türkmen safkan atları arasında karşılaşılmalıdır. Elbette Kazakların binlerce at sürüsü içinde bu donun bulunmuş olması ancak denizdeki bir damla gibidir. Fakat bu durum, Kazak çiftliklerinde argımakın yabancı olmadığını da göstermektedir. Y.Y. Polferov, *Kazaktıñ eñ jaksı jılkı tukımı-arğımak* adlı makalesinde "Argımak; Kazakların çok sevdikleri, kıymetli ve meşhur bir at cinsidir. Bozkırda geçen farklı tarihî olaylar, bu argımağın adı ile ilişkilidir. Argımağa meşhur Kazak ozanı Nısanbay övgüler dizmiştir." ifadelerini yazmıştır.

Makalede Kazakların akın zamanında dar yol ve kaygan geçitlerde (sıkıntılı dönemlerde) atın iki özelliğine ayrı bir değer verdikleri belirtilmektedir. Argımakta tam da bu özellikler bulunmaktadır. Argımağa binen göçerler, dünyanın en iyi süvarileri olmuştur. Argımağı ele geçirmek için Kazakların nasıl zorlukları aştığı, ne kadar engel olsa da durmadığı, "kulağın duymadığı gözün görmediği" hilelere başvurduğunu araştırmacılar yazmaktadır. Abılay, Kırgızlarla savaş esnasında her bir aileye argımdan bir kısra ve bir aygır vergisi koymuştur. Hanın bu seçkin sürüsüne Rus bilim adamları *Jemçijina hanstva* (Hanın İnci-mercanı) adını vermişlerdir.

Argımakın kökeni, başka hiçbir cinsle karışmamış safkanlığı bakımından Türkmen atına dayanmakla birlikte Kazak bozkırındaki doğal ortam ve iklim ile Kazak hayatının zorluklarına alışkinlik, sabır, dayanıklılık gibi özellikler; argımakın uzak mesafelere koşma ve açlığa uyum sağlamasına katkıda bulunmuştur. Makalede iki safkan Türkmen atı (Ahalteke) ile üç safkan Kazak argımağının bir deneme yarışı da aktarılmaktadır. Yarış kurallarına göre onların 5 verstlik mesafeyi 4 defa (tamamı 20 verst) dolanıp gelmeleri gerekir. İlk verstte beş at da başa baş gelirler (Tamamı için gösterilen zaman aynıdır: 1 dakika 20 saniye). İkinci verstte Türkmenler, yıldızlar gibi akıp öne çıkar; ikinci verstin sonunu argımaklar önde tamamlar. İki verstlik mesafeyi Türkmenler 1 dakika 12 saniye, argımaklar 2 dakika 15 saniyede tamamlarlar. Üçüncü verst boyunca bir argımak iki Türkmen atı ile omuz omuza mücadele eder ve yarışı 6 dakika 5 saniyede bitirir; geri kalan iki argımak, yarışı 6 dakika 10 saniyede tamamlar. Üçüncü turda bir argımak yarım vücut boyu öne çıkar, kalan ikisi Türkmen atları ile başa baş gelir. İkinci turu ilk argımak 6 dakika 20 saniye, ilk Türkmen atı 6 dakika 28 saniye, diğer bir Türkmen atı ile argımak 6 dakika 35 saniye, üçüncü argımak 6 dakika 55 saniyede tamamlar. Üçüncü turu ilk argımak 6 dakika 55 saniye, ikinci argımak 7 dakika 5 saniye, ilk Türkmen atı 7 dakika 10 saniye, üçüncü argımak 7 dakika 20 saniyede tamamlar. Dördüncü turda üç argımak da öne çıkıp Türkmen atlarını geride bırakmıştır.

Dördüncü turun ortasında bir Türkmen atı yarışı tamamen bırakmış, ikinci Türkmen atı çok yorulmuş ve bitiş çizgisine zar zor ulaşmıştır.

Atların yarışı bitirme süreleri şu şekilde gerçekleşmiştir:

Birinci argımak: 7 dakika

İkinci argımak: 7 dakika 5 saniye

Üçüncü argımak: 7 dakika 15 saniye

Dördüncü olan Türkmen atı: 7 dakika 50 saniye

Yarıştan sonra tamamen ısınmış olan argımakları durdurmakta zorlanan Kazakların atlarının gözleri alevler saçmaktadır.

V. Zelenov'un Yayık (Ural) Kazaklarının hayatı hakkında yazdığı *Kazak Vasiliy Strunyaşevtiñ Basınan Keşkenderi* adlı hikayesinde argımakların çabukluğundan söz edilmektedir. Bir gün tutsak düşen V. Strunyaşev iki argımağa binerek kaçır. Aylı bir gecede, kumluk bir yerde kendisini kovalayanlardan kaçıp 200 verst koşar ve bu şekilde sağ salim kurtulur. "... Böyle olağanüstü bir yiğitlik sadece argımağın elinden gelir çünkü yorulmak nedir bilmez; süratini ancak arttırır, azaltmaz. Eğer gücü tükenirse orada devrilir ölür." Argımaklar hakkında Rus araştırmacı, 19. yüzyıl sonunda Kazakların sürüsünde bu safkan cinsin tamamen azaldığını, yok olmaya başladığını üzümlere yazmaktadır.

Olimpiyat oyunlarını üç defa kazanan (Roma, Tokyo, Meksika) koyu doru Absent'in kaderi de oldukça karmaşık ve ilgi çekicidir. Absent, 1952 yılında Jambıl at çiftliğinde boz kula Bakkara adlı kısraftan doğar. Babası olan Ahalteke aygırı Arap, 1935 yılında Aşkabad-Moskova seferine katılıp sabır ve dayanıklılık örneği göstermiştir. Bakkara'nın babası, Kızıl adlı cinsten olan Kerjenke adlı aygırdır. Bu açıdan bakıldığında meşhur koyu dorunun anası Bukkara ile babası Arap, Absent doğmadan önce onlarca yıl Kazak ilinde yaşayıp oranın berrak suyunda içmiş, otun sulusunu yemiş, toprağa ve çevreye alıştırarak eski Kazak bahadırları ile askerlerini taşımış olan argımak değil midir? Absent ise "Kazakî"ye dönüşen Türkmenlerin ikinci neslidir. İlk başta, Absent'i birçok at arasından ilk defa fark edip büyük yarışa hazırlayan, Kazakistan Cumhuriyeti'nin at sporu mektebinin çalıştırıcısı Karim Asenov'dur. Karim'a kadar Absent'i hiç kimse görmemiş, bilmemiştir. Meşhur antrenörün eski Kazak ustalarının gibi gözü olmasa Absent böyle meşhur olabilir miydi, kim bilir? Karim Asenov'un emeğini, ülkenin at konusundaki önemli uzmanlarından P.A. Fedotov şu şekilde değerlendirmektedir: "Öncelikle o, meşhur Kazakistanlı antrenör K. Asenov'un elinde yetişmiştir. Absent'in spor hazırlığına K. Asenov çok emek ve ustalık harcamıştır..." Meşhur mimar Şota Velihanov'un söylediklerine göre Absent'ten sonunda şampiyon, meşhur bir argımak çıkacağını daha tay iken görüp öngören Karim Asenov'un emeği pek bilinmemiş ve çok konuşulmamıştır. Gerçekten de Absent ile ilgili birçok yayını gözden geçirdiğimizde P.A. Fedotov'un sözlerinden başka K. Asenov hakkında doğru düzgün söylenmiş güzel sözler olmadığını görürüz. Sovyetler Birliği'nde on defa şampiyon olan, 20. Olimpiyat oyunlarını kazanan, dünya şampiyonu Yelena Petuşkova; Absent'i ideal bir spor atı olarak değerlendirmektedir. Meşhur at ustası, "Bu sadece benim fikrim değil, Absent'i görüp de beğenmeyen kişi yoktur." demektedir. Koyu dorunun yüksekliği 163 santimetre, göğüs çevresi 186 santimetre, incik çevresi 19,5 santimetre olup, bedeni güzeldir. At, ayrı bir güzelliğe sahiptir. 1969 yılında 17 yaşındayken bu yüğrük

at, doğduğu yer olan Lugovoy at üretim çiftliğine geri dönmüş; aygır olarak 70 nesil bırakmıştır. 1975 yılında, 23 yaşındayken ölmüştür. At üretim çiftliğinin önündeki tunçtan heykeli, meşhur atın sonsuzluk işareti olarak Kazak atının namını ilan etmektedir.

KOSTANAY ATI: Kazakistan'ın kuzeybatı illeri, eskiden hayvan yetiştiriciliği ve at üretim çiftlikleri ile meşhurdur. Eski Torğay ilinden birçok at; İdil boyuna, Rusya'nın orta bölgelerine de gönderilmiştir. Kazak atlarını Orenburg ile Oral Kazakları da çoktan pazara çıkarmıştır. Kuru araziler, suyun bolluğu ve Kazakların eski zamanlardan gelen tecrübesi nedeniyle atların sürü hâlinde bakılması uygun bir yöntemdir. Ancak sert, keskin ve değişken iklim ile kışın uzun sürmesi, güçlü fırtına ve boraların görülmesi, yazın aşırı sıcaklar, hayvan yetiştirmenin görece basitliğine rağmen at yetiştiriciliğini geliştirme konusunda devletin nasıl bir yol izleyeceğine dair sağlam bir planının bulunmaması; Kazak cinsi atların temel eksikliği olan boy kısalığına (cidagosu 132-133 cm) etki etmiştir. Bu at, şehir ve köy işlerinin yüksek taleplerini karşılayamamıştır. Askerî birlikler için faydasız olmuştur. Fakat yük taşımada yeri doldurulamaz bir cinstir.

19. yüzyılın 80'li yıllarının sonunda yerli cinslerin boyunu yükseltmek ve atlı birliklerin ihtiyacını gidermek amacıyla devlet, üç adet at çiftliği açmıştır. Orenburg (1886), Torğay (1887) ve Kostanay (1888) at çiftliklerine Don, Astrahan, Strelets, Buhara, yarı safkan ve Rusların tırıs cinslerinden 30-70 aygır verilmiştir.

Üretim çiftliklerinde aygırlar her yıl çoğalmıştır. Çiftliklerde 1891 yılında 354 aygıra, 1892 yılında 545 aygıra, 1893 yılında 628 aygıra, 1894 yılında 736 aygıra ulaşılmıştır.

En büyük üretim çiftliği Kostanay'da kurulmuştur. Kostanay at üretim çiftliği, 1898 yılından itibaren Kazak atının soyunu safkanlaştırma işlerini yoluna koymaya başlamıştır. Seçilen atlardan oluşturulan ve Torğay'dan satın alınan 30 aygır ve 300 kısrağın bir araya getirilmiştir. Yerli at üretim çiftliklerine Kazak atlarını seçme ve irileştirme yolunda yer ve yem kalitesini yükseltme, iyileştirme ve Kazak aygırlarını eksiksiz hâle getirme görevi verilmiştir.

Cins atlar, cinsiyeti ve yaşlarına göre gruplandırılmış olan sürülerde tutulmuştur. Kışın bütün atlar, ahırda tutulmuş ve otla beslenmiştir. Sadece kısrağın sürüleri, havanın güzel olduğu zamanlar otlamaya gönderilmiştir. Çiftleştirme, seçilmiş hayvanlar arasında yapılmıştır. Genç kısrağlar ilk defa dört yaşında çiftleştirilmeye başlanmıştır. Eski sürü âdetinde ise genç kısrağ ve baytallar iki yaşından itibaren çiftleşmeye başlamaktadır. Tayları annelerinden ayırma işi, onlar 6-7 aylıkken gerçekleştirilmektedir. Taylar ilkbahara kadar ahırda kalmış, otla ve zaman zaman da yulafla beslenmiştir.

Böylece başka cinsten kan karıştırılmadan güzel safkan Kazak atları elde edilmiştir. Bu atlar yerli halkın sürü şeklindeki at yetiştiriciliğine çok etki etmiştir. Bununla birlikte ordu için bundan daha güçlü atlara ihtiyaç duyulmuştur. Kazak atı ne kadar iyi olsa da atlı askerler için yeterli değildir. Bu nedenle üretim çiftlikleri ve çiftleştirme yerleri, 1908 yılından başlayarak Kazak kısraklarını Don, Rus binek ve yarı safkan binek aygırları ile çiftleştirme işini geniş bir şekilde geliştirmiştir. Başlangıçta Kazak kısrakları Astrahan, Don aygırları ile daha sonra Don-Kazak kısrakları Rus binek ve yarı safkan binek atları ile çiftleştirilmeye başlanmıştır. Bu şekilde melezleştirilmiş atlardan yaşam gücü yüksek ve heterozisin gelişimini sağlayacak cinsler şekillenmiştir. Aynı şekilde melezleştirme yerli bölgelerde gerçekleştirildiğinden atların sert doğaya uyum

sağlama kapasitesinde düşüklük ortaya çıkmamıştır. Atlar ahır veya sürü ortamına çabuk uyum sağlamıştır ve soyluluğu üst seviyede olmuştur.

Kostanay at üretim çiftliğinde, asilleştirilmek istenen Kazak kısraklarının Don aygırları ile melezleştirmesi neticesinde elde edilen atın yüksekliği; 149-153 santimetre, vücudu ağır, ayağı sağlam ve görünüşü güzel oldu. Don-Kazak kısraklarının karışmasıyla yarı safkan biniş aygırlarıyla çiftleştirilmeye gerek duyulmadan zaman zaman binmek için uygun, endamlı, çelimli atlar elde edildi.

At çiftliğinde yetişen aygırlar, genel olarak çiftliklerde kullanıldı ve Kostanay oblastındaki atların kalitesine olumlu anlamda tesir etti.

Kostanay at çiftliği, 1920 yılında devlet at çiftliğine dönüştü. Daha sonra, 1935 yılında Mayköl at çiftliği ayrılmıştır. İç Savaş ve 1930'lu yıllarda açlık olsa da Kostanay at çiftliğinde bazı kısraklar ve seçilmiş safkan cins aygırlar korundu. Daha sonra bunlara Sibiry, Orsk, Mihalski at çiftliklerinden kısraklar eklendi. Bu kısraklar, gerçek anlamda bozkır Kazak cinsi atlardan ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bunların yerli Kostanay atlarından bir eksikliği yoktur. Aynı anda çiftliğe kısraklarla birlikte Tenefir, Galiya, Tsargrad gibi atlar da getirildi.

1930 yılında Kostanay at çiftliğinde sürü hâlinde otlatma bölümü açıldı. Orada 1000 kadar kısrak vardır. Kısrakların ortalama ölçüleri şu şekildedir: Cidago yüksekliği 142,8 santimetre, vücudunun gövde uzunluğu 147 santimetre, gövdesi 168,5 santimetre, incik çevresi 18,6 santimetre.

Kostanay at çiftliğinde organizasyonun ilk gününden itibaren safkan ve üst derecede safkan binek atlarıyla melezleştirme işi ele alındı. Kısraklar, sadece safkan ve yarı safkan kısraklardan oluşuyordu. Asıl amaç, cins içinde asilleştirme ile safkan cinsleri yetiştirmektir.

Ne var ki Kostanay oblastının kurak şartlarında ve yıllık sıcaklık ortalamasının 1,3 derece, kış sıcaklık ortalamasının ise - 47 derece oluşu sebebiyle safkan atları yetiştirmek çok zor olmuştur.

Kostanay üretim çiftliğinin özelliği, atların otlakta ve ahırda bakılıyor olmasıdır. Bu nedenle burada kaliteli ve cins binek atlar yetiştirilmekteydi. Mayköl at çiftliğinde at yetiştirme işi, sürü şeklinde yetiştirme programıyla yürütüldü. Burada temel olarak bozkır atları üretilmiştir. Bu nedenle Mayköl at üretim çiftliğinde atları yetiştirmek ve beslemek için temel bazı değişiklikler yapıldı. 1937 yılına kadar burada tahıl ambarları, ahırlar hiç yoktur. Atlar kış boyu açık bozkırda gezmiş; arpa, yulaf, ot hazırlanmamıştır. Günümüzde ahır, tahıl ambarı, ot konusunda eksiklikler giderilmiş olup genç atlar yulaf ile beslenmektedir.

1951 yılında uzun yıllardır devam eden seçme işleri neticesinde yeni üretilen cinse Kostanay atı adı verildi. Kostanay atı, Kostanay oblastının birçok bölgesinde üretildi.

Kostanay cinsi aygırın cidago yüksekliği 157 santimetre, gövde uzunluğu 184 santimetre, gövde aralığı 158 santimetre, incik çevresi 20,3 santimetredir. Kısraklarının cidago yüksekliği 154 santimetre, gövde aralığı 156 santimetre, gövde uzunluğu 185 santimetre, incik çevresi 19,4 santimetredir.

Kostanay cinsi atlar hareketliliği, çevik özellikleri ile bilinmektedir. Yarış meydanında 2400 metreyi 2 dakika 35 saniyede katetmiştir. 100 kilometre kalabalık yarışı, 4 saat 1 dakika 5 saniyede tamamlayan Çervonets aygırı dünya rekoru kırmıştır.



Jabı cinsi Kazak atı

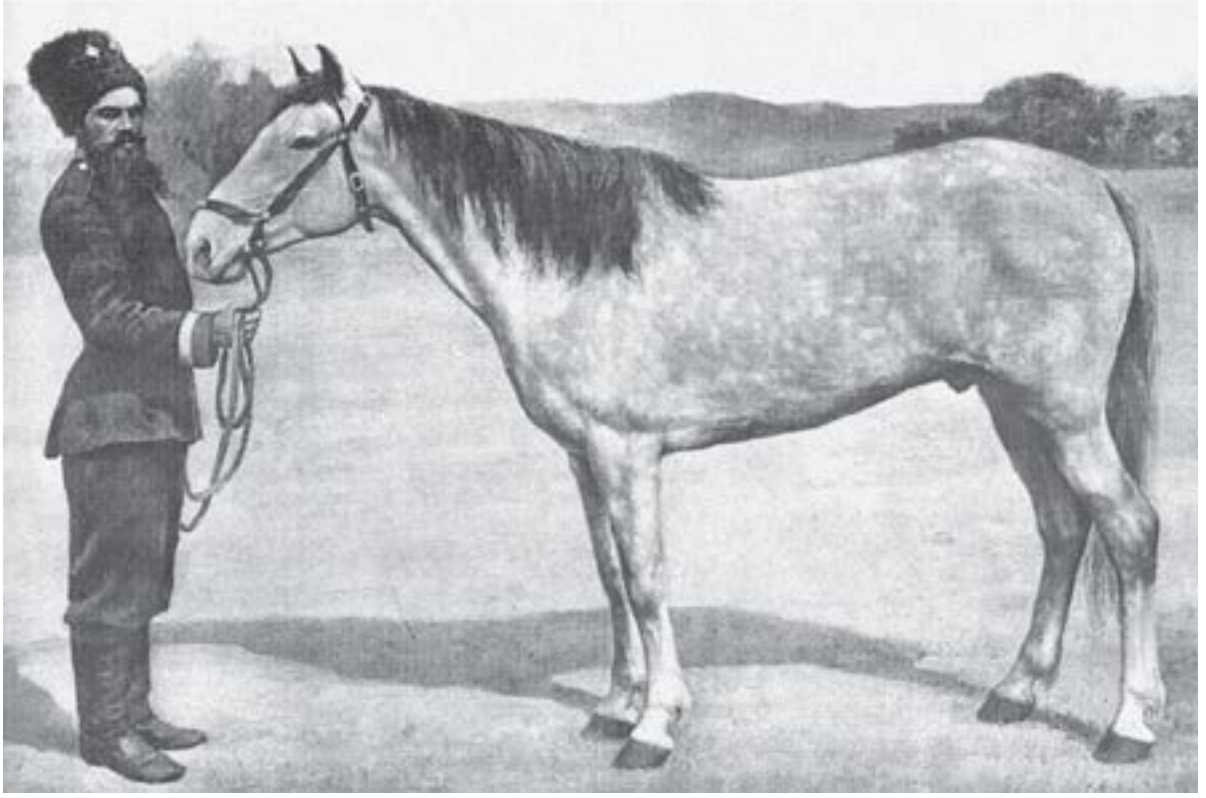
Not: Jabı cinsi Kazak atı dünyanın en eski cinslerinden biri olarak bilinir.



Torgay eyaletinde bir Kazak atı (XIX. yüzyıl)



Tranzit, Kostanay aygırı (1954)



Oral eyaletinde bir Kazak atı (XIX. yüzyıl)



Semey eyaletinde bir Kazak atı (XIX. yüzyıl)

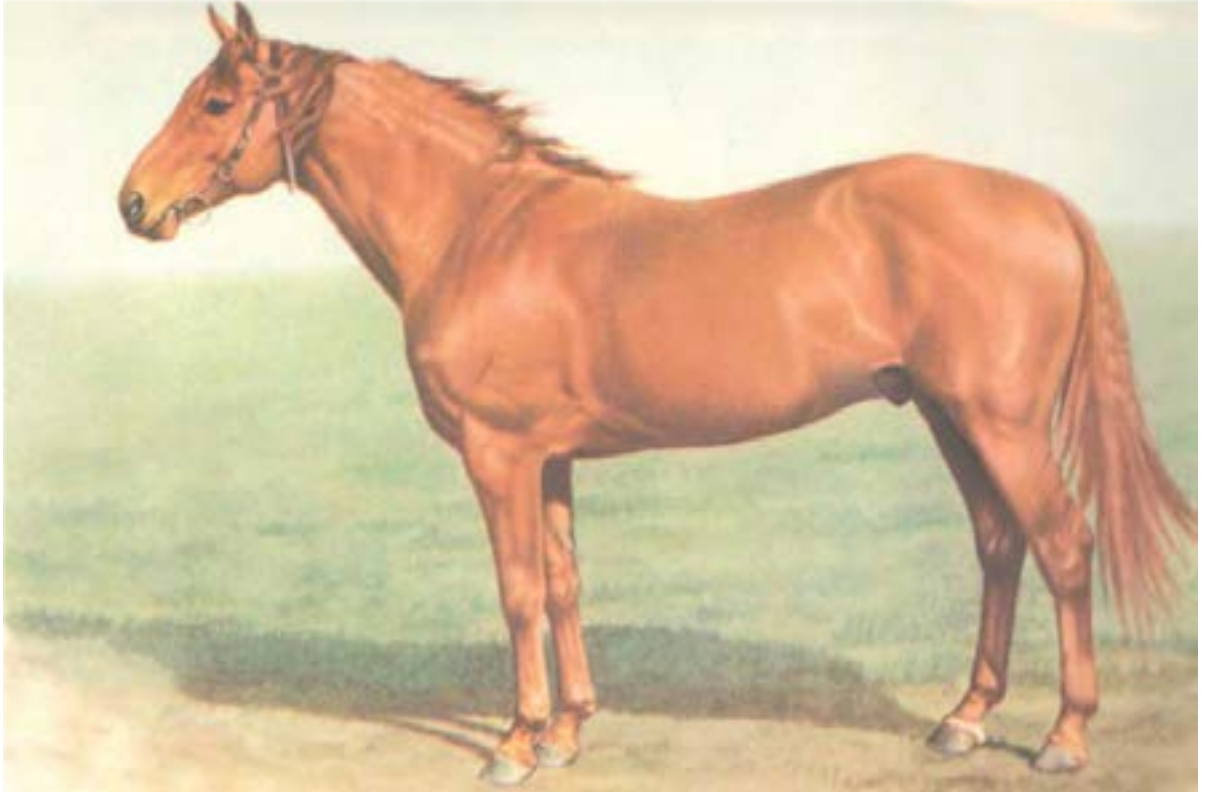


Aday atı (1950)

Not: 18. yüzyılın ilk yarısında Mangışlak'ta ortaya çıkmıştır,



Kazak atları (Yu. N. Barmintsev arşivinden)



Kostanay atı (Yağlı boya tablo, 1950)



Kazak atı (Yağlı boya, 1950)



Atlı iki Kazak (Kağıt, Sulu Boya)



Atlı Kazak (A.O. Orlovskiy tablosu)



Atlı Kazak

Not: A. O. Orlovskiy'in orijinal tablosundan çizilmiştir, ressamı belli değildir.



Atlı üç Kazak (Obruçev ailesinin albümünden)



Nişanlı kız uğurlama (19. yüzyıl çizimi)



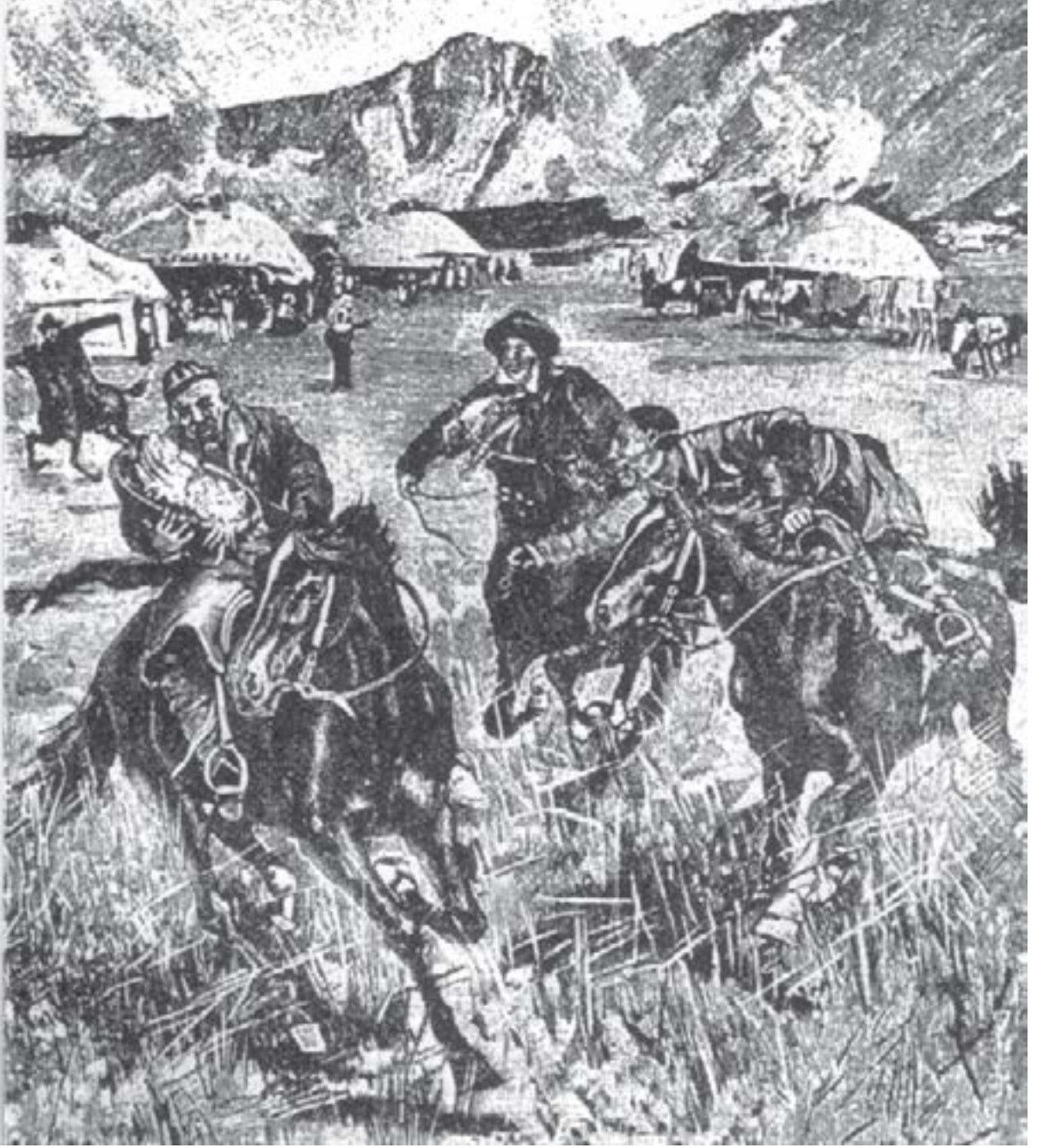
Kazak gelini (Taşkent, 19. yüzyıl sonu)



Yolcu uğurlama öncesi (Ressam A. Dokuçayev)



Nişanlı kızın anne ve babasının evine gelmesi (1897 yılına ait bir fotoğraf)



Atla yemek tabağı alıp kaçma (19. yüzyıla ait çizim)



Kazakların düğün esnasındaki at oyunları



Elinde kunğıyla Kazak atçısı (Kerekü bölgesi, Kazakistan, 20. yüzyıl başı)



Jabı at



Kartal tutan avcılar (Batı Sibiry, Fotoğraf L.K. Poltoratskaya, Rusya Bilimler Akademisi Arşivi, Fotoğraf Bölümü № Q 171/39, 1867)



Kazak avcıları (Çizen, N. Karazin)



Kazaklarla Rus Kazaklarının savaşı (A.O. Orlovskiy tablosu)



Kazak elçilerinin Çin imparatoru Tsunlung'a Akboz at hediye takdimi (1757)



Ninesini götüren bir delikanlı (19. yüzyıl başı)



Atlı çocuklar



Atlı Kazaklar (19. yüzyıl)



Atlı kadınlarla öküz binmiş erkek (19. yüzyıl sonu)

Not: Kazak geleneklerine göre kadın öküz bindirilmez.



Kartal ile av yapanlar (Bayan Ölgij Kazakları, Moğolistan)



Kazakların millî oyunu avdarıspak



G  n  m  zde k  par oyunu



Günümüzde kökpar oyunu



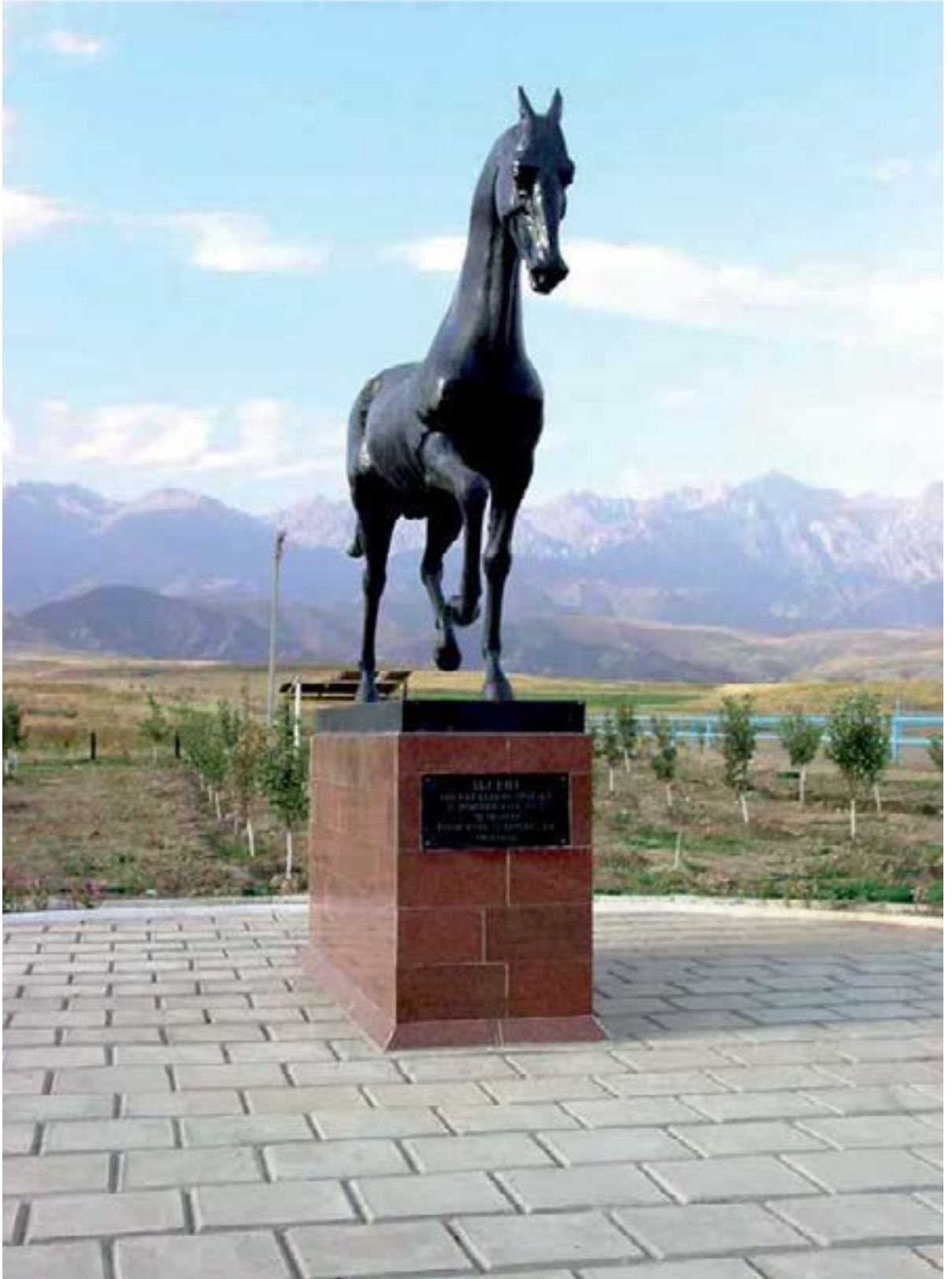
Ayg rların kapışması



Binici çocuk



Kartallı Kazak avcı (Bayan Ölgii, Moğolistan)



Üç kez olimpiyat şampiyonu olan Absent adlı atın Lugavoy at çiftliği önündeki heykeli



Kulunlu kısırak ve Kazak çocuğu (19. yüzyılın sonuna ait demir heykel)



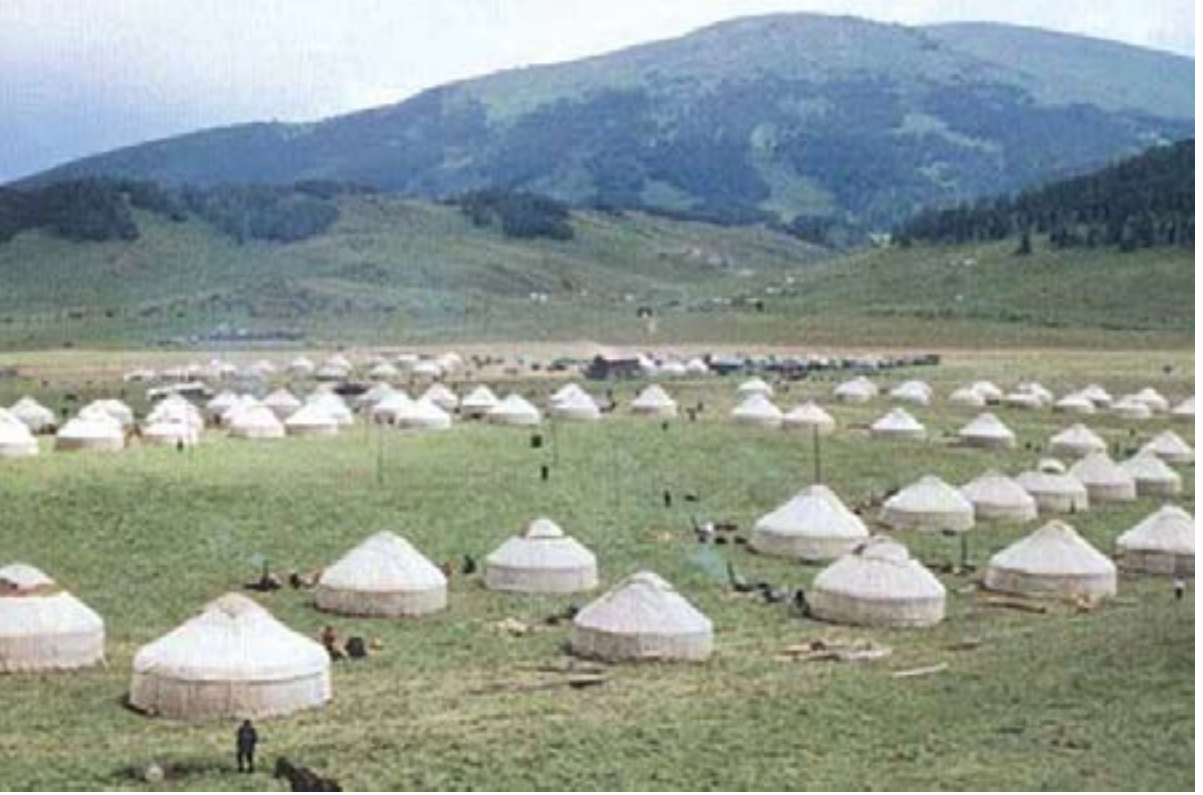
Kazak destan kahramanı Alpamıs Batır'ın yer aldığı pul



Atlar güz yayılmasında



Millî giyimleriyle kız ve delikanlı



Ak martılar gibi dizilmiş keçe evler



Düğüne gelen yiğitler



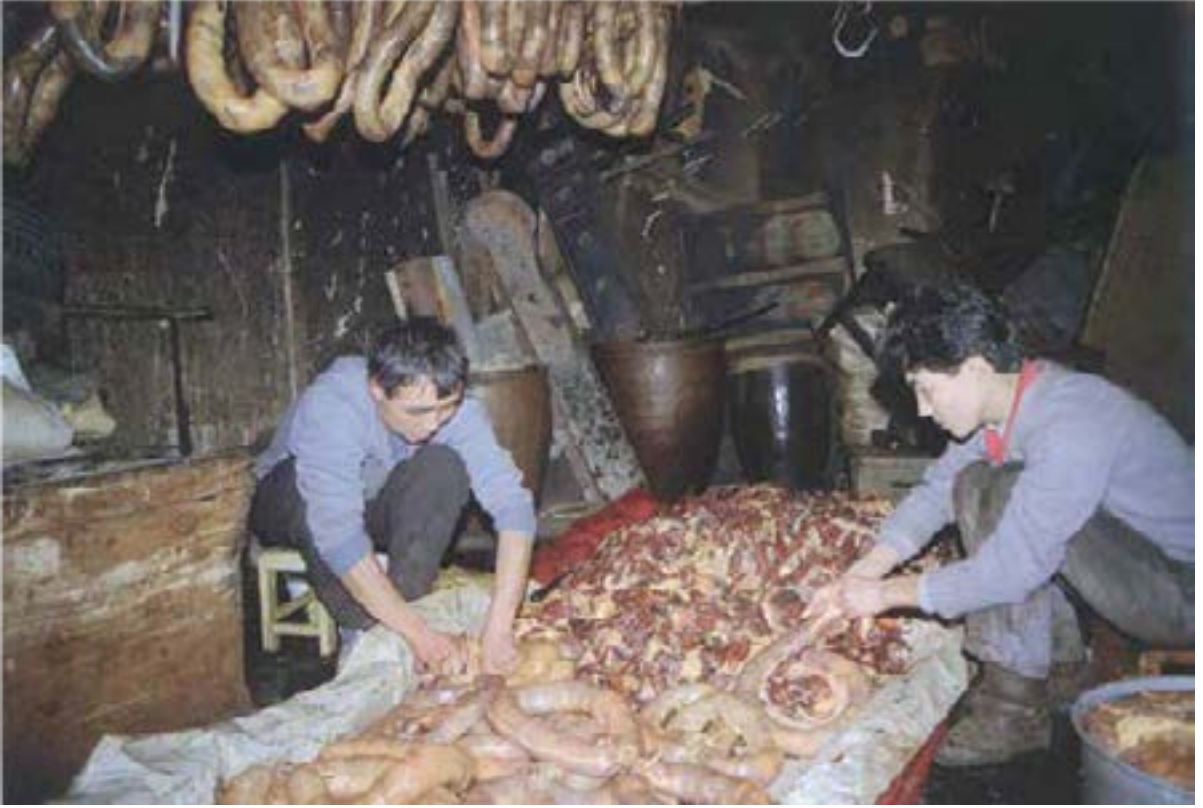
Seyirciler



Kısarak sağma



Deri sabağada kımız çalkalama



At etinden kazı/sucuk yapımı



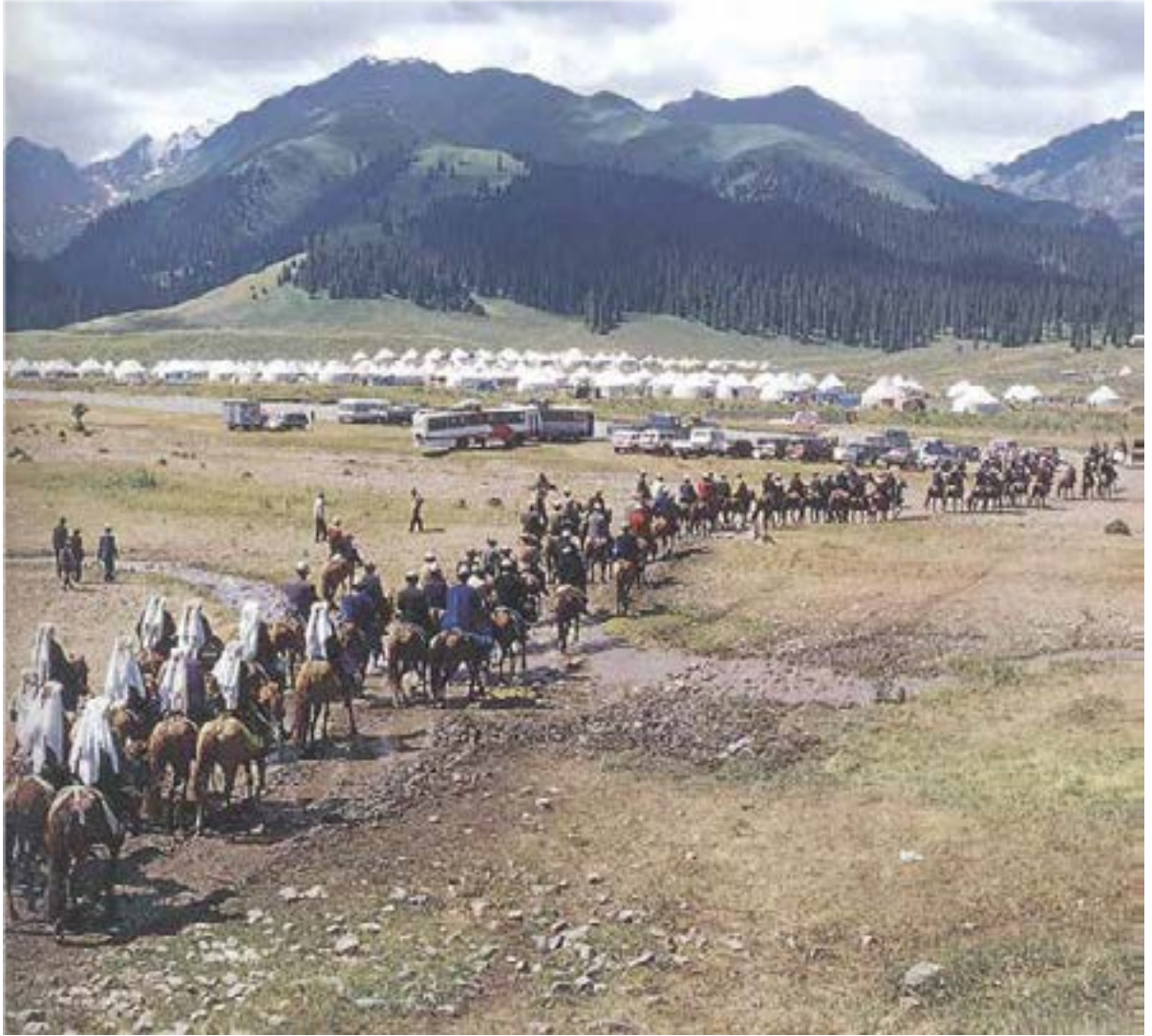
Misafirlere kımız ikramı geleneği



Kazak millî yiyeceği, at etinden yapılmış kazı (sucuk)



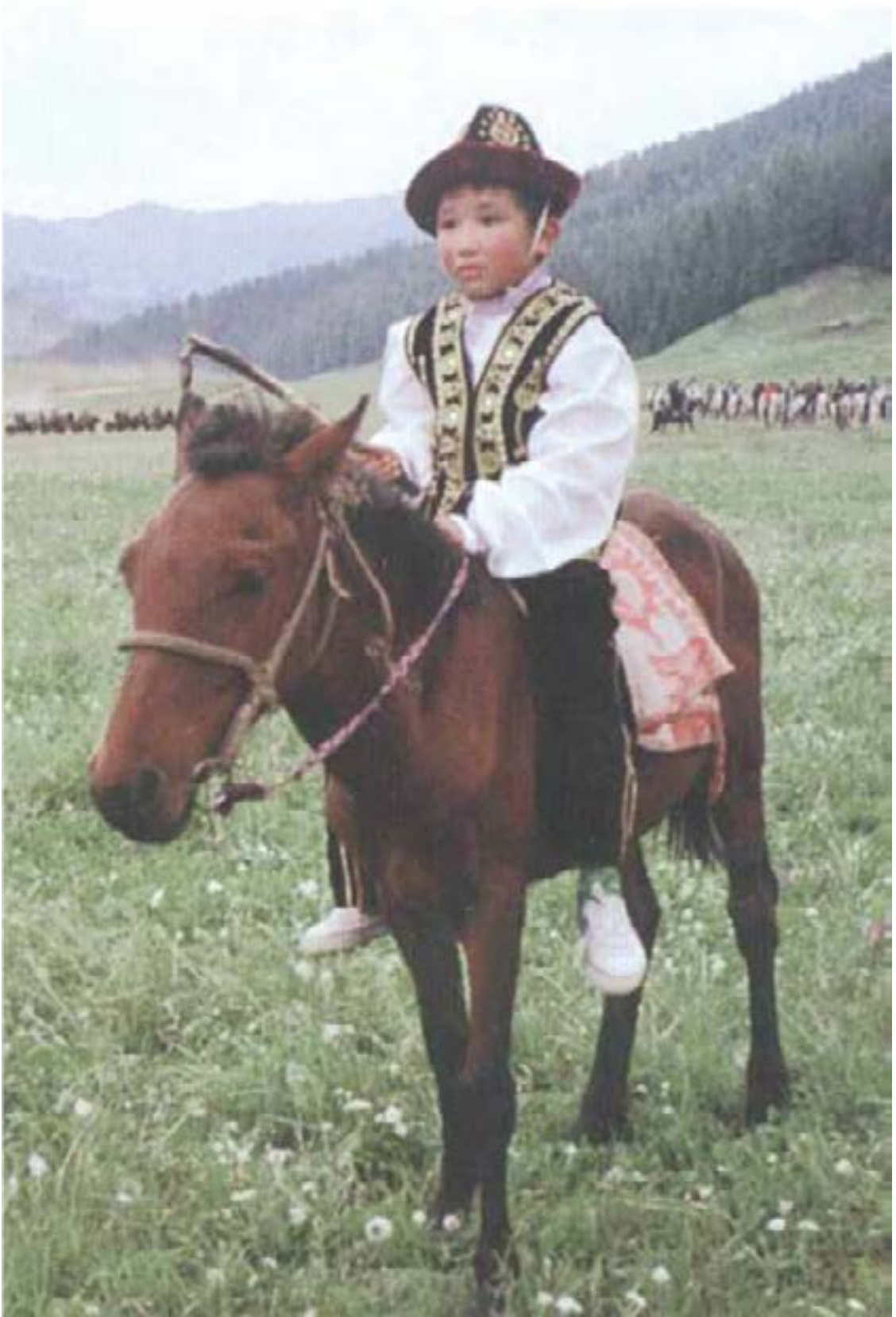
Düğüne giden kızlar, gelinler



Düğüne giden misafirler



Tay üstünde antrenman



Ata binecek yaşı gelen çocuk



Bir çocuğun ata binerek akrabalarının yanına gidişi



Çocuk kendisine verilen kulunu ile



Taya bindirme



Binici kızlar



Kız kovalama oyununa hazırlananlar



Misafirlige giden Kazaklar



Büyük ödülün verilmesi



 ocuk eyeri ko ulmu  kuluna binme



Kazakların çocuk eyeri, aşamay



Atla tabak taşıma



Atla yük taşıma



At üstünde çekişme



Binici kız



İyi binici bir yiğit



Binici çocuk



Düğüne giden kızlar ve delikanlılar



Kartallı avcı



Yaylada



At sureti işlenmiş kaplama



Kalibek Batır'ın askerleri (Tarbağatay bölgesi, Doğu Türkistan, 1943)



Atlı Kazaklar (18. yüzyıl sonuna ait bir çizim)



Kostanay atı ile ilgili birçok çalışma, şimdi Kazak Tulparı adlı bilim ve uygulama çiftliğinde hayata geçirilmektedir.

Sibirya Türklerinin Atları

ALTAY ATI: Rusya'nın dağlık Altay bölgesini içine alan Altay Cumhuriyeti'nin asıl atı; Novosibirsk ilinin Şor bölgesinde, Kazakistan'ın Altay bölgesi ile sınır çevresinde yayılmıştır.

Altay'da at yetiştiriciliği; önceden, göçerler döneminde çok yaygınlaşmıştır. Pazırık kurganlarında buzulların altında kalmış olan atların iki türü bulunmuştur. Yerli Moğol cinsi olup sadece binek olarak yetiştirilen, boyu yüksek, bedeni güzel atlarla birlikte gömülmüş güzel eyer takımları, çift tekerlekli kapalı arabalar, kıymetli ev eşyaları; eski zamanlarda Altaylıların hayatında atların ayrı bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Altay atının cinsi, eski zamanlardan Sovyet hükümetinin 1930'lu yıllarda Sovyet köy işleri politikasını sert bir şekilde değiştirip yerli hayvan cinslerini aralıksız bir şekilde melezleştirme işlemine tabi tuttuğu döneme kadar değişmeden korunmuştur. Kolhozlar ile sovhozların, at üretim çiftliklerinin kuruluşuyla birlikte, birçok tırıs, Don, İngiliz-Don ve başka at cinslerinin getirilişi yerel sürü atçılığında fabrika kökenli melez atların sayısının önemli ölçüde artmasına etki etmiştir.

Altay atı geniş gövdeli, derin omurgalı, yassı gövdeli, uzun bedenli, kısa ayaklı ve dolgun olup sağlam bel omurgasına sahiptir. Dağda büyüdüğü için dik ayakları kâse gibi serttir. Temel eksikliği, günümüz at standartlarına uygun olmayan boy alçaklığıdır; bu nedenle mütevazı bir görünüme sahiptir. Moğolistan ile sınır olan bölgelerde boyu alçak atlar çok yaygındır. Bu, Altay cinsinin başka cinslerle karışmadan korunduğunu göstermektedir.

Altay kısıraklarının cidagoyükseklği 135-138, gövde uzunluğu 145-147, göğüs çevresi 169-174, incik çevresi 17-18 santimetredir. Semirmiş olan kısırakların ağırlığı 410-430 kilogramdır. Altay kısırakları; ağır yük taşıyabilen aygırlarla çiftleştirildiğinde ağırlığı 500-550 kilogram olan, bol etli cinsler alınmıştır.

Onguday bölgesinde Kuzetskiy ve başka tırıs atların cinsi ile iyileştirme neticesinde Altay atının boyu uzamış, görünüşü dikkat çeker hâle gelmiştir.

Çoğunlukla Kazakların yaşadığı Kosağış avdanında Kazak atları ile melezleşen türler; boylarının yüksekliği ve bedenlerinin güzelliği, binek olabilmeleri, araba ve kızağa sürülebilmeleri gibi çok yönlülükleri, dayanıklılıkları ile dikkat çekmektedir.

Altay halkı; kendilerine ait olup Sovyet devrinde ortadan kaybolan, eski kahramanlık destanları ve tarihî kaynaklarda karşılaşılan ala donlu at cinslerini yeniden canlandırmak için 1990'lı yılların ortasından itibaren çalışarak günümüzde bunun neticelerini görmeye başlamıştır. Yerli cinslerin kendileri arasında melezleştirilip seçilmesi işlemi neticesinde çok renkli ala yüğrük atların genetik fondu yeniden bir düzene sokulmuştur. Altay bölgesinin zengin doğaya, farklı türde ve bol miktarda ot ile berrak su ve temiz esintilere sahip oluşu; burada et ve süt verimi bakımından zengin, binmeye ve sportif faaliyete uygun at kaynağının fazla olduğunu göstermektedir.



Altay atı



Altay atı (Yağlı boya, 1950)



Altay atları kış otlamasında



Altay atları göl kenarında



Altay memleketi

Not: Ulağan bölgesindeki Altay'ın alaca cins atlarını yetiştirme işi



Altay atları otlamada



Altay atları (Altingöl /Telets gölü kıyısında, Altay)



Altaylarda turistler için hazırlanmış atlar



Altay atları

SAHA ATI: Saha Cumhuriyeti'nin çok soğuk ve uzun kışlar ile çok sıcak geçen yazlara sahip, ağır iklim şartları vardır. Burada yıllık ortalama sıcaklık – 10,7 derecedir. Saha elinde kış aylarında sıcaklık – 60 dereceye kadar düşmektedir. Verhonski'de bu – 69 dereceye ulaşmaktadır. Aralık, ocak ve şubat aylarında ortalama sıcaklık; sırasıyla – 40, – 43, – 26 derecedir. Verhonski'de bu aylarda sıcaklık; sırasıyla – 46, – 50, – 44 derecedir.

Yağışın azlığına rağmen Saha eli nemlidir ve ırmaklar bakımından zengindir. Saha elinde göllerin kıyısında sulu meralar, otlaklar ve ormanlar yayılmaktadır. Karın az yağması dolayısıyla atlar kış boyu otlamaya çıkabilmektedir.

Saha Cumhuriyeti'nin ekonomisinde at yetiştiriciliği önemli bir yer tutmaktadır. Burada at, temel ulaşım aracıdır. Güney avdanlarında binek olmakla birlikte tarım işlerinde de kullanılmaktadır. Avdanlarda kısarak sağılır, bu kısrağın kımızından ve yiyecek olarak da etinden istifade edilir.

Saha atları; kuzeyin kurak hava durumuna Priobsk, Narımdık cinsi atlar gibi çok iyi uyum sağlamışlardır.

Boyu alçak, gövdesi uzun, iri, kasları sağlam ve geniş göğüslü, başı büyük, boynu kısa ve sağlam, arkası düz, sağrısı uzun, oması yassı, gövdesi kısa ve sağlamdır. Ön ayakları düzdür, arka ayakları birbirine yakın durmaktadır. Ayakları kısa ve sağlam, toynakları taş gibi serttir. Kuyruğu sıktır. Sert yünlü yelesi, bütün vücudunu sarıp kışın ayazından ve rüzgârlarından onu korumaktadır. Kışın vücudunun yün örtüsünün uzunluğu 8-10 santimetreye ulaşmaktadır. Yünü küt yüzlü, koyunun yünü ile çok benzer ancak ona nazaran pamuk gibi ve yumuşaktır.

Donları çoğunlukla boz, kula, duman kırı olup zaman zaman ala donluları ile de karşılaşılır. Kürek kemiği ve boyun kısımlarında koyu lekelerle, boyun arkasında da ala şeritlerle sık karşılaşılır.

Saha elinin kuzey bölgelerinde yerleşen duman kırı atlar, çok erken renk değiştirmekte; 3-4 yaşlarında tamamen ak boza dönüşmektedir.

Saha atları görünüşüne ve vücut ölçülerine göre kuzey ve güney olmak üzere iki türe ayrılır:

Kuzey tipi atlar, Saha elinin kuzeyinde yaşamaktadırlar. Güney tipine nazaran binmek ve yük taşımak için uygundur. Başı şişmandır. Kaba torba baş, geniş alınlıdır. Güney atlarına göre şişman karınlı, tombul ayaklıdır. Atların bu türü, temelde Verhoyansk bölgesinde yaygındır.

Güney atı, ülkenin güney bölgelerinde yetiştirilmektedir. Vücudu uzundur. Çoğunlukla araba ve kızak çekmede, yük taşımada kullanılmaktadır. Saha atlarının kuzey ve güney tipleri, kökenleri bakımından da farklılıklara sahiptir. Güney atları, Saha boylarının 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başında Baykal çevresinden göçüp gelirken kendileriyle birlikte getirdikleri atlardan çoğalmıştır. Kuzey atları ise eskiden beri bu bölgede doğal hayat içerisinde yetişmiş tundra atları ile Sahaların getirdiği atların çiftleşmesinden ortaya çıkmıştır. Tundra atları mamutlar ile hayat sürmüştür; 1878 yılında Verhoyansk bölgesindeki Yana Irmağı'nın kıyılarında, Çerski adlı yerde bu atın et parçalarının da korunduğu iskeleti bulunmuştur.

1944-1946 yılları arasında Saha Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Saha Şubesi ile Bütün Sovyet at çiftliklerinin bilimsel araştırma enstitüleri, birlikte büyük bir araştırma yürütmüştür. Araştırmaların neticesinde Saha cinsi atın kuzey ve güney olmak üzere iki temel grubu olduğu

tespit edilmiştir. Kuzey atları, Orta Kolım ve Verhoyansk olarak ikiye ayrılmaktadır. Güney tipine bakıldığında ise bunların endamlı, ağır oldukları görülmektedir. Güney tipi atlarla Tattinsk, Megino-Kangalassk, Olekminsk avdanlarında karşılaşılmaktadır. Bunların görünüşü ufak, boyu alçaktır fakat içlerinde ara sıra iri atlarla da karşılaşılmaktadır.

Saha elinin kuzeydoğusunda yer alan Orta-Kolım ilçesinde çok iri atlar bulunmuştur. Bu atlar ağırdırlar; onlara kuzey orman atı demek mümkündür.

Bu atların cıdago yüksekliği 140-143 santimetreye, göğüs çevresi 190 santimetreye, canlı ağırlığı 450-500 kilograma ulaşmaktadır.

Oldukça iri, fakat nispeten daha hafif olan atlarla Saha elinin başka avdanlarında da karşılaşılmaktadır. Atlar uzun süreli ağır işlere, kuzeyin çok kuru iklimine ve ağır bataklık toprağına, otun kötülüğüne, kendi azığını kendi bulmaya uyum sağlamıştır. Onların yürüyüş türü küçük adımdır. Bu atlar, orman işleri için çok uygundur; dar yollarla bataklık yerlerde yürümeye alışmıştır. Saha atları; bu yürüyüşleri sayesinde yaz aylarında, gün aydınlığında 100-110 kilogram yükü hiç zorluk yaşamadan 75-100 kilometreye kadar taşıyabilmektedir. Yürüyüşü yavaştır; yüksüz, serbestçe giderse saatte 10-20 kilometre yol katedebilmektedir.

Yük çekmede çok hızlı değildir. Yine de 250-350 kilogram yükü kışın, bir günde taşıyabilmektedir. Uzmanların araştırmalarına göre Megino-Kangalazsk ile Allah-Yun avdanı arasındaki 650 kilometrelik mesafeyi 16 günde (günde 40 kilometreden fazla yol alarak) geçebilmektedir. Yüksüz durumda hızı, iki katına çıkmaktadır. Bu ata, Güney avdanlarında uzun mesafelere yük taşıırken otun yanı sıra günde 2-3 kilogram yulaf verilmektedir.

Sahaların at çiftlikleri yıldan yıla at yarışlarını da geliştirmektedir. Ağır karlı yolda 1630 metre uzaklığı eyersizken 2 dakika 56 saniyede, 3260 metre uzaklığı 5 dakika 16 saniyede geçebilmektedir.

Üremesi geç olur, 5-6 yaşında tam olarak olgunlaşmaktadır. Bu nedenle de ömrü uzundur. 25-27 yaşındaki atlarla sadece sürüde değil işçi atlar arasında da çok karşılaşılmaktadır.

Kımız Bayramı Isıah; Saha halkının bütün millî düşüncesinin, gelenek ve göreneklerinin yansımasını bulduğu bir halk ideolojisine dönüşmüştür.



Saha atı (Yağlı boya, 1950)



Saha atlarına kürtün dert değil



Saha atlıları (Eski bir fotoğraf)



Saha atları kış otlamasında



Sahaların kımız koydukları geleneksel kaplar olan "çoron"lar



Saha'nın – 50, – 60 derece ayazında at temel ulaşım aracıdır



Saha atlısı



Kışın at kızıağıyla gezi



Kışın Saha atları



Akıntısı güçlü ırmaklardan yüklü atlarla geçiş



Saha atlarının kunan-baytaldarı kış otlamasında



Sahalarda sergeni kazık dikimi

Not: Isıah bayramında Sahalar evlerinin önüne bereket ve kut getirmesi için sergeni adı verilen kazık dikerler.



At kuyruğundan yapılmış yelpaze tutan bir Saha



Saha atı heykeli



Saha atları akşam sükunetinde



Millî eyer takımı koşulmuş Saha atı



Saha Cumhuriyetinin devlet armasına eski atlı Türk askerinin sureti işlenmiştir



Saha atlarının bulunduğu Rusya pulu



Saha atının yer aldığı Azərbaycan pulu



Serge'ye bağlanmış at



Serge'ye bağlanmış atlar



Isiah bayramından bir kesit

TIVA ATI: Tıva Cumhuriyeti; Yenisey Irmağı'nın yukarı tarafında kuzeyden Batı ve Doğu Sayan, güneyden Tannu-Ola sıradağları, doğudan Moğol yükseltileri, batıdan Saylyugem tepeliklerinin çevrelediği çukurlukta yerleşmiştir. Dağlar, Tıva yurdunun önemli bir bölümünü kaplar. Orman varlığının %44'ü de dağlık alanlarda yer almaktadır. Tıva'nın deniz seviyesinden yüksekliği 520 ile 4030 metre arasında değişmektedir. Yazın rüzgârsız havada sıcaklık 38 dereceye kadar yükselmekte, kışın ise – 52 dereceye dek düşmektedir. Yıllık yağış ortalaması 300-400 milimetredir.

Tıva atları iki türe ayrılmaktadır: 1. Göçer ve yarı göçer hayata alışmış boyu kısa atlar. 2. Boyu uzun cinslerle iyileştirilmiş araba ve kızak çekmeye, ağaç ve yük taşımaya uygun atlar.

Tıva'nın yerli atı, Moğol atı ile akrabadır. Görünüşü uzun, başı etsiz, hafif, yelesi ve kuyruğu sık, bilekleri kalındır. Binmeye ve yük çekme işlerine uygundur. Cidagosuna kadar yüksekliği 128,8 santimetre, göğüs çevresi 157,3 santimetre, incik çevresi 16,8 santimetre, ağırlığı 280 kilogramdır.

Rusya'nın 1870'li yıllarda Sibiry'a gönderdiği yerleşimciler tarafından getirilen Kuznetski, Çumış atlarının etkisiyle ve Orlov, Don vd. atlarla melezleştirme neticesinde Tıva atlarının boyu uzamış, ağırlığı artmış, dolayısıyla bedeni büyümüştür. Özel olarak çekme işlerine uygun Tıva cinsi atlar ortaya çıkmıştır. Günümüzde Tıva atlarının ortalama ölçüleri şu şekildedir: Aygırların cidagosuna kadar yüksekliği 140,1 santimetre, gövde uzunluğu 147,3 santimetre, göğüs çevresi 178 santimetre, incik çevresi 18,9 santimetre, canlı ağırlığı 417,1 kilogram.

Kısrakların cidagosuna kadar yüksekliği 136,1 santimetre, gövde uzunluğu 140,7 santimetre, göğüs çevresi 169,1 santimetre, incik çevresi 17,3 santimetre, canlı ağırlığı 377,6 kilogram.

Temel donlarının oran dağılımı şu şekildedir: Doru %32, izabel %13, kır %12, kara doru %12, yağız %10. Diğer donlar oldukça azdır.

Tıva atlarının başı büyük, vücudu kuru, kulakları ve boynu kısadır. Yelesi gür, top şeklindeki kuyruğu sıktır. Cidagosunun yüksekliği ortaca, sırtı uzun, geniş ve dik, beli bükük, sağrısı yassı, göğsü derin, gövdesi geniş, kaburgası eğik, ayakları sinirli, toynakları serttir.

Tıva'nın yük çekmeye uygun atları, yerli atlardan hatırı sayılır bir şekilde güçlüdür. Tıva atları, 300 kilometre olan Toja-Turan güzergâhı boyunca 46 kızağa yüklenmiş olan 127 sentner²⁷ yükü her birine 2,76 sentner düşecek şekilde alıp gelmiştir. Bu şekilde 40 kızağa yüklenmiş 210 sentner yük, her bir ata 5,25 sentner düşecek şekilde 300 kilometrelik mesafeye ulaştırılmıştır. Böylece Tıva'nın iyileştirilmiş yük çeken atları, eski geleneksel atlardan iki kat daha güçlü olmuştur.

Tıvalılar at bakmanın geleneklerini koruyup aygır sürüsünü çoğaltmış, onları sürü şeklinde yaymışlardır. "Koyunlu adam, zengin adam, atlı adam seri adam." ("*Koyun zenginlik, at süs.*" şeklindeki Kazak atasözü ile aynı anlamdadır A.T.). Büyük at araştırmacısı bilim adamı V. Darja "Keçe ev yanındaki at bağlanan ağaç (baglaaç) her bir Tıvalı için vatanın sembolüdür." demektedir.

27 100 kilograma eşit olan, genelde tarımsal alanda kullanılan bir ağırlık ölçü birimidir.



Hayvancılıkla uğraşanların geleneksel Naadım bayramında atın yarışa katılışı



Tıva atı



Tıvalı binici



Tıvaların at bağıladığı kazık (Millî sembol “baglaaç”)



Tıva bayrağı önünde Tıva müzisyenleri



Yarış esnasında



Soçi olimpiyatlarının flaması Tıva ülkesinde



Yarışa hazırlanan binici çocuk



Kuluna binen geleceğin binicisi



Millî at örtüleri giydirilmiş yürük at



Yarış öncesi



Tıva'nın yük atlarından köy işlerinde faydalanma



Tıvaların millî yarışı



Binici kız (Modern Tıva resmi)



Pehlivan ve atı (Modern Tiva resmi)



At ile kahraman (Modern Tiva resmi)



Kaçmaya çalışan atın kementle yakalanması



Millî giyimleriyle binici kız



Millî giyimli bir Tıvalı atlı



Tıva ülkesinde bulunan at başına benzer eski heykel



İlk Tıra kağıt parası

HAKAS ATI: Hakas yerli atı Rusya'nın Hakas Cumhuriyeti'nde Hakas-Minusinsk vadisinde yetiştirilmektedir. Uzun yıllar binme, yük taşıma ve koşarak çekme için kullanılmıştır. Kuru bozkırlık bölge şartlarına iyi bir şekilde uyum sağlamasıyla ve dayanıklılığıyla, hastalıklara dirençli olmasıyla, ilk 5-6 aylıkken genç dölün yetiştirme enerjisinin yüksek seviyede olmasıyla farklılık göstermektedir.

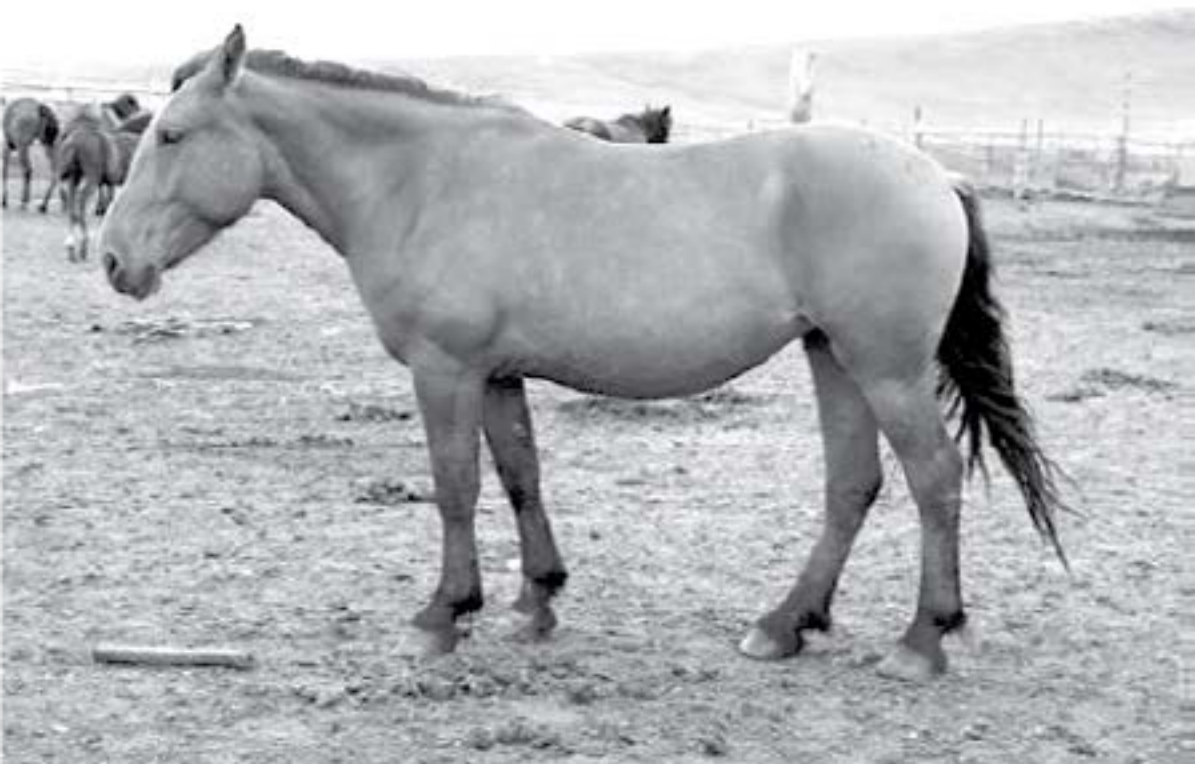
Görünüşü, belirgin ve güçlüdür. Genel olarak doru, yağız, duman kırık, kula, ala, altın, açık kula ve başka donlardadır. Sürünün yıl boyu devam eden yayılma şartlarına iyi uyum sağlamıştır. Üst seviyede doğurganlığa sahiptir. Şimdiki kısrakların ölçüleri değişmektedir. Cidagosunun yüksekliği 138 santimetreden 159 santimetreye, gövde uzunluğu 146 santimetreden 172 santimetreye, göğüs çevresi 170 santimetreden 201 santimetreye kadar olmaktadır. Bunun gibi farklılıkları; melezleştirmede özel yönelim doğrultusunda seçilimin planlanmasıyla, bununla birlikte Hakas atlarının içine farklı kültür cinslerinin soyluluk derecesinde katılması ve yerli cinslerin karışmasıyla açıklamak mümkündür.

Şişmanlığıyla, kalın kemikli olmasıyla ve nispeten ayağının kısalığıyla farklılaşmaktadır. İri başı, alçak cidagosu, geniş ve uzun sırtı, kısa sağrısı, alçak, geniş ve derin döşü, sağlam toynağı olan güçlü ayakları; bu at türünün öne çıkan özellikleridir. Kış günleri atın yünleri uzar. Bu at, yeleli ile kuyruğunun çok sık olmasıyla diğerlerinden farklılık gösterir. Kulunlamasının %70-80 oluşu, günde 8-10 litre süt vermesi, vücut ağırlığının %50-55'inin et olması da diğer özellikleridir.

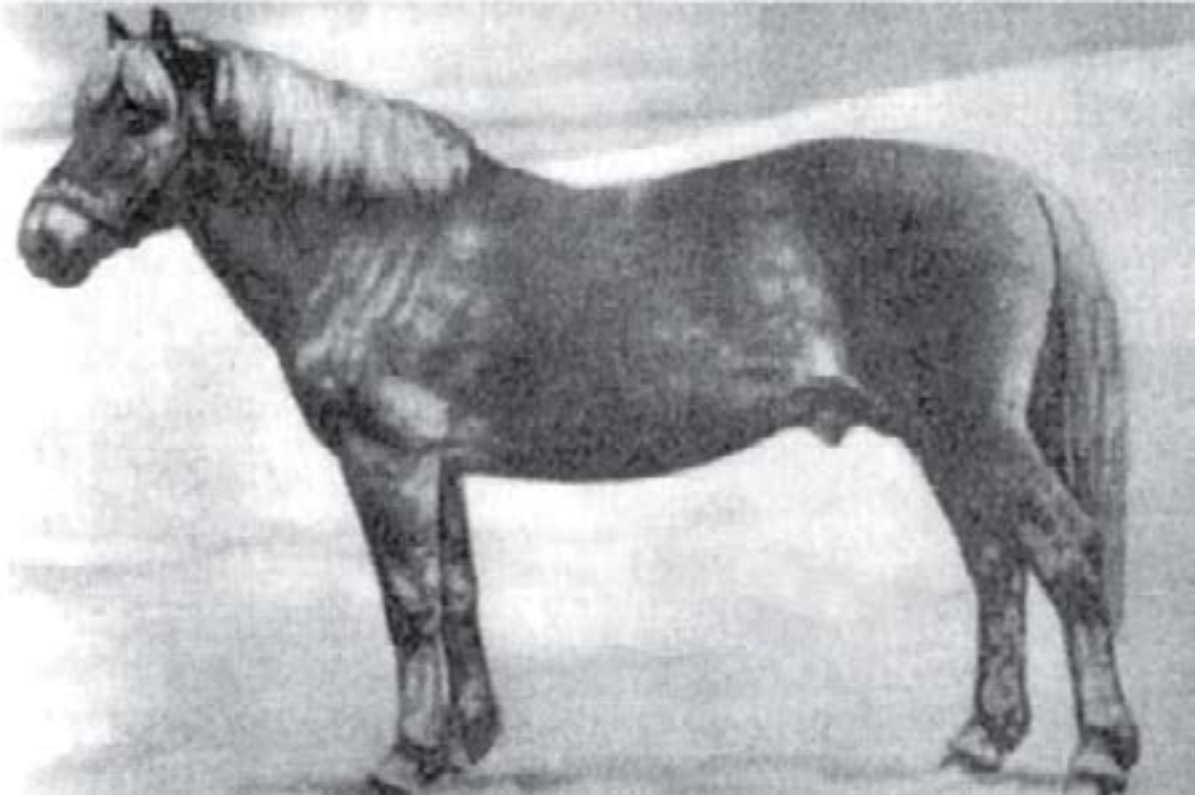
Son yıllarda kişilere ait atların sayısı da artmaktadır. Temelde, ülkede yerli atları eti için besleyenlerin sayısı artmaktadır. Bazıları tırıs at cinsleriyle ilgilenir. Ağır yük taşıyan atların sayısı ise gittikçe azalmaktadır ve çok az kurum binek için melez at bakımıyla ilgilenmektedir.

Ata olumlu bir şekilde bakmak, bu bölgede hayvan yetiştirmenin geleneksel biçimi olarak görülmektedir. Bu durum, teknolojinin verimli şekilde kullanılmasını ve yerli at yetiştiriciliğinin geliştirilmesini gerektirmektedir. Sürü şeklinde at bakmanın et için uyumluluğu ve basitliği gelişmeye etki etmektedir. Verimi artırmak, buna uygun biçimde mümkün olmaktadır. Son yıllarda sürü hâlinde at bakma işini organize etmede olumlu bir gelişme olarak farklı yolların ortaya çıkışı, önemli bir meseledir. Ülkenin birçok işletmesi zooteknik hesap, otlakların verimli kullanımı gibi meselelere önem vermektedir. Bundan başka, vahşi hayvanlar da (kurt, ayı) her yıl işletmelere önemli ekonomik kayıplar verdirmektedir.

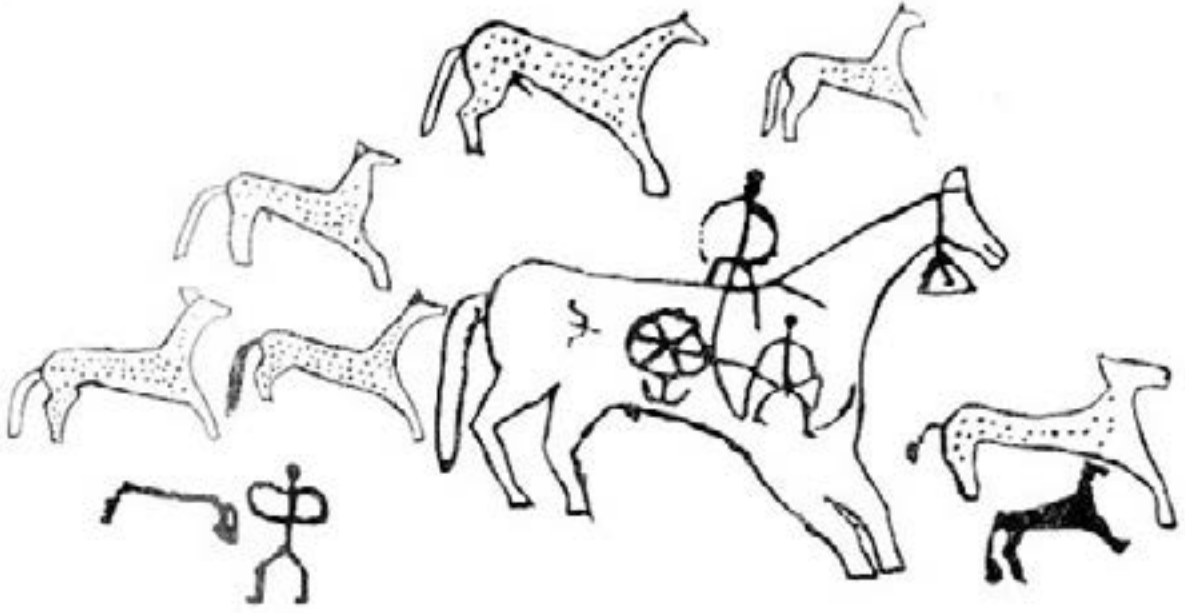
Hakasya Cumhuriyeti İstatistik Kurumu Hakastat'ın verdiği bilgilere göre günümüzde Cumhuriyet'teki bütün işletmelerin envanterinde yer alan hayvanların toplam sayısı toplam 35.000'dir, bu da önceki verilere göre %8,8 artışa işaret etmektedir.



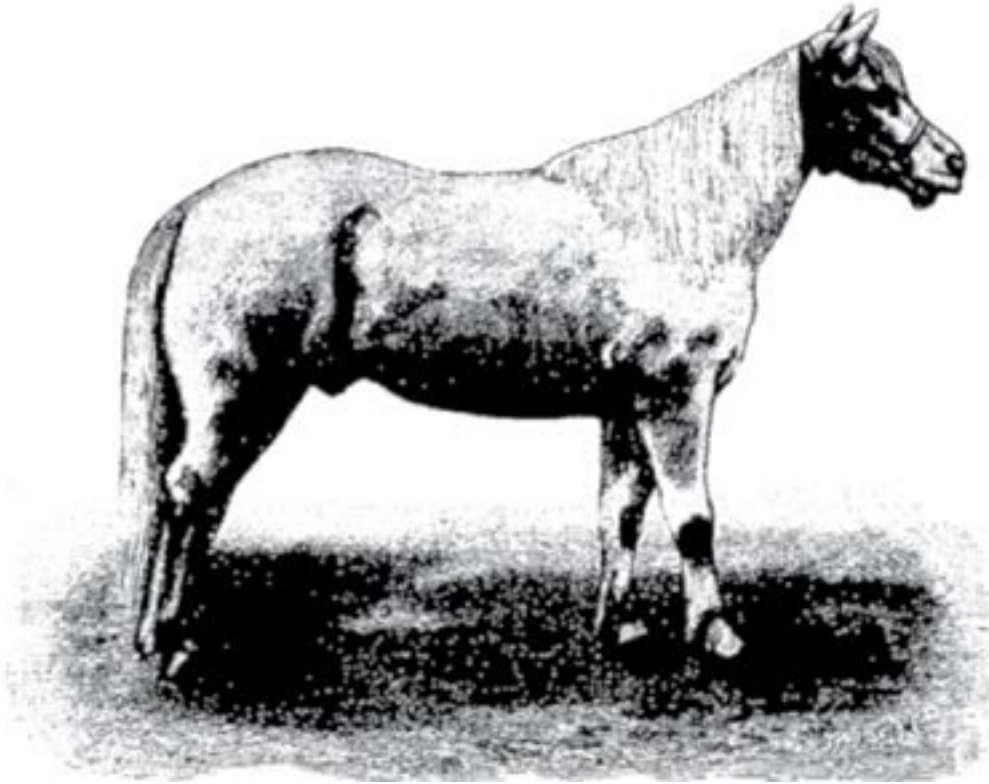
Hakas kısırağı



Hakas atı (20. yüzyıl başı)



Hakasya'daki Oglahtı dağındaki taş resimlerinde at yarışlarının tasviri (Bronz çağı)



Hakas atı (Eski bir fotoğraf)



Hakas Cumhuriyeti'nin devlet sembolü



Hakas avcısı (Eski bir fotoğraf)



Hakas avcısı



Atlı Hakas kadınları



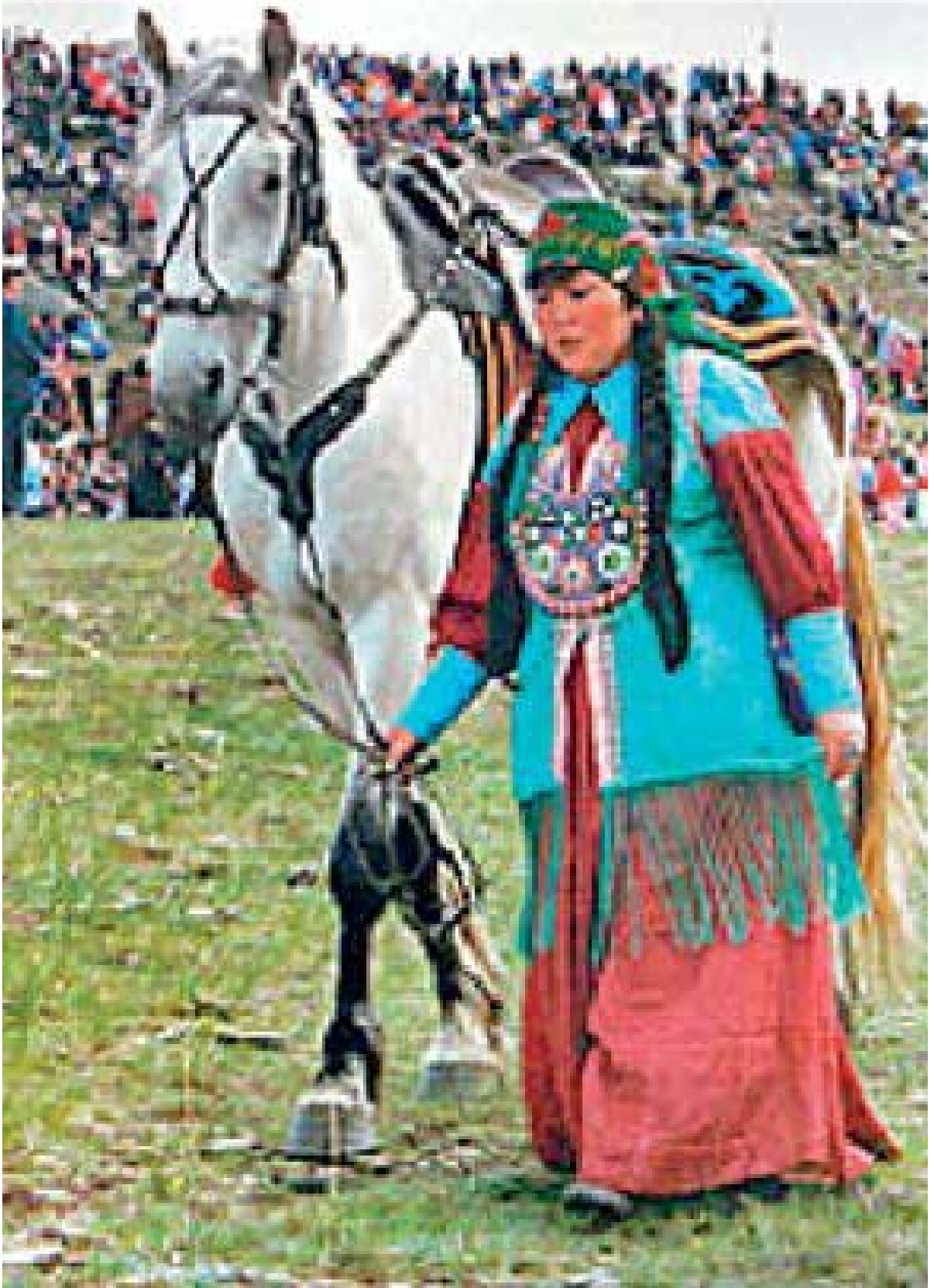
At çeken Hakas kadını (19. yüzyıl)



Millî at oyunlarına özel hazırlanan at meydanlarından görüntüler



At yarışı



At meydanından bir görüntü



Günümüz Hakas atları



Millî giyimleriyle kız ve erkek

Orta Asya Türklerinin Atları

Ahalteke atları: Geçmişteki binek atı cinslerinin günümüzdeki yaşayan nesli, Türkmenlerin Ahalteke atları olarak kabul edilmektedir. MS 7. yüzyılda Türkmen atları, Orta Asya'da en iyi tanınan güzel atlardan biri olmuştur. Onlar komşu ve uzak yabancı ülkelere de götürülmüştür. Batı Avrupalı seyyahların dikkatini çekmiş ve bu atlar büyük ilgi uyandırmıştır. 8-10. yüzyıllarda Bağdat halifelerinin muhafız bölüğü, Türkmen atlarına binen Türkmen süvarilerinden kurulmuştur.

Arap atı ile Türkmen ve Fars atları karşılaştırıldığında at uzmanları, her zaman Türkmen ve Fars atlarının üstünlüğünü vurgulamışlardır.

Öncelikle Türkmen ve Fars atlarının boyu Arap atlarından eksik değildir. Çoğu durumda 160 santimetredir, bundan daha uzunları ile de karşılaşılmaktadır. Zekâsı ve parlaklığı bakımından Arap atını onunla karşılaştırmak mümkün değildir. Zamanında, 17. yüzyılda Gamberti'nin Fars atını tanıtırken onun temel özelliği olarak güzelliğini, asilliğini, kibirliliğini ve bununla birlikte vücudunun nazikliğini işaret etmesi boşuna değildir. Fars, Türkmen, Türki atlar her zaman uzundur.

O dönemin yazarları, Asyalı atın yani Türkmen ve Fars atının Arap atından şu farklılıklarının olduğunu göstermiştir: Vücut yapısının güzelliği, cidagosunun fazla gelişmiş olması ve bel omurgasının eklemlerinin belirgin olmayışı. Bu özellikler kimi Arap atlarında da vardır.

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başındaki binicilerin hepsinin, Fars ve Türkmen aygırlarında en çok hoşlarına giden şey boyunlarıydı. Kazın boynuna benzeyen bu boyun; uzun, nazik, kaslı ve çevik olup gövde üzerine yukarıdan dikçe kondurulmuş gibidir. Bu özellikler, 18. yüzyılın asil cins atlarının boynuyla ilgili olarak "Yılan boynu gibi olmalı." şeklinde ifade edilen talebe uygundur.

Türkmen atları, dünya at yetiştiriciliğinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu atlar; Arap, İngiliz, Orlov cinsi biniş atı ve Karabağ, Fars, Traken, Karabayır vd. cinsi atların üretimi için kullanılmıştır.

Türkmen, Buhara ve Fars atları; çoğu durumda Çar Petro dönemi Rusya'sına kadar varlığını sürdüren devlet at yetiştirme çiftliklerine ulaştırılmıştır. Birçok at yetiştirme çiftliğinde üretim gücü olarak Türkmen argımakları kullanılmıştır. Türkmen aygırları; 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'da ve Rusya'nın merkez vilayetlerindeki binek at yetiştirme çiftliklerinde, bozkır at üretim çiftliklerinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Veteriner Nanni'nin yazdıklarına göre "Kafkasya'da Türkmen atları, çiftliklerde çalışanlar arasında ve Tiflis'te atlama çemberinde ilk sırayı almıştır." (1853). 19. yüzyılın ilk yarısında kaliteli okçuluk ve at oyunları için at yetiştirenlerin işletmesinde Türkmen aygırları olmuştur. 19. yüzyılın 40'lı yıllarında Rusya'da, devlet at yetiştiriciliğinde atların %40'ı Türkmen ve Buhara atları olmuştur. Bu atların işe yatkınlığının üst seviyede olduğunu, Rus uzmanlarının belgeleri kanıtlamaktadır. Yani onlar "Teke" cinsi atları, devlet at yetiştiriciliği için çok yüksek fiyatlara satın almışlardır.

18. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında Rusya'nın güney bölgelerinde, Don çevresindeki at yetiştiriciliğinde Teke, Yomut, Karabağ cinsi atların önemi büyüktür.

15-19. yüzyıllarda Batı Avrupa'ya "Türk" olarak adlandırılan çok sayıda doğu atı ulaştırılmıştır. Bu atlar içinde Türk elinden birçok at yer almaktadır. Türk atlarının özelliklerini inceleyerek

bu atların kökenlerinin Türkmen ve Fars atlarına dayandığı sonucuna kesin bir şekilde ulaşmak mümkündür.

Batı Avrupa at yetiştiriciliğindeki verimi artıranların arasında Türkmen atı meşhur olmuştur. İşletme kayıtlarında Arap atları gibi Traken şeklinde yazılsalar da bunların Türkmen atları olduklarına hiçbir şüphe yoktur. Türkmen at tipine yakın olan ve İngiliz atlarının başlangıcı kabul edilen Darley-Arabian'ın türü özeldir.

Ahalteke cinsi atlar kendi tarihî gelişiminde, özel bir asilleştirme yoluyla safkanlılığını koruyarak üretilmiştir.

Günümüzde Ahalteke atlarının ortalama ölçüleri (cm) şu şekildedir:

Ölçüler	Aygırlar	Kısraklar
Cidago yüksekliği	154,4	152,3
Gövde uzunluğu	154,2	154,4
Gövde genişliği	167,0	165,6
İncik çevresi	19,0	18,1

Ahalteke atının başı hafif, kuru; yüzü uzun ve diktir.

Ahalteke atının gövdesi dardır, derin değildir. Karnı çekik, kürek kemiği biraz eğridir. Bacakları uzun, çok kurudur. Eklemleri küçüktür fakat sağlam ve iyi gelişmiştir. Kalça kemiği uzundur. Toynakları zaman zaman büyük, düzgün şekillidir. İncikleri ile kas kırımları çok sağlamdır. Yeleleri ve perçemi seyrek olup bazen iyi gelişmiştir. Kuyruk tüyleri seyrek ve uzundur, fırça gibi değildir. Yünü yumuşak ipek gibi olup derisi kalın değildir.

Ahalteke atlarının çoğu kestane doru, duman kır, kula, yağız, doru, kuzguni yağız ve açık kır olup bunların içinde akkanat az görülür. Doru ve kestane doru atlarda yol yol altın renginde tüylerle sık karşılaşmaktadır. Genel olarak altın don, sadece Türkmen atlarına hastır. Ahalteke cinsi atlar sadece iklimi sıcak, bozkırlık bölgelere iyi uyum sağlamaktadır. Yazları sıcak, açık yerlere uyum sağladıklarından yiyecekleri ot da sıradan ve verimli olmaktadır. Günümüzde Ahalteke cinsi, Türkmenistan'ın hazinesi ve övünç kaynağı durumundadır.

Türkmenistan'ın iklimi sıcak ve çok kurudur. Yağış miktarı 50 ile 246 mililitre arasındadır. Yağmurlu ve sisli günler, bir yıl içinde çok seyrektir. Bitkileri bozkır ortamına hastır. Sadece erken ilkbaharın yağmurlu ve nemli olan yıllarda kum ve geçitlerin yüzünü hafif bir yeşillik kaplamaktadır. İlkbahar ve yazın sürekli var olan otlaklar, sadece Kopet Dağ ve güneydoğudaki Karakum'da vardır.

Otlığın olmadığı çöllerdeki binlerce yıllık hayatında Ahalteke atları; sunî güç veren, besin değeri yüksek sunî yemle, arpa, yulaf, ekmekle beslenmiştir. Neticesinde bu atların, başkaları ile karşılaştırıldığında yemi çok az miktarda sarf ettikleri kanıtlanmıştır. Eğer sürü atlar noktasından bakacak olursak bu gösterge eksiklik olarak görülmektedir. Ancak sıcak, çöl, bozkır bölgelerinde ağırlığının az oluşu önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle güney bölgelerinde bu ata çok büyük değer verilmektedir.

Ahalteke atları üç türe ayrılmaktadır. Ana grubun temel özellikleri şu şekildedir:

Bu gruptaki Ahaltekeler, boyunun yüksekliği (159-164 cm), kendine has güzelliği ile öne çıkmaktadır. Bu nedenle bu türü başkaları ile karıştırmazlar.

1. Başı uzun, yayıktır. Çoğunlukla biraz orak başlıdır.
2. Kulağı uzun kamaşa benzer, kuru başa zarif bir şekilde kondurulmuş gibidir.
3. Gözü büyük ve yusuvarlaktır, parlayan bir desen gibidir.
4. Boynu, kuğununki gibi uzundur.
5. Cidagosu yüksektir.
6. Derin göğüslüdür, uzun bacaklıdır, kasları iyi gelişmiştir.

Ahalteke atları çok yumuşak, hafif adımlara sahiptir. İngiliz atları ayaklarını yukarı kaldırıp başını sallayarak yürürken Ahalteke atları kalça kemiğinin büyüklüğüne bakmaksızın sanki yerde kayacakmış gibi sarsılarak yürür, başını sallamaz. Bacak eklemlerini yerden yavaş bir ritimle kaldırıp yavaşça hareket eder. Türkmen atları; binlerce yıl boyunca kumlu, bataklık, çölsü yerleri kullandıkları süreçte kendilerine has yürüyüş şekillerini oluşturmuşlardır. Türkmen atlarının başka cinslerinin de yürüyüşü Ahalteke'ye benzer ancak büyük adımlı yürüyüşleriyle farklılık gösterirler. Yani bataklık yerlerde Ahalteke gibi yavaş, silkinerek yürüyememeleri ile ondan farklılık gösterirler. İki cinsin vücut özelliklerinin araştırılması sürecinde temelde ikisinin de ön ayaklarının uzun ve arka ayaklarına göre biraz eğri olduğu kanıtlanmıştır. Başka halklarınki ile karşılaştırıldığında Ahalteke cinsi atların arka ayakları, ön ayakları ile denktir. Ahalteke çok güçlü olup sezgi gücü yüksek, yüğrük, yorga yürüyüşlü, hafif adımlıdır.

At tarihinin büyük uzmanı V.O. Vitt; "... Türkmen atları boyunun uzunluğu, hızı ve çevikliği ile hiç şüphesiz ilk sırayı almaktadır. Özellikle Salar, Teke, Göklen gibi Türkmen boyları atları ile meşhur olmuştur." şeklinde yazmaktadır. Hipodromdaki iki yaşındaki taylar, 1200 metreyi 1 dakika 8 saniyede; üç yaşındaki dönenler 2400 metreyi 2 dakika 41,6 saniyede koşmaktadır. Beş yaşından büyük atlar ise 3200 metreyi 3 dakika 42 saniyede koşmaktadır. Günümüzde Türkmenistan'da ve Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye ülkelerdeki Ahaltekelerin toplam sayısı 8000 civarındadır.



Ahalteke atı (Yağlı boya, 1950)



Altın donlu ahalteke atları

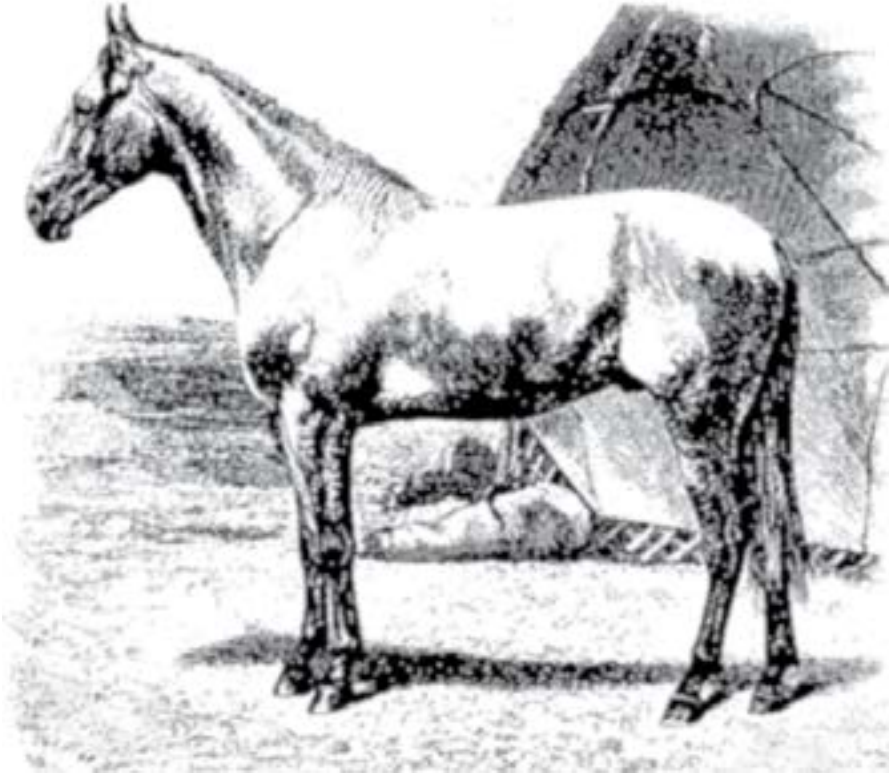
Not: Altın donlu atlar ahalteke atları arasında çoktur. Bunu yabancı ülke bilim insanları İzabella şeklinde adlandırmaktadır.



Meşhur ahalteke atı Beynev (1885)



Beynev'in yavrusu Meleküş (1909)



Türkmen atının 19. yüzyıldan bir örneği (Adı bilinmeyen bir Alman ressamın çizimi)



1956 yılında N.S. Kruşev'in İngiltere kraliçesi II. Elizabet'e hediye ettiği Melekuş adlı at



Meleke adlı ahalteke cinsi bir at (1954)



Serdar adlı ahalteke atı (A.B. Villevalde'nin yağılıboya tablosu)



Ahalteke atı



Orta Çağ Rus kilisesinin duvarlarına resmedilmiş Türkmen atları



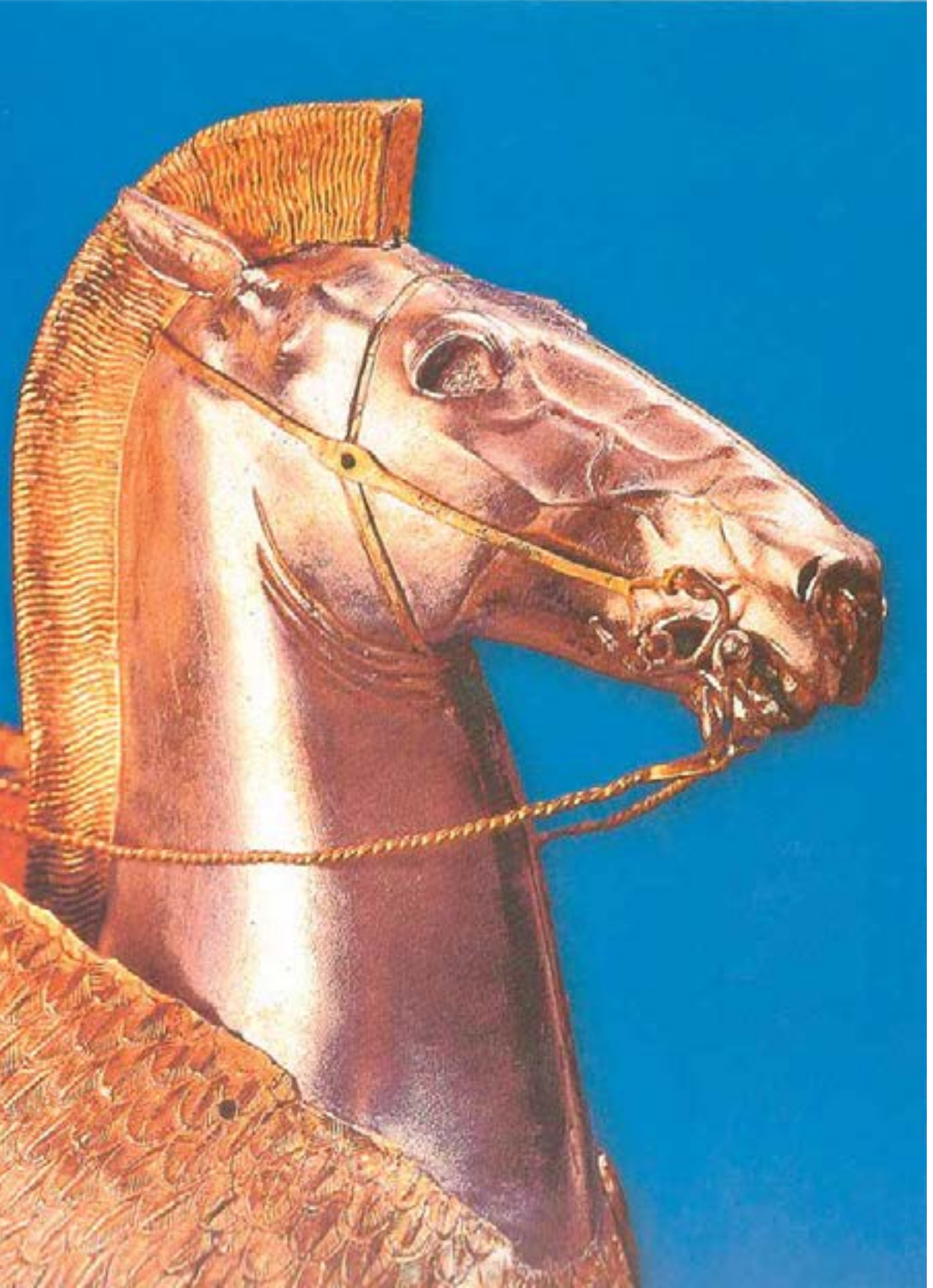
Serdar adlı ahalteke atın Rus çarına hediye edilmesi töreni (A.B. Villevalde'nin yağlıboya tablosu)



Millî at örtüsü giydirilmiş Ahalteke atı



Türkmenistan'da at yetiştiriciliğinin 1932 yılındaki haritası



Türkmenistan'da eski Nisa şehrinden bulunan gümüş at başı (MÖ 4. yüzyıl. Fotoğraflayan: A. Ştorh)



Türkmenistan devlet arması

Yomut atları: Ahalteke'den hiçbir eksiği olmayan Yomut atları, adı dünyaya yayılmış olan Ahaltekekelerin gölgesinde kalmıştır. Yomut atları, Yomut boyunun yüzyıllar boyu yürüttükleri hayvan ıslahının meyvesidir.

Yomutların at yetiştiriciliği Türkmenistan'ın güneybatısındaki Kızıl Atrek avdanında, onunla sınırlı İran'ın Astarabat şehrinde, bununla birlikte Türkmenistan'ın kuzeydoğusundaki Taşoğuz bölgesinde gelişmiştir. İklim çok serittir. Sıcaklık yazın 50 dereceye ulaşmaktadır. Aynı mevsimde çöldeki sıcaklık, 75 dereceye ulaşabilmektedir. Kışın sıcaklık - 20 derecedir ve sürekli soğuk rüzgâr esmektedir. Türkmenler, atlarını haftalarca süren sıcak ve sert soğuktan keçe ile kapatarak korurlar.

Örtülerin sayısı üçten yediye kadardır. İlk örtü atın *tokımının* büyüklüğü kadar bir örtüdür, onun üstüne atı kapatan bir örtü koyarlar, sonra atın kulağından başlayıp kuyruğuna kadar olan kısmı örterler ve örtüyü kayışla bağlarlar. Binek atlarının çoğu buna benzer *şapanın* içinde hayatlarını geçirir, bu gelenek günümüze kadar korunmuştur.

Yomut atları Ahaltekeye göre küçük başlı, kısa boyunlu, düz ve kısa arkalı, dimdik ayaklı, sert toynaklıdır. Aygırlarının cidagosuna kadarki yüksekliği 154,4 santimetre, gövde uzunluğu 150,3 santimetre, göğüs çevresi 165,4 santimetre, incik çevresi 18,9 santimetredir.

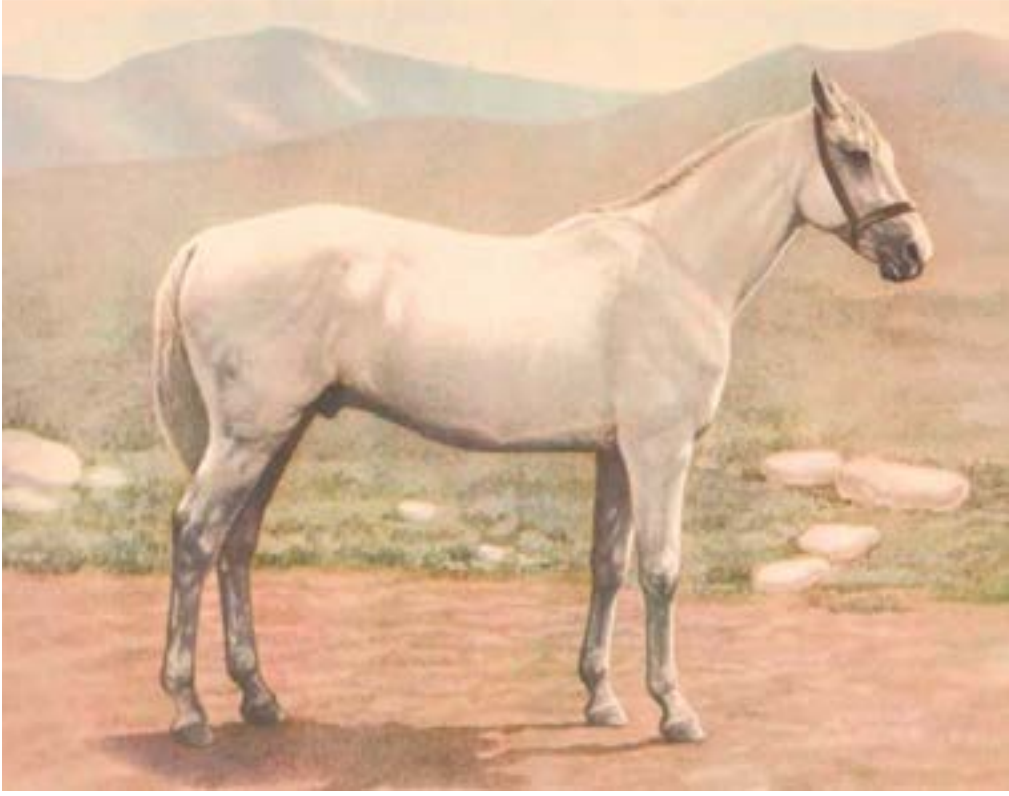
Tekeler ile Yomut boyları, atı üç türe ayırırlar:

1. Yukor: Asil, safkan atlardır (Tekeler buna bedevi at da derler).
2. Alaşa: Kazak atına benzer, Yamut ya da Teke atlarından ıslah edilmiştir.
3. Jabı: Kazak atıdır.

1927 yılında Atrek avdanında 500-1000 baş aralığında dört sürü bakılmıştır. Yomutlar da Kazak zenginleri gibi atı donlarına göre ayırıp yetiştirmişlerdir. Sarıca Kar Bay'ın sürüsü izabel, Artık Kıl'ınki doru, Daz'ınki izabel, Temek İşan'ınki kızıl kırdır. Yomutlarda sık karşılaşılan at donları; %30'luk oranla kızıl kır, %29,9'luk oranla doru, %19,9'luk oranla izabel, %5'lik oranla yağızdır.

Kuzmina'nın araştırmalarına göre 1932 yılında Taşoğuz bölgesi sakinlerinin at cinslerinin dağılımı da şu şekildedir: %33 Kazak, %27 ıslah edilmiş Kazak atı, %37 doğu cinsleri ile ıslah edilmiş atlar, %2 safkan Yomut, %2 aldır. Atrek avdanında doğu cinsleri ile melezleştirilenler %40, Kazak ve Kazak cinsleri ile melezleştirilenler %45, Yomut %12 ve Teke-Yomut %3'tür. Yomut boylarının yerleştiği iki bölgede de Kazak atı ve onun ıslah edilmiş türlerinin sayısı baskındır. Bu dönemde Türkmenistan'da 700 baş at kalmıştır, aynı dönemde İran'da ise 3000 baş Yomut atı sürüyle bakılmaktadır. Bu rakamlara Afganistan'a, başka Orta Asya cumhuriyetlerine giden Yomutlar dâhil değildir. Türkmenistan at yetiştiriciliğine İç Savaş, 1920'li yıllarda Türkmenlerin Kızıl emperyalizme karşı verdikleri bağımsızlık savaşı, bu savaşı Sovyet hükümetinin güçle bastırması, 1930'lu yıllardaki kolektifleştirme hareketi büyük zarar vermiştir.

Yomutlar, binek olarak çok dayanıklıdır. Birkaç güne uzayan seferlerde günde 80 kilometre yol almaktadırlar. Üzeri örtülü posta taşıyıcısı iken günde 140 kilometre mesafeyi katettikleri olmaktadır. Birbirine 250 kilometre uzaklıkta olan Höceli ile Törtgul şehirlerinin birinden diğerine gidip geri dönmek, 1927 yılında Yomut atı ile 24 saat sürmekteydi. 1935 yılında Aşkabat-Moskova güzergâhı boyunca Yomutlar, Ahaltekekelerle aynı derecede netice göstermiştir. Taşoğuz-Atrek bölgelerinde ve İran'da yerli yarışlar, 10 kilometreden 50 kilometreye kadar uzamaktadır. Bunun gibi uzun mesafe yarışlarında Yomut atlarının önde geldikleri hakkında kaynaklar vardır.



Yomut atı (Yağlıboya, 1950)



Yomut atına binmiş bir Türkmen (19. yüzyıl sonuna ait bir çizim)



Türkmen pulu



Türkmen biniciler Nevruz bayramında (Aşkabad atmeydanı, 2014)



Türkmen biniciler Nevruz bayramında (Aşkabad atmeydanı, 2014)



Ahal vilayetindeki heykeller



Aşkabat'taki heykeller



II. Dünya Savaşı'nın 60. yılında Moskova Kızıl Meydan'daki kutlamalarda askerî geçit törenine katılan Türkmen askerlerinin yöneticisi



Süslü dokumalarla örtülmüş Yomut atları



Türkmenistan eski Cumhurbaşkanı Gurbangulu Berdimuhamedov ata binerken

KARABAYIR ATI: Eskiden tarımla, sulu tarımla ve bahçecilikle meşgul olan Özbekistan'da yetiştirilmiştir. Tarihî kaynaklara göre milattan önce Orta Asya'daki yerleşik halklar, atın güney cinslerini almışlardır. Atın üst seviyede kaliteliliği, Çin yazılı kaynaklarında belirtilmektedir. Milattan birkaç yüzyıl önce Çin imparatoru, diplomatik-ticarî elçilik neticesinde daha sonra çok meşhur olan "Davan argımaıkları"na sahip olmak için askerî araştırma seferleri düzenlemiştir. Günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan cumhuriyetlerindeki güzel atların tasviri; MÖ 4. yüzyılda yaşamış Herodot ile Strabon'un verdiği bilgilerde, Büyük İskender'in seferlerini kaydeden yazmalarda, başka eski tarihî belgelerde verilmiştir.

Orta Asya'daki eski devletlerin gelişmesine at yetiştiriciliğinin etkisi büyük olmuştur. At, askerî güçlerin en büyük silahı olmuştur. Başka halklarla kurulan ticari ve diplomatik ilişkiler (elçilik) esnasında ulaşım aracı olması ve köy işlerinde kullanılması bakımından at, önemli roller üstlenmiştir. Bununla birlikte at, Özbekistan'da yıllar boyu spor etkinliklerinin önemli bir figürü olmuş; bu ülkede atla oynanan oyunların birçok türü yayılmıştır. Bunun neticesinde iyi atlara büyük değer verilmiş, onlara özel bir dikkatle bakılmıştır.

Orta Asya ülkelerinin tarihinde at çok önemli rol oynamıştır. At, silahlı güçlerde ve bunun içerisinde özellikle atlı askerî birliklerin kurulmasında önemli bir işleve sahiptir. Başka halklarla ticarete, posta ve ulaşım bağlantısında, halkın işlerinde geniş bir şekilde kullanılmıştır.

Özbekistan'da eski zamanlardan beri bilinen çevgân ve kökpar gibi at oyunlarında uzun boylu, beli güçlü atlara özel bir değer verilmiştir. Orta Asya'daki asil atların ortaya çıkış sebebi; yerleşik halkların tahılları, at için gerekli olan verimli otları yaygın bir şekilde yetiştirmesidir.

Meşhur Nisey, Pers, Davan cinsi eski Türkmen asil atları; bu Orta Asya kültürünün meyvesi olarak görülmektedir. Bu atların soyu, daha sonra Orta Asya'ya hâkim olan Özbek, Kazak, Lakay, Kıpçak gibi Türk boylarının atlarına etki etmiştir.

7. yüzyılda Orta Asya'yı işgal eden Araplar, yerli birçok at cinsini de ele geçirmiştir. 6. yüzyıla kadar Araplar, çoğunlukla develi göçerlerdir. Hz. Muhammed'in zaferle sonuçlanan savaşları neticesinde dünyada Arap atı olarak bilinen cins ortaya çıkmıştır. Atlardan istifade ederek Araplar, o dönem için güçlü ve hızlı atlı askerî birliklerini oluşturmuşlardır; daha sonra da Arap atları bütün dünyaya yayılmıştır.

13. yüzyılda Orta Asya'yı işgal eden Moğollar, yerli at yetiştiriciliğini daha da geliştirmişlerdir. Özellikle de Moğol, Kıpçak, Kazak atlarının dayanıklılığı ile seçici olmayan özellikleri; Orta Asya atlarına da önemli derecede etki etmiştir.

Daha sonra Orta Asya'nın içlerinde özellikle Türkmen atları ve yerli Özbek atlarının da yer aldığı, boyu uzun ve güzel atlara etki etmiştir. Özbekistan'daki atların çoğu, dağlık alanlarda ve dağ yamaçlarında yetişmektedir. Çünkü buralar; atlar için gerekli olan temiz suyun, serin esintili havanın ve dağ otlaklarının bulunduğu, deniz seviyesinden yaklaşık 2000 metre yükseklikteki alanlardır.

Otlakların dağ boğazlarında konumlanmasına uygun olarak Karabayır, aslında dağ cinsi olarak bilinmektedir. Karabayır at yetiştiriciliği, Bolşevik Ekim Devrimi'ne kadar gerilemeye devam etmiştir. Sulu tarım, pamuk yetiştiriciliğinin gelişmesi, ırmak kenarlarındaki sulak yerlerin ekim için kullanılması; otlakların azalmasına sebep olmuştur. At yetiştiriciliğinin gelişmesinde büyük

zorluklar çıkmıştır. Çar hükümeti, at yetiştiriciliğinin gelişimine hiçbir destek vermemiştir. Bunun neticesinde Karabayır atlarının sayısı azalmış, kalitesi de düşmüştür.

Karabayır cinsini ıslah edip verim alma işleri, Özbekistan'da ancak Semerkand ve Şehrisebz devlet at yetiştirme çiftliklerinin kuruluşundan sonra başlamış ve at yarışları düzenlemek için özel hipodromlar yapılmıştır.

Bu atın temel olarak yetiştirildiği yer; Özbekistan'ın Semerkand, Buhara, Kaşkaderya ve Surhanderya illeri ile Tacikistan'ın Leninabad ilidir. Bir kısmı Özbekistan'ın başka bölgelerinde ve Karakalpakistan'da yetiştirilmektedir.

Karabayır atının başı orta büyüklükte ve etlidir. İyi cinslerinin boynu uzun ve dik, vücudu kaslıdır. Bununla birlikte boynu kısa ve sağlam olanları da vardır. Arkası ve omuz kemiği yassı ve düz, gövdesinin kasları belirgindir. Oma kemiği orta büyüklükte ve biraz eğik, gövdesi geniş bir yuvarlak biçimindedir. Bu atların içinde vücudu dikkat çeken, geniş göğüslü ve ağır olanlar da vardır. Ayakları direk gibi sert ve kurudur, kemikleri iyi gelişmiştir. Donları çoğunlukla duman kır, doru, kula olup yağız donluları seyrekir.

Karabayır atları; binmek, arabaya koşmak ve yük çektirmek için iyidir. Bu atlar, çoğunlukla çift tekerlekli arabalara koşulur ve bunların üzerine de binilir.

Karabayır atları hem düz atlamalarda hem kısa mesafelerde hızları, uzak mesafelerde ise dayanıklılıkları ile öne çıkmaktadırlar. İki yaşında olanı, 1000 metreyi 1,07 dakikada; üç yaşında olanı, 1600 metreyi 1,53 dakikada koşmaktadır. Bu at, 1948 yılında 2400 metreyi 2,53 dakikada koşmuştur. Terek adlı Karabayır aygırı, 75 kilometrelik engebeli mesafeyi 3 saat 32 dakikada geçmiştir (Bunun 3 saat 2 dakikası yürüme, 30 dakikası dinlenmedir.) Taşkent'ten Fergana'ya gidişi ve buradan tekrar Fergana'ya dönüşü kapsayan 647 kilometrelik koşuda Terek, dağ geçitlerini aşmış; bu yolu yedi buçuk gün ve bir gündüzde katetmiştir. Bu Terek 200 kilometre mesafeyi 23 saatte geçmiştir (bunun 17 saati yürüyüş 6 saati dinlenmedir).

Taşkent bölge istasyonunda atların yük taşıma kapasitelerine ilişkin bir deneme yapılmıştır. Denemeye 45 at katılmış ve atlar ortalama 4500 kilogram yükü 100 kilometreye taşımıştır.

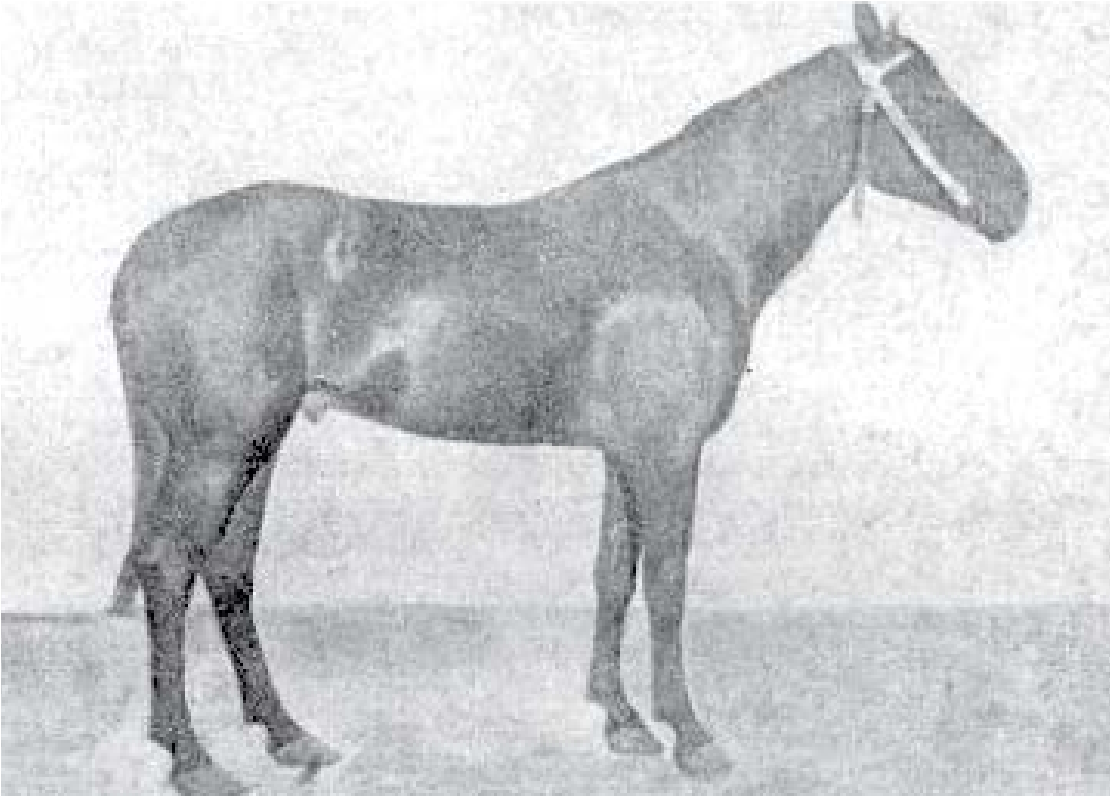
Dayanıklılığı ve sürati gibi özellikleri ile Karabayır atları, çok çabuk hareketlenebilmektedir. Yürüyüşte hünerli, ayakları çok sağlam ve zorluklara karşı dayanıklı bir attır. Cesur ve olağanüstü durumlara çabuk uyum sağlayan bir özelliğe sahip olup dar yol ve kaygan geçitlerden bir şekilde aşmaktadır.

Karabayır cinsi atlar, Orta Asya ile Kazakistan halklarının millî oyunları olan uzun mesafe yarışmalarına ve kökpar oyununa çok uygundur.

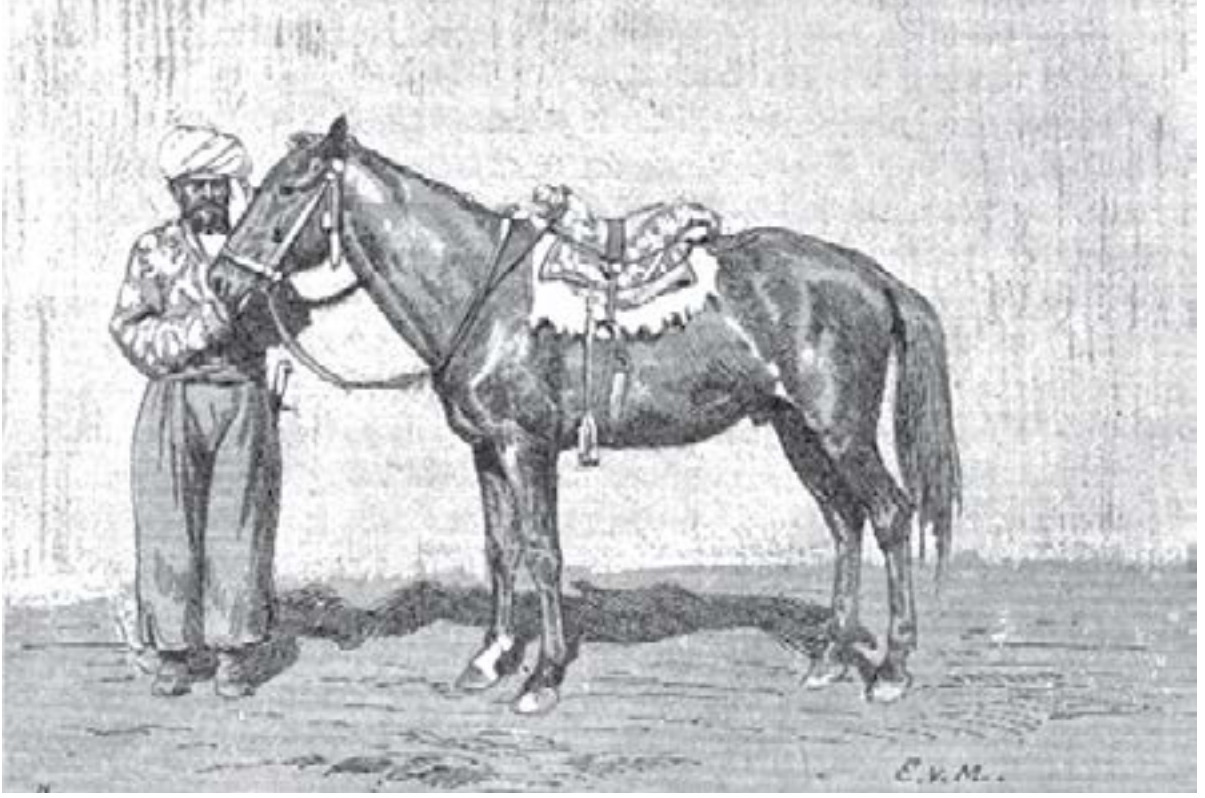
1939 yılında Kök-Kaptar adlı Karabayır cinsi aygır, Özbekistan'da 36 defa şampiyon olmuştur.



Bereg (Karabayır soyundan bir aygır, 1954)



Karabayır cinsi aygır (19. yüzyıl başı)



Karabayır cinsi at (19. yüzyıl sonu)



Kestane doru donlu karabayır aygırı



Karabayır atı (Yağlı boya tablo, 1950)



Çilli bir Karabayır atı



Günümüzde bir kökpar oyunu (Özbekistan)



Orta Asya halklarının kökpar oyunu (19. yüzyıla ait bir çizim)



Karabayar atı



Moğolların yürük atı (Metropolitan Müzesi, New York)



Karabayır atı



Karabayır atının yer aldığı Azərbaycan pulu

LAKAY ATI: Bu atın ortaya çıkışıyla ilgili iki görüş vardır:

1. Orta Asya'nın eski at cinslerinden (Davan, Huttal) ortaya çıkmıştır; yani Ahalteke, Karabayar gibi yerli cins olarak kabul edilmektedir.
2. 16. yüzyılın başında Şeybanî Han'ın idare ettiği Sibiry ve Orta Kazakistan'da ortaya çıkan göçer Özbek boylarının Maverünnehir'i, Buhara'yı ele geçirip Güney Tacikistan'a kadar geldiği bilinmektedir. Lakay boyu, doksan iki dallı Özbeklerin bir budağıdır. Bu nedenle doğal olarak Özbek adı ile tarihte yerini almıştır. Lakayların uruğ yapısına göz atacak olursak bunların adlarının günümüzdeki Arğın, Naymanlarda karşılaşılan uruğ adları ile aynı olduğunu görürüz. Güney Tacikistan'da yaşayan halklar içinde "Karluklar koyunlarıyla, Konıratlar devesiyle, Lakaylar atıyla meşhurdur." şeklinde bir söz vardır. Bu, Kazakların *Jetisuvga barsan, koyşımın deme, Arkağa barsan jılkışımın deme* (Yedisu'ya varsan koyuncuyum deme, Arka'ya varsan atçıyım deme) şeklindeki sözüyle aynı anlama gelmektedir. Lakaylar, tıpkı Kazaklar gibi inek eti yemezler; fakirin yemeği diyerek küçük görürler. Bize göre Lakay atı, 16. yüzyılda Özbeklerin Güney Sibiry ve Orta Kazakistan'dan gidip Orta Asya'yı ele geçirirken bindikleri atlardan meydana gelmiştir. O zamandan beri yaklaşık 500 yıl geçmiş olup bu atlar, yerel iklime uyum sağlamış; buradaki at türleriyle de karışmıştır.

Lakay atları bütün göstergeleri bakımından Kazak Kırgız, Nogay vd. göçer halkların at cinslerinden daha yukarıdadır fakat Orta Asya'nın kültürel cinsleri olan Ahalteke, Yomut, Karabayar'a göre boyunun kısalığı ve bazı özellikler yönünden farklılıklar göstermektedir. Yani kökeninin bozkır atı olduğu açıkça görülmektedir. Gövdesi geniş, kemikleri iri, bacakları sağlamdır. Gövde ve baldır çevrelerinin ölçüsü, bunu tam olarak göstermektedir.

Göğsü derin, gövdesinin kasları ve kaburgaları sağlam, apış arası kısadır. Başları çolak yani kısa, alınları düz, çeneleri diktir. Bir miktar orak burunlu olup, boynunun uzunlukları ortacadır. Bu atlar, çok güçlü değildir.

Orta Asya'nın argımak cinsleri ile karışanlarının başı, hafif sivridir. Başlarının arkası kısa, dosdoğru ve basıktır. Kasları gelişmiş olup sağlam bir bel omurgasına sahiptirler. Yeleleri uzundur; bilhassa aygırlarının yelesi, dalgalanıyor gibi görünmektedir. Kasları oynayıp, bakla bakla görünür. Doğuya ait işaretleri açıkça izlenebilen atların görünüşü iri, bacakları sinirli, burnu dolgun, toynakları serttir.

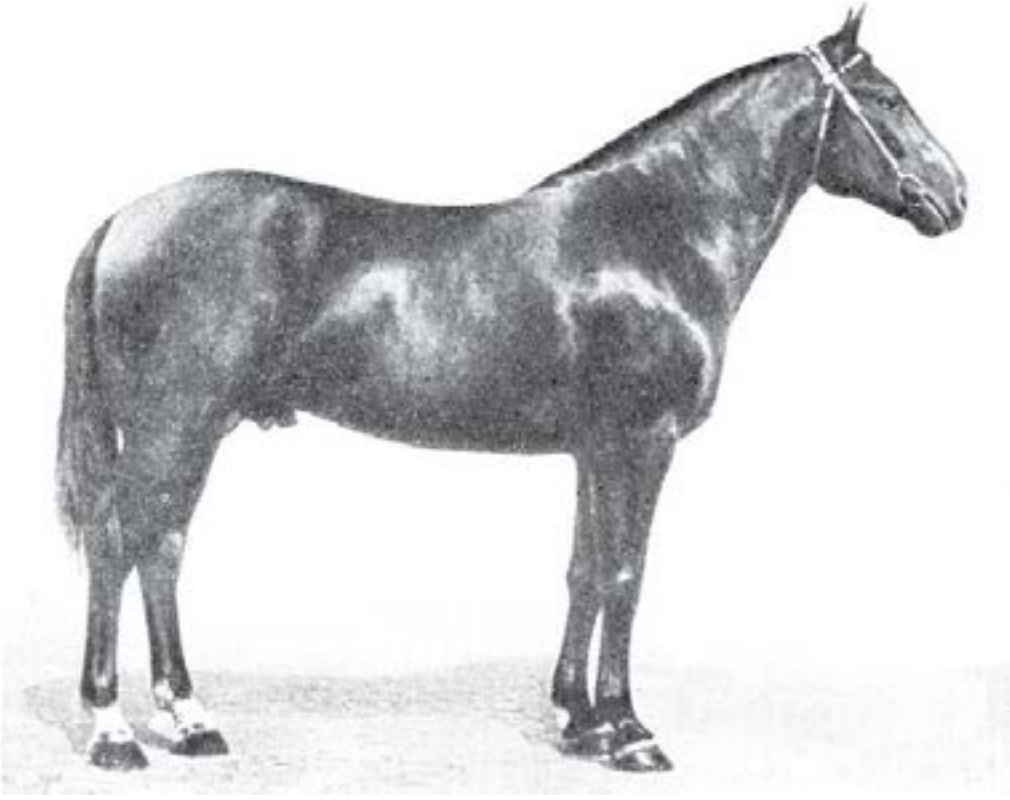
Doru, kır, izabel donlu atlarla sık karşılaşılmaktadır. İçlerinde sarı, altın renkli atlar seyrek olsa da görülmektedir. Bunu, doğunun kültür cinsleriyle karışma olarak açıklamak mümkündür. Lakay atlarının içinde yünü paçasından başlayarak kulağına kadar kıvrılan kıvrıcık atlarla da karşılaşılmaktadır. Bu; onun bozkırın ormanlık yerlerinin atı olduğunun, eski dönemlerde oradan geldiğinin bir işaretidir. Bozkır Kazak atına yakınlığının işaretidir. Orta Asya atları gibi çabuk olgunlaşmaz. Bozkır Kazak atına yakınlığının bir göstergesi olarak, Orta Asya atları gibi hızlı gelişmez; cidago yüksekliği 5 yaşına kadar artmaya devam eder. 5-6 yaşlarında olgunluğa erişir ve gelişimini tamamlar. Elbette bozkırda sürüyle gezen atlar yerleşik bakıma alınıp ahırda bakılmaya başlandığında birden değişir, atın özellikle de boyu uzar. Lakay atının harada bakılan aygırının boyu 157 santimetre, göğüs çevresi 182 santimetre, incik çevresi 20,5 santimetredir.

Lakay atının iŖe yatkınlığı ayrıca dikkat çeker. 75-80 kilogram yükle dağ yollarında bir günde 60 kilometre mesafeyi katetebilmektedir. Büyük dağ geçitleri ile dik yamaçlarda saatte 6-7 kilometre gidebilmektedir. KarmaŖık dağ patikalarında vazgeçilmez bir at olarak kabul edilmektedir.

1946 yılında Moskova hipodromundaki 250 kilometrelik denemede Lakay cinsi, yarıŖ için hazırlanan argımak cinslerinden eksik olmadığını gstermiŖtir. 2400 metreyi 2,59 dakikada katedip Kabardin, Ahalteke, Karabayır atlarını gemiŖtir. 100 kilogram yükle 250 kilometreyi 25 saat 3 dakika 57 saniyede tamamlamıŖtır.



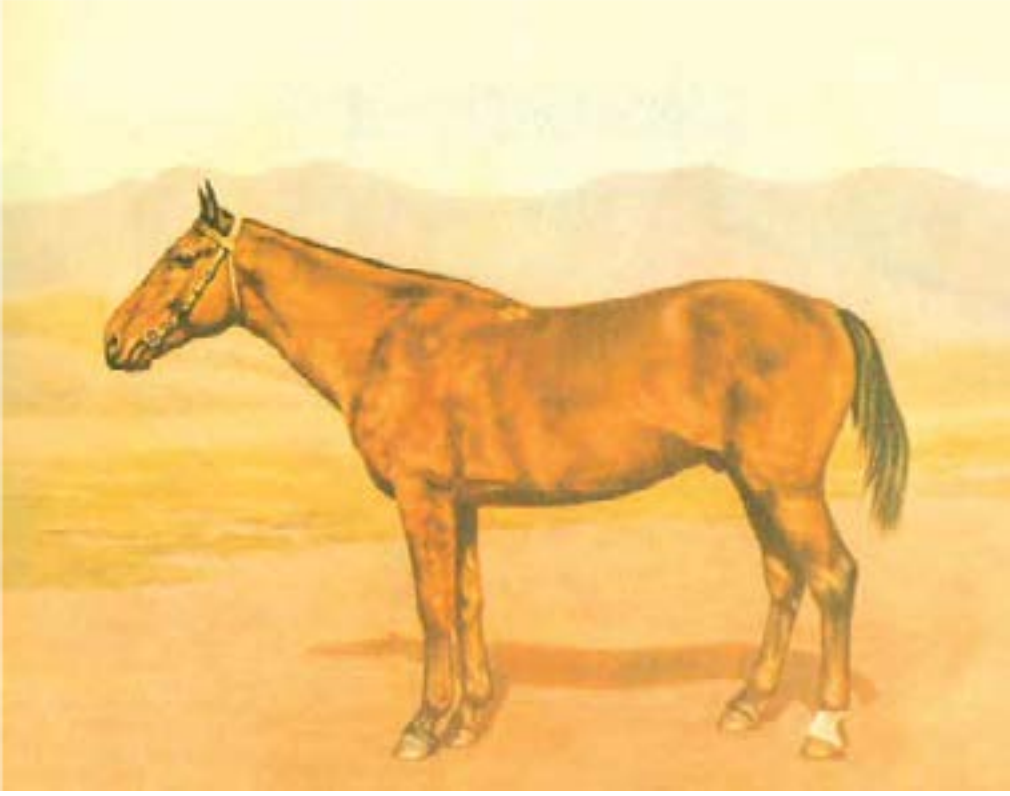
Lakay atı



“Krasavets” adlı Lakay atı (1934 doğumlu)



Lakay atı (19. yüzyıl başı)



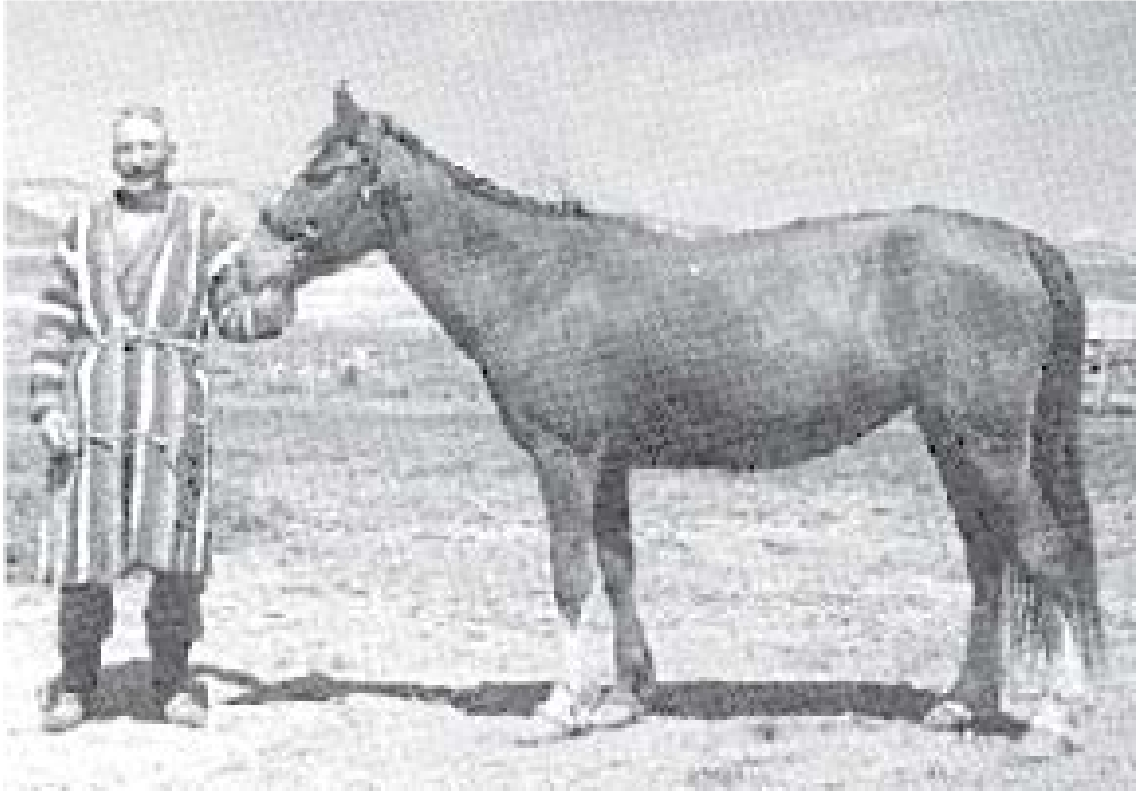
Lakay atı (Yağlı boya tablosu, 1950)



Urtalay – Lakay aygırı (1954)



Millî giyimleriyle bir Lakay binicisi



Lakay atçısı (20. yüzyıl başı)



Millî giyimli bir Lakay binicisi ve atı



Lakayların at yarışı (Güney Tacikistan)



Lakay atı



Lakay atları

Not: Etsiz başlı, kuğu çeneli, sivri kulaklı, kaz boyunlu güzellikleri ile dikkat çekicidir.



Çok seyrek karşılaşılan kıvrıcık y nl  Lakay atları

Not: Kıvrıcık y nleri, bu cinsin kuzeyden geldiğine işaret etmektedir.

KIRGIZ ATI: Kırgızistan, Türkistan'ın dağlık bölgelerinde bulunan bir ülkedir. Onun bütün toprakları; Tanrı Dağları ile Pamir'in yüksek, buzlu zirveleriyle kuşatılmıştır. Güneyde Çin tarafından Kökşayan Dağı, Tacikistan tarafından Alay Dağı, kuzeyden Kırgız Aladağları ile çevrelenmiştir. Bunların arasını Talas, Susamır, Teriskey, Alatav, Alay dağları kesmektedir. Ortalama olarak Kırgızistan'ın bütün toprakları, deniz seviyesinden 2000 metre yüksekliktedir.

Kırgız atları, dağ atının temel türü içerisine girmektedir. Dağ şartlarına tam olarak uyum sağlamış tecrübeli atlar olup dağ geçitleri ve yamaçlarına tırmanma, yüksek inişlerden dağ patikalarına inme, akımı güçlü dağ ırmaklarından ve derelerinden geçme gibi konularda iyidir. Binen adama idareyi bırakmadan, yolu kendi bulup kendi gider. Üstüne yük yüklenmiş birkaç atı birbirine bağlarlar ve bir atının yedeğinde dağa çıkarlar. İnişten inerken atları boş gönderirler, bu atlar, sürülmeye hiç gerek duymadan dik uçurumlu yollardan, kendi kestirmelerinden inerek giderler. Atlarla bu dağ yollarından gitmek, Kırgızistan'da bugüne kadar devam eden bir gelenektir. Dar patikalarda atlar; birbirlerini engellemeden, dinlenerek yüksek doruklara kedi gibi tırmanıp dik yamaçlardan it gibi inmeye alışmıştır. Bu nedenle de Kırgız cinsi atın bu özelliğini koruyup geliştirmek günümüzün bir ihtiyacıdır. Özellikle dağ turizmi için yaratılmış atlar olarak kabul etmek mümkündür. Kırgız atları, yüksek dağların olduğu Kırgızistan'ın sert hava şartlarına uyum sağlamıştır. Vücudunun sağlamlığı ve kemiklerinin iriliğiyle dikkat çekmektedir. Yerde otlar kar altında kaldığında, sert soğuklarda, şiddetli rüzgârlar estiğinde yemsiz atlar zayıflar ve tayların, kulunların yetişmesi durur. Erken ilkbaharda da hava durumunun elverişsiz olduğu, havanın bir ısınıp bir soğuduğu, yağın karın çabucak eridiği zamanlarda at bakıcıları; sürüyü güney tarafına doğru uzanan bol otlı, zengin otlaklara götürüp sağ salım korurlar. İlkbahar ve yaz mevsimi at için cennet gibidir, bu mevsimlerde yüksek dağlardaki otlar gür şekilde çıkar ve otlaklarda sivri sinek, at sineği gibi böcekler olmaz. Kulun, tay, kulanlar çabuk yetişir; kısraklar ile binek atları semirir ve böylece yağlanır.

Kırgız atının kökeni, eskiden beri at yetiştiriciliği ile uğraşan Kırgız halkının tarihiyle doğrudan ilişkilidir. Kırgız atının vatani, Kırgızların eski ata yurdu olan Yenisey'in orta ve üst kesimleridir. Günümüzdeki Minusinsk çukurunda MÖ 1500-2000 yılları arasında at yetiştiriciliği geliştiği için bu bölge bu kapsama girmektedir. Kırgız halkı MÖ 9. yüzyılda buralarda yaşamıştır. Kırgızların at yetiştiriciliği, Moğol istilasının öncesinde en gelişmiş safhasına ulaşmıştır. Bunun kanıtı, 9. yüzyılın başındaki Türk boyları içinde Kırgızlarda at nallama sanatının ortaya çıkmış olmasıdır. Bununla birlikte bu devirdeki atçılık sanatı, meşhur Manas Destanı'nda da güzel bir şekilde tasvir edilmiştir.

Sağlam ve dolgun bir vücuda, büyükçe bir başa, kısa bir boyna sahip olan Kırgız atı tıknazdır. Bakıldığında geyiğe benzer. Cidagosu yüksek değil, yatıktır ve bazen tepe gibi olmaktadır. Bel omurgası çok sağlam, sarkık sağrı kemiğinin alt kısmının uzunluğu ortacadır. Gövdesi geniş ve derin olup oval şekildedir. Bacakları kısa, dolgun ve sinirli; toynağı taş gibi serttir. Dağlık taşlık yerlerde nalsız bir şekilde yürüyebilmektedir. Kırgız kısrağının cidago yüksekliği 133,8, gövde uzunluğu 139,8, göğüs çevresi 139,1 incik çevresi 16,8 santimetredir. Kırgız atlarının içinde boyu uzun olanlarla da karşılaşılmalıdır, onların cidagosuna kadar yüksekliği 142-145 santimetredir.

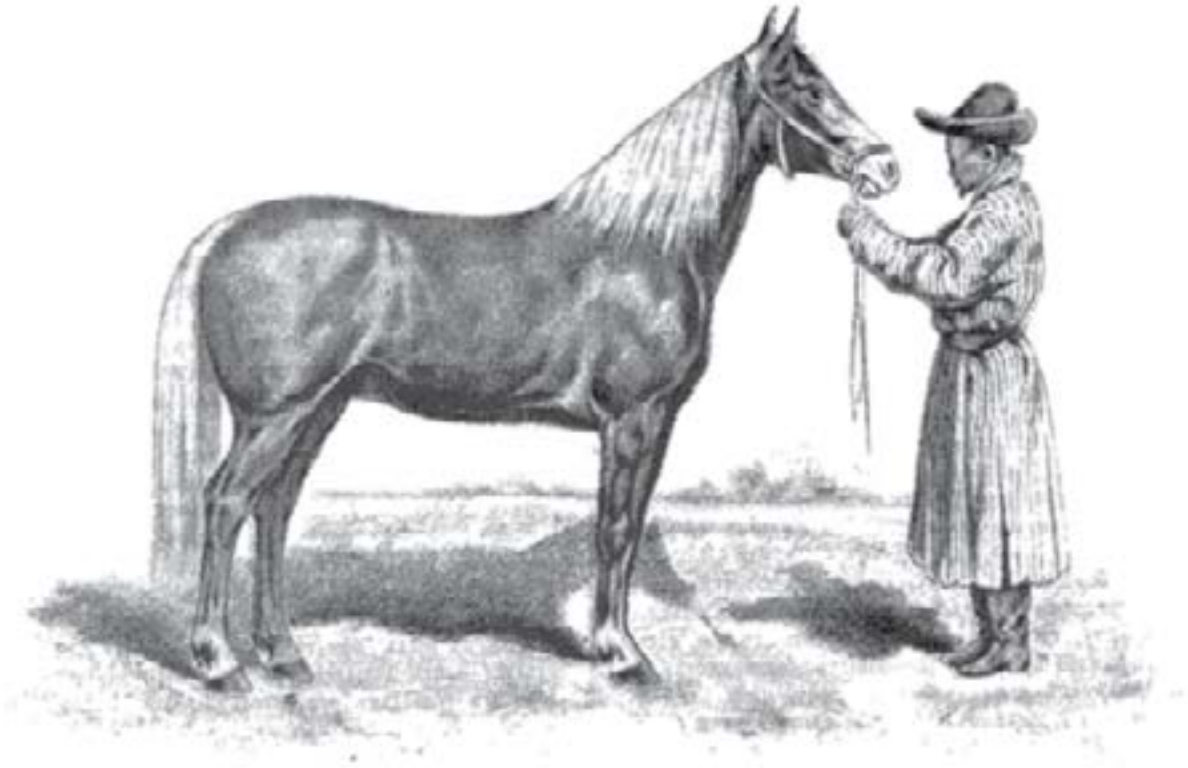
Kırgız atlarının donu çoğunlukla dorudur, aralarında kır donlu olanlar da çoktur. İzabel ve başka donlarla az karşılaşılmalıdır.

Kırgız atları geç olgunlaşmaktadır, beş-altı yaşına gelmeden gelişimleri durmaz. Daha sonraki tecrübelerin gösterdiği üzere altı yaşındaki Kırgız atı, ahırda tutulup yemle beslendiğinde bir müddet daha büyümeye devam etmektedir.

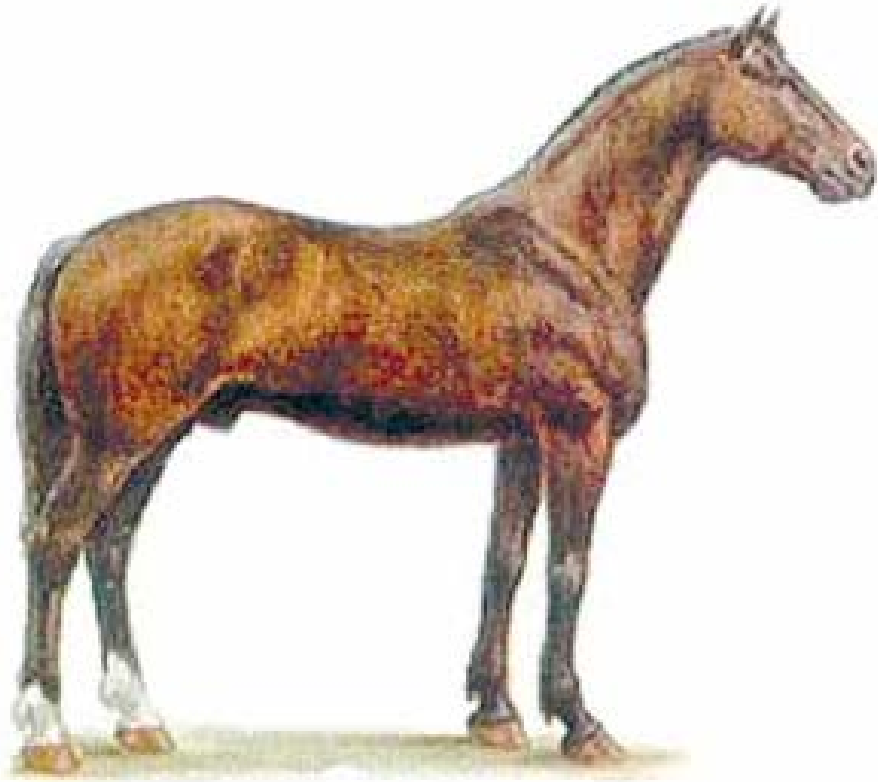
Son yıllarda Kırgız atının en büyük eksikliği olan boy kısalığını gidermek için ıslah çalışmaları yapılmaktadır. Bunun neticesinde yeni Kırgız at cinsi ortaya çıkmıştır. Bu yeni tür; Kırgız atının büyüme, uzun yaşama, dayanıklılık gibi özelliklerini korumakla birlikte güzel bir bedene, sağlam ve uzun bacaklara sahip olup hızlıdır. Kırgız atı böylece binek atlarının cinsinden geri kalmayan özelliklere sahip bir ata dnşmştir.



Kırgız atı (Yağlı boya tablosu, 1950)



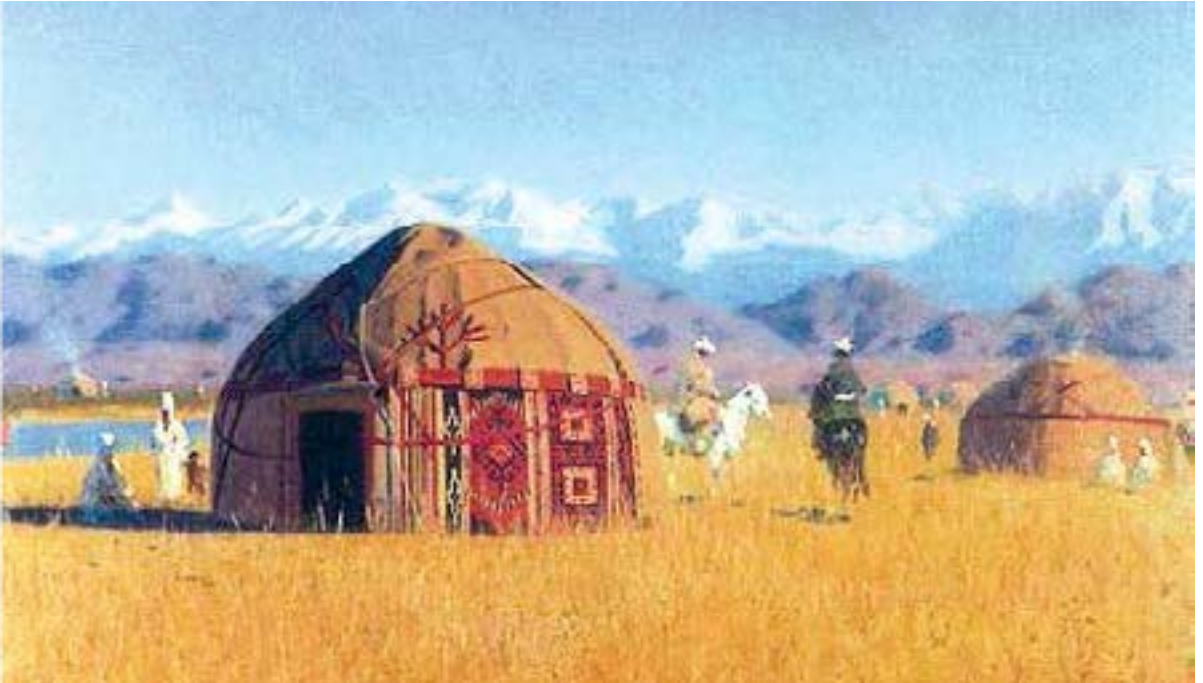
Kirgiz atı (19. yüzyıl)



Safkanlaştırılmış yeni Kirgiz cinsi yürük at



Göçen bir Kırgız ailesi (19. yüzyıl sonu)



Kırgız köyü (Modern resim)



Kırgızistan eski Cumhurbaşkanı Roza Otunbayeva atlı yürüyüşte



Yazın suya girmeye giden Kırgız çocukları



Atların dağ geçitlerinden kışlağıa götürülme anı



Kırız kartallı avcılar



Atlılarn, atlarını dinlendirdikleri an



Dağda otlayan atlar

İdil Bölgesi Türklerinin Atları

BAŞKURT ATI: Başkurdistan'ın bozkırlık, ormanlık ve dağlık bölgelerinde yetişmektedir. Bu at; kısa boylu, sert etli at olarak bilinmektedir. Bu at, ulaşım aracı olarak ve küçük yükleri taşımak için genellikle köy işlerinde kullanılmaktadır. Atın süt verimi üst seviyededir. Atın sütü olan kımız, Başkurlarda eskiden beri şifalı özelliğe sahip içecek olarak görülmektedir.

Başkurt atı, eski cins bir attır. Başkurt halkının işlerinde bu atın rolü çok büyüktür. Zira tam olarak bu gibi atlar, ulaşım aracı olarak da besin üretiminde de çok kıymetlidir. Genel olarak derisinden türlü giysiler, eşyalar yapılmıştır. 7-8. yüzyılların kesişme noktasında günümüz Başkurdistan bölgesine gelen Başkurt halkı, bunun gibi atların özelliklerine yabancı değildir. Zira onlar eskiden beri at yetiştiriciliğine çok alışmış halklardandır.

At yetiştiriciliği; Başkurlarda kendileri ile komşu olan Hazarlar, İdil Bulgarları, Sibirya Tatarları, Kazaklar, Özbekler vd. halklarda görüldüğü gibi Moğollardan önce de gelişmiştir. Bu sebeple Başkurt atını Moğol tipine sokmak temelsiz olacaktır.

Başkurt atlarının burada ortaya çıkışında Göktürkler dönemi etkili olmuştur. Zira Türklerde çok gelişmiş olan at yetiştiriciliğinin komşu Başkurt iline de etki ettiği açıktır. Bu duruma, Krasnoyar bölgesinin İdil'e kadar olan uçsuz bucaksız alanında bulunan at iskeletleri kanıttır. Mesela ormanlık alanın atlarıyla döllenme neticesinde bu gibi atların değişime uğradıkları açıktır. İlin batı bölgesinden gelen atların ormanlık tiple karıştığı dikkat çekmektedir. Bunu açacak olursak karışık tipli atların bozkır bölgelerdeki atlarla karşılaştırıldığında oldukça iri ve daha uzun boylu olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte Başkurt atlarının vücudunda bozkır tipinin izleri baskındır. Zira ormanlık alanın besininden ziyade bozkır besinlerinden istifade eden bu gibi atlar, otlamaya çıkmaya alışkındırlar. Böylece Başkurt atları kış günü otlamaya çıkmaya hazırdır.

Bazı zamanlar Başkurt atları, çok geniş bölgelere yayılmışlardır. Mesela Ufa ve Orenburg'da; Perm, Kazak ve Samara guberniyalarında bu atla sık karşılaşılmalıdır. Sibirya, Novgorod, Moskova için satın alınmış; aynı şekilde Orenburg ve Ural Rus Kazak birliklerinin askerî anlamda atlarla donatılması için sipariş edilmişlerdir.

1789 yılında atlar, Başkurt askerî yapısını kurmak için de kullanılmıştır. Napolyon ordusu ile 1812 yılında yapılan savaşta Başkurlardan özel olarak kurulan No. 111, No. 112 gibi birkaç süvari alayı savaşmıştır. Başkurt alaylarının içinde Kazak müfrezeleri de yer almıştır. 1845 yılında ise özel atlardan atlı asker birlikleri kurulmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında yerlilerin durumlarının kötüye gitmesi ile ilişkili olarak ve çarlık yönetiminin at yetiştiriciliğinin gelişmesine itibar etmemesi sebebiyle at yetiştiriciliği, büyük bir duraklama dönemine girmiştir.

Ancak Bolşevik Ekim Devrimi'nden sonra at yetiştiriciliğini geliştirme yolunda yürütülen işler ve devlet desteği ile durum düzelmeye başlamıştır. Başkurdistan'da iki at çiftliğinin yanı sıra özel teşebbüs ve devlet bünyesindeki üretim çiftlikleri, kolхозlarda at bakılan çiftlikler gelişmiş; 1945 yılında devlet at cinsleri birliği kurulmuştur.

Bunun gibi önemli değişimlerin neticesinde Başkurt cins atlarının korunması ve gelişimi meselesi bir yola girmiştir.

Başkurt atları, yıl boyu yayıldığı ve daha sonra sürü ile bakıldığı için iri ve vücudu daha sağlam olmaktadır. Elbette durum, coğrafya ve iklim şartları ile doğrudan ilişkilidir. Başkurdistan, karasal iklime sahiptir ve soğuktur. Başkurdistan'da korkunç şiddetteki soğuklarla geçen sert kışlar yaşandığından burası, boranlı günleri ile öne çıkmaktadır. Kar, kasımın başından nisanın sonuna kadar toprak üstünde kalır. İlkbaharda çok soğuk ve fırtınalıdır. Yazlar, sıcak olmakla birlikte çok kısadır. Yağmurlu günler çok olmakla birlikte kuraklık baskındır. Başkurdistan birden fazla iklim tipinin etkisinde olduğu için hava durumu da sabit değildir.

Başkurdistan'ın büyük bir bölümünü Güney Ural ormanlık alanı oluşturmaktadır. Tepenin batısı ve doğusunda yeryüzü düzleşmeye başlar, buradan sonra düzlük alanlar vardır. Dağlık ve tepelik bölgeler, düzlüklerle karşılaştırıldığında buralarda yiyeceğin de farklı olduğu dikkat çekmektedir.

Başkurdistan'ın güneyindeki dağlık ilçelerinde yağmur daha çok yağmaktadır. Mesela Ufa çevresine 538 mililitre yağış düşmektedir. Bozkır ilçelerinde iklim daha kuraktır. Örneğin Orta sırtına düşen yağış miktarı 350 mililitredir. Kış aylarında ise hava rüzgârlı ve sık sık tipili olur. Bu nedenle Ural ötesinin iklimi, Ural çevresine kıyasla daha sert ve uzun kışlara; daha kısa ve sıcak yazlara sahiptir.

Başkurdistan'ın tabii coğrafi bölgelerinin çeşitliliği, otlakta at yetiştiriciliği için elverişli imkânlar sunmaktadır. Yine de bu ülkenin temel doğal alanı bozkırlardır. Buralarda at yetiştiriciliği sadece yaz mevsiminde değil güz ve ilkbahar aylarında da yaygındır. Bozkırın tuzluluğu, yayılım için gereklidir çünkü bu özellik, soğuğun ve buzun toprağa geçmesini engelleyerek hayvanın otlama imkânını artırmaktadır. Başkurt atlarının çoğu, Ural boyunda sürü metodu ile yetiştirilmektedir. Başkurdistan'ın kuzey ve ormanlık alanlarında atlar; kışın kışlakta, yazın ise otlakta bulunmaktadır. Bu bölgelerde atın en iyi türünü yetiştirmek için çalışmalar yapılmaktadır.

Kış aylarında atların doğal ortama çabuk uyum sağlayıp kar altında yiyecek bulması kolay değildir. Bu nedenle atlar, iklimin düzensiz sertliğine dayanmak durumundadır.

Kışın şiddetli soğuğu ile fırtınalı günlerinde yayılım alanları daralmaktadır. Karın kalınlaşması ve buzun toprağı kapatması, atın otlamasına tamamen engel olmaktadır. Bunun sonucu olarak Başkurdistan'da kış zamanı atlar zayıflamakta ve at ölümleri artmaktadır. Başkurt atlarının alçak oluşu, bu iklim şartları ile de ilişkilidir. Alçak atların cinslerini irileştirmek için denenilen yollar bir netice vermemiştir.

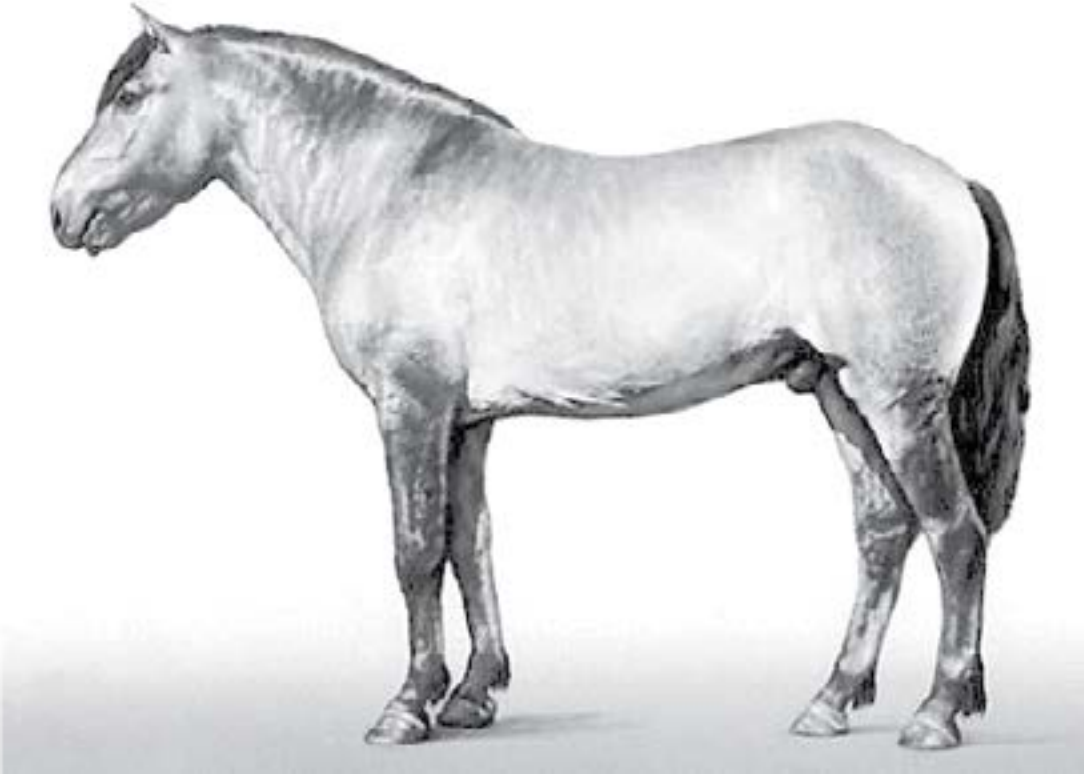
Günümüzde Başkurdistan'ın kolhoz ve at üretim çiftliklerinin atları, yıl boyu otlakta yayılmaktadır. Yine de kışın şiddetli günlerinde onlar elle beslenmektedir.

Aygırları, 3-4 yaşından itibaren kısraqlarla çiftleşmeye başlar. Daha sonra ise özel kurumlar, bu gibi çiftleşmelerin neticelerini inceler.

Alçak boylu olan Başkurt atlarının vücutları sağlam, sıkı ve etlidir. Başları büyük, boyunları sağlam, gövdeleri yassıdır. Bacakları nispeten kısadır. Başkurt atlarının duman kırı, açık doru, açık kula ve bunlardan başka donları ile karşılaşılmaktadır. Başkurt cinsi atları iki türe ayırmak mümkündür: Dağlı ve bozkırlı. Dağlı cinsler alçak boylu ve daha sağlamdır. Bozkır türleri iri olup vücutları uzundur. Son zamanlarda üçüncü bir tip de ortaya çıkmıştır. Bu yeni cinsin özelliği; uzun boylu (140-142 cm) ve daha iri olması, ağır işler yapmaya uyum sağlamasıdır. Bu yeni tip, özel olarak bakılmış ve besiyeye çekilmiştir. Cinsleri ıslah için yavaş yavaş imkânlar sağlanmaktadır.



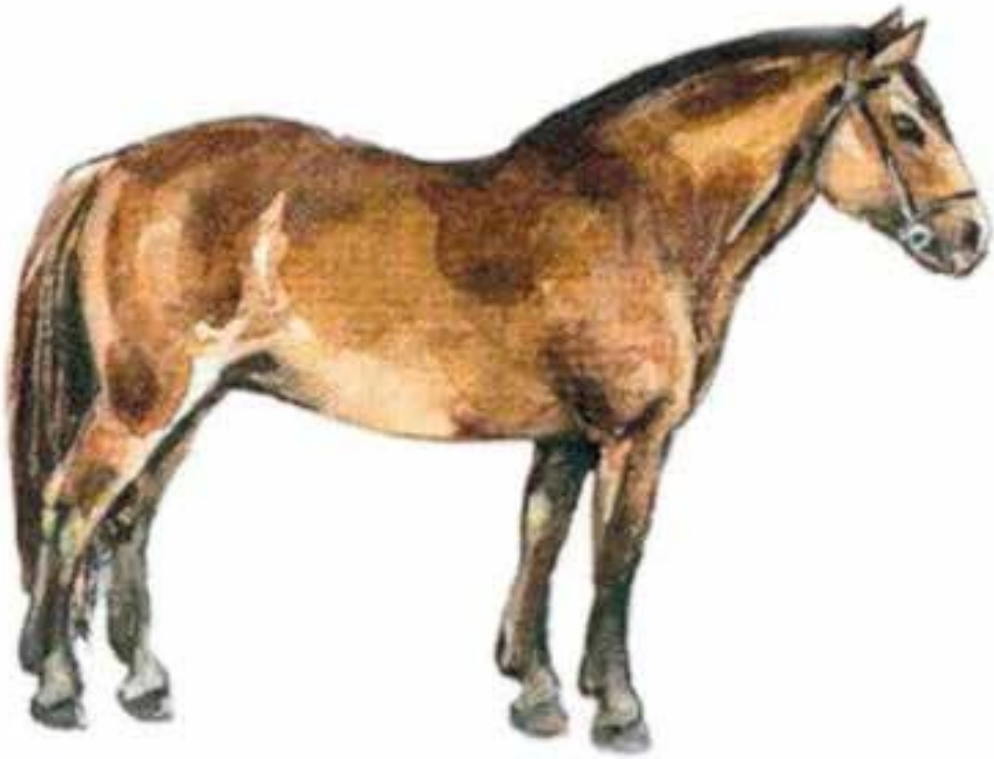
Günümüzde safkanlaştırılmış Başkurt atı



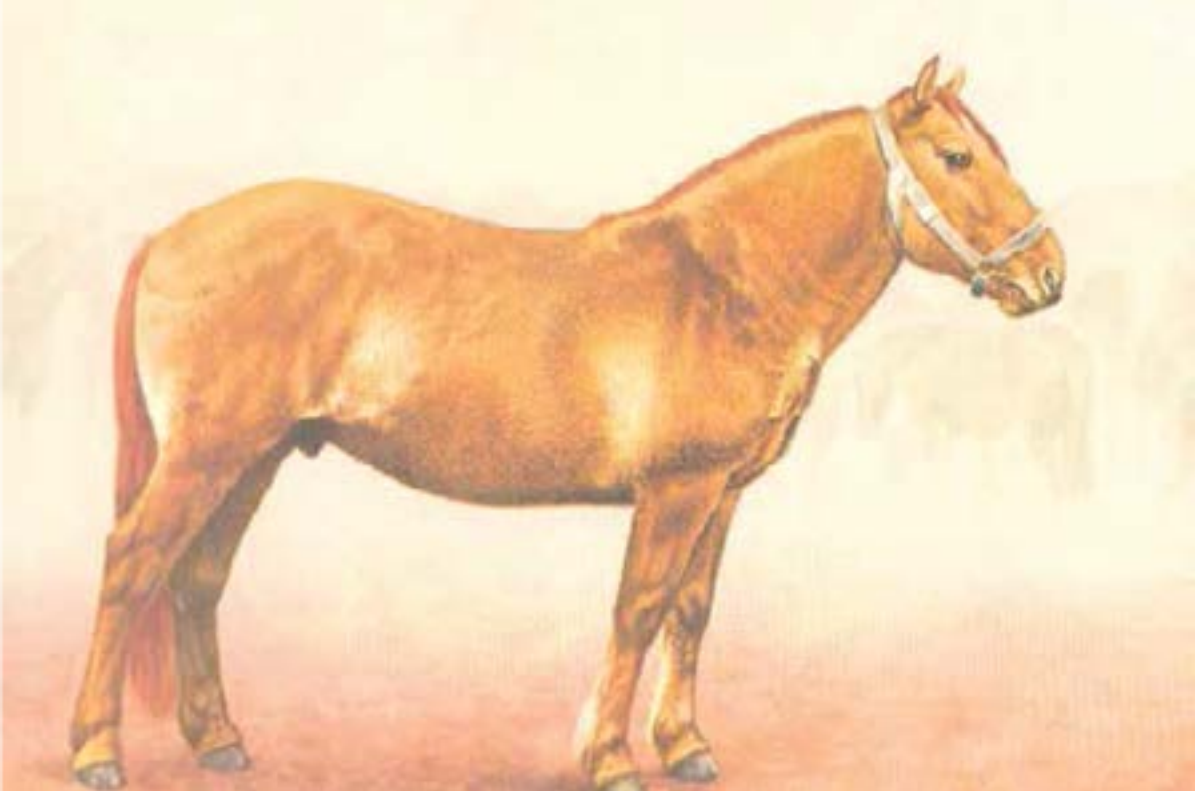
Başkurt aygırı



Mamay – Başkurt aygırı (1954)



Başkurt atı



Başkurt atı (Yağlı boya tablosu, 1950)



Başkurt atı

Not: Ormanlık ve bozkır araziler Başkurt atları için en uygun alanlardır.



Seyrek karşılaşılan kıvırcık tüylü Başkurt atı



Atlı Başkurt



1812 yılında savaşıa katılmış Başkurt süvarisi



Demir kır kulunu olan kısarak

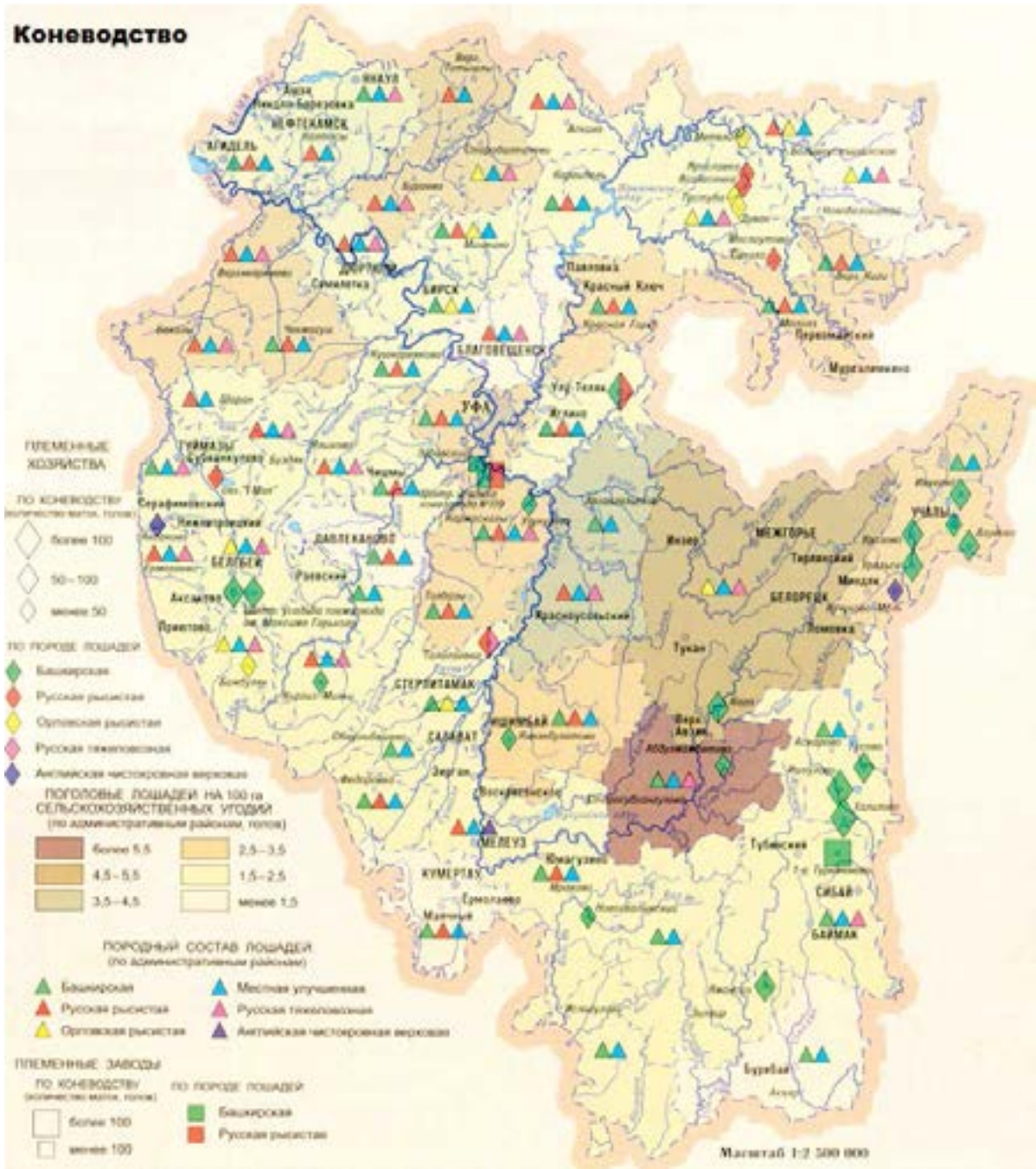


Millî giyimli Başkurt delikanlıları



Başkurt askerlerinin modern döneme ait bir görüntüsü

Not: II. Dünya Savaşı'na Başkurtlardan iki süvari alayı katılmıştır.



Başkurdistan'da at yetiştiriciliğine dair bir harita

Kafkas Türklerinin Atları

Azerbaycan atları: Binek ve yük çekme atları türüne girmektedir. Bu at, Azerbaycan Cumhuriyeti'nden başka buraya komşu devletlerin bazı bölgelerinde de yetiştirilmektedir.

Bu cinsin ortaya çıkış tarihi açıkça belirtilmemiştir. Tek bir şey bilinmektedir ki o da bu cinsin ortaya çıkışının ve şekillenmesinin çok eski zamanlara dayandığı, Karabağ ve Fars atlarının bu ortaya çıkış sürecine etkisinin olduğudur.

Eski Kafkasya'nın ekonomik ve siyasi durumu, yük çekerek uzak mesafelere gitmeye ve hızlı hareket etmeye uygun atların yetiştirilmesi imkânını doğurmuştur. Arap yazarları; 8-10. yüzyıllarda İran'da, Irak'ta ve Suriye'de yerli Azerbaycan atlarına özel bir talebin olduğuna dikkat çekmektedirler. Azerbaycan'ın tarihinde zorlu savaşlar göze çarpar. Bu nedenle bu zamanlarda askerî atlara ayrı bir değer verilmiştir. Kısrağların cidagosuna kadar yüksekliği 135-140 santimetredir. Eski aygırların cidago yüksekliği ise 137-142 santimetredir. Boyunun yüksekliği bakımından Kafkasya'nın bütün atlarından üstündür. Sadece Kabardin ve Lakay atlarından kısadır. Bazı iyi kısrağların yüksekliği 143 santimetredir. Bu cins, planlı bir şekilde ıslah edilip ve yemle iyi bir şekilde beslenip şartları iyileştirilse boyları daha yüksek olabilmektedir.

Azerbaycan atlarını yetiştirme şartlarını planlayıp bu atları seçme ve ıslah etme konusunda büyük imkânlar vardır. Akılda tutulması gereken bir durum, dağlık atların boylarının çok yüksek olmamasının gerekliliğidir. Çünkü yer şekillerine bağlı şartların zorluğu, atların sağlam olmasını gerektirmektedir.

Sadece vücudun iri yetişmesine göre yapılan tek yönlü seçim, atın dik yamaçlı dağ geçitleri boyunca hareket etme kabiliyetinin ortadan kalkmasına sebep olmaktadır.

Azerbaycan atının başı orta büyüklükte ve hafif olup gövdesiyle uyumludur. Bu atların en belirgin özelliği, özellikle kısrağlarının çene yapısının güzel görünmesidir. Ayrıca bu atların başlarının üst kısmı geniş ve etlidir. Bu atlar; ince ve kısa kulaklara, orta ya da biraz kısa bir boya, çoğu durumda geniş ve kaslı bir vücuda sahiptir.

Boyunlarının sert yapısından ötürü bu atlar, serbestçe hareket edemez. Boyun eğimleri yüksektir, bu nedenle atlar – özellikle aygırlar – boyun ve başlarını yukarı doğru tutarlar. Boyunları uzun ve diktir.

Azerbaycan cinsi atların gövdesi ve göğsü çok iyi gelişmiştir. Bu nedenle onlara çok değer verilmektedir. Göğüs çevresinin ölçüsü; cidago yüksekliğinin ölçüsünden kısrağlarda %119, aygırlarda ise %114 fazladır.

Göğüs çevresinin genişliği, uzunluğu; cinsin temel özelliği olarak görülmektedir. Bu cinsteki birçok at; orta yükseklikteki cidagoya, epeyce geniş ve düz olan sağlam bir sırtta sahiptir. Atın sırtı düz olup eğriliği fark edilmemektedir. Beli kısa, geniş ve biraz eğiktir. Kısa kuskunluğu, göğüs genişliğine uyumluluk göstermektedir. Çenesi uzun, yeteri kadar geniş, birçok durumda sarkıktır. Bütün dağlı cins atlarda görüldüğü gibi Azerbaycan cinsi atların ayağı da kılıç gibi bükülür; bu durum, özellikle dağ şartlarında normaldir. Ön bacaklarının arasının açık olması da biraz buna bağlıdır.

Toynağının sert, yüksek ve çok büyük oluşu ile farklılık göstermektedir. Güney tipinin başka cinsleri gibi Azerbaycan cinsi atların da yelesi ve kuyruğu sık değildir. Perçem ve kuyruğu, kısa ve seyrek kıllarla karışmış olup oldukça kısa, 2-3 santimetrelik tüylerle kaplıdır. Atların %10'unun arka ayaklarında tüy olmaz. Donu; kestane doru, duman kırı, açık doru, yağız, kula, boz, akkanat, açık dorudur.

Vücut yapısı tıknaz ve sağlamdır. Oynak yerleri büyük, bacakları kuru, sinirleri belirgindir.

Azerbaycan atları sağlıklı olması, uzun yaşaması ve soylu oluşuyla dikkat çekmektedir. Sürü ile bakıldığında gelişimini dört-beş yılda tamamlamaktadır. Kışın atları denizden 500 metre yükseklikteki pelinli ve çöl bitkili, engebeli yerlerden kışlağa gönderirler. Kışlakta yalaklar yetersizdir, onlar otlaklardan 20 kilometre uzaklıkta yer almaktadır. Uzak otlaklardan yalaklara atları iki-üç günde bir getirirler.

İlkbaharın bitişiyile sürüyü Küçük Kafkas geçitleri üzerinden Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırına doğru otlatmaya götürürler. Sürüler dağlarda karın erimesi süresince, otun yetişme seviyesine göre yavaş yavaş yukarıya doğru çıkar. Yaylanın temel otlakları, deniz seviyesinden 2000 metre yüksekliktedir. Yalakları iyi olan bu yazlık otlaklar, bitki rezervi ile çeşidi bakımından zengindir.

Azerbaycan atı, yük taşımak için uygundur. Kendi doğal dengesini iyi korumaktadır. Altında yük olan atlı adam, dağ geçitlerinden hızla geçip çabuk hareket edebilmektedir. 115-130 kilogram yüklü bir at, günde 44-55 kilometre mesafeyi rahatlıkla katedebilmektedir. Bu at, üzerinde yük olmayıp yalnızca binicisini taşıdığı günde 70-80 kilometre yol alabilmektedir. Bununla birlikte Azerbaycan atlarının arasında yorgalarla sık karşılaşmaktadır.

Azerbaycan atları, yarış için uygun değildir. Bu atlar; işe, yük çekmeye, dağ arasında binek atı olarak kullanılmaya çok uygun atlardır. Bu atları tanıtmak için dağlık yerlerde 500 kilometreye kadar yarış düzenleyip onları denemek gerekir. Böyle bir yarışa dört yaşındaki bir aygırı sokmak doğru olacaktır.

Azerbaycan cinsi atlar, yüzyıllar boyu sürü şeklinde bakılmıştır. Dağ şartlarında yetişip gelişmiş, bu nedenle de bu yerlere çok iyi uyum sağlamıştır. Boyunun kısa, vücudunun ufak tefek oluşu bundandır. Bu atı kendi soyuyla çiftleştirmek ya da sonrasında seçim işlemleri yapmak üzere Ter ve Arap atlarıyla çiftleştirip melezleştirmek, onun kalitesini günümüz taleplerine uygun şekilde arttırmak için gereklidir. Aynı şekilde atın yeminin ve otlatma şartlarının düzeltilmesi gerekmektedir.

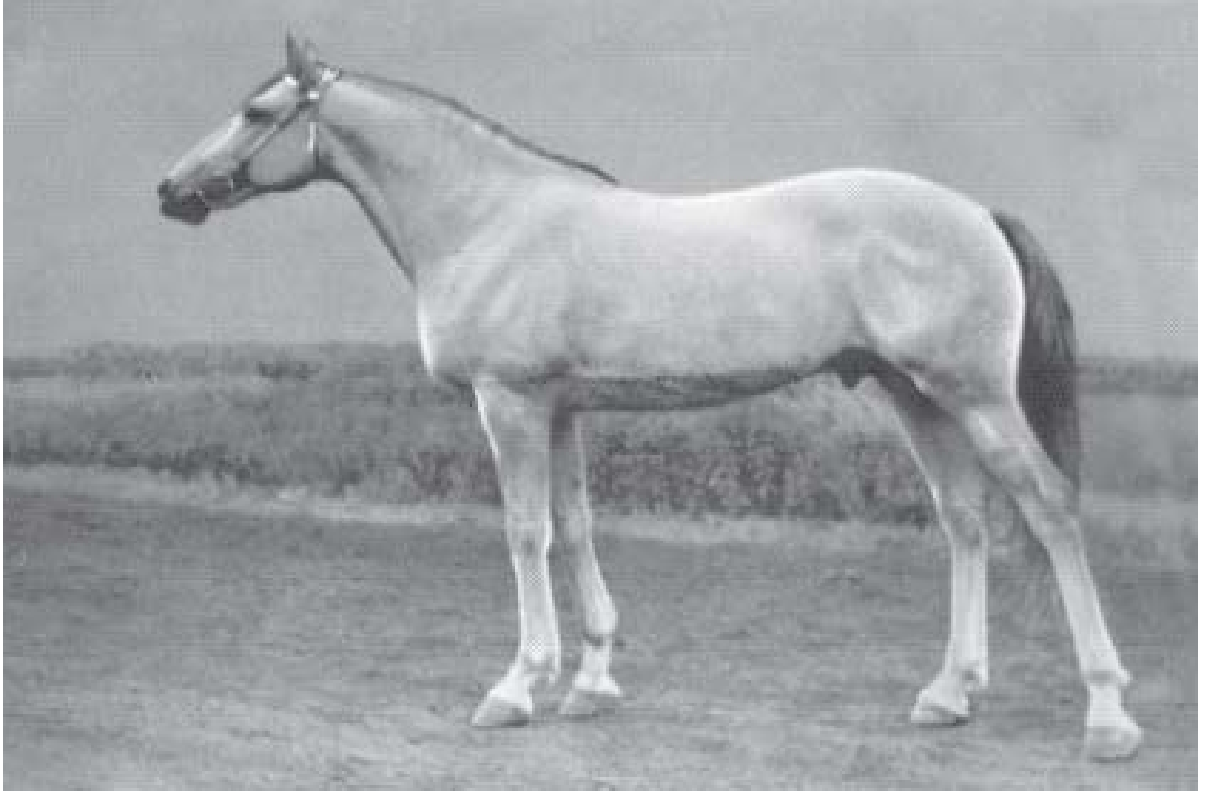
Bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Devleti, geleneksel atlar üzerine eğilmekte; at cinslerini çoğaltma ve ıslah etme işlerini yoğun bir şekilde devam ettirmektedir.



Altetmez adlı Karabağ cinsi aygır (1867 Rusya geneli sergisinde ödöl almıştır)



Azerbaycan atı



Azerbaycan atının aygırı (1954)



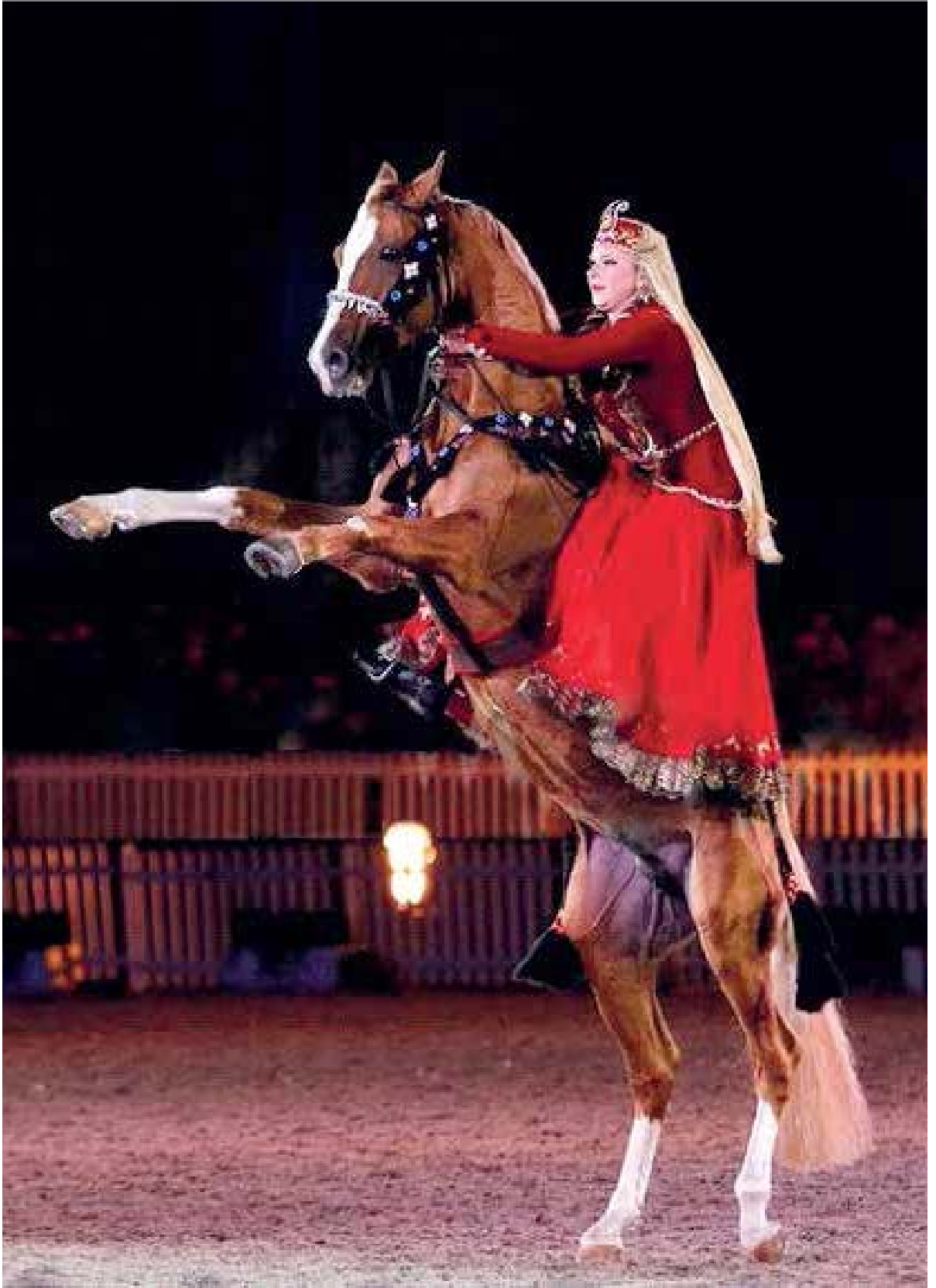
Azerbaycan'ın Kazak (Deliboz) cins atı



Günümüz Azerbaycan atları



Kazak (Delibozy) yürük atı



Azerbaycan sirkinde Karabağ atı



Gar-gar (2001)



Zaman (1952)



Sarvan (1987)



Han (1867)



Karabağ atlarının yer aldığı posta pulu



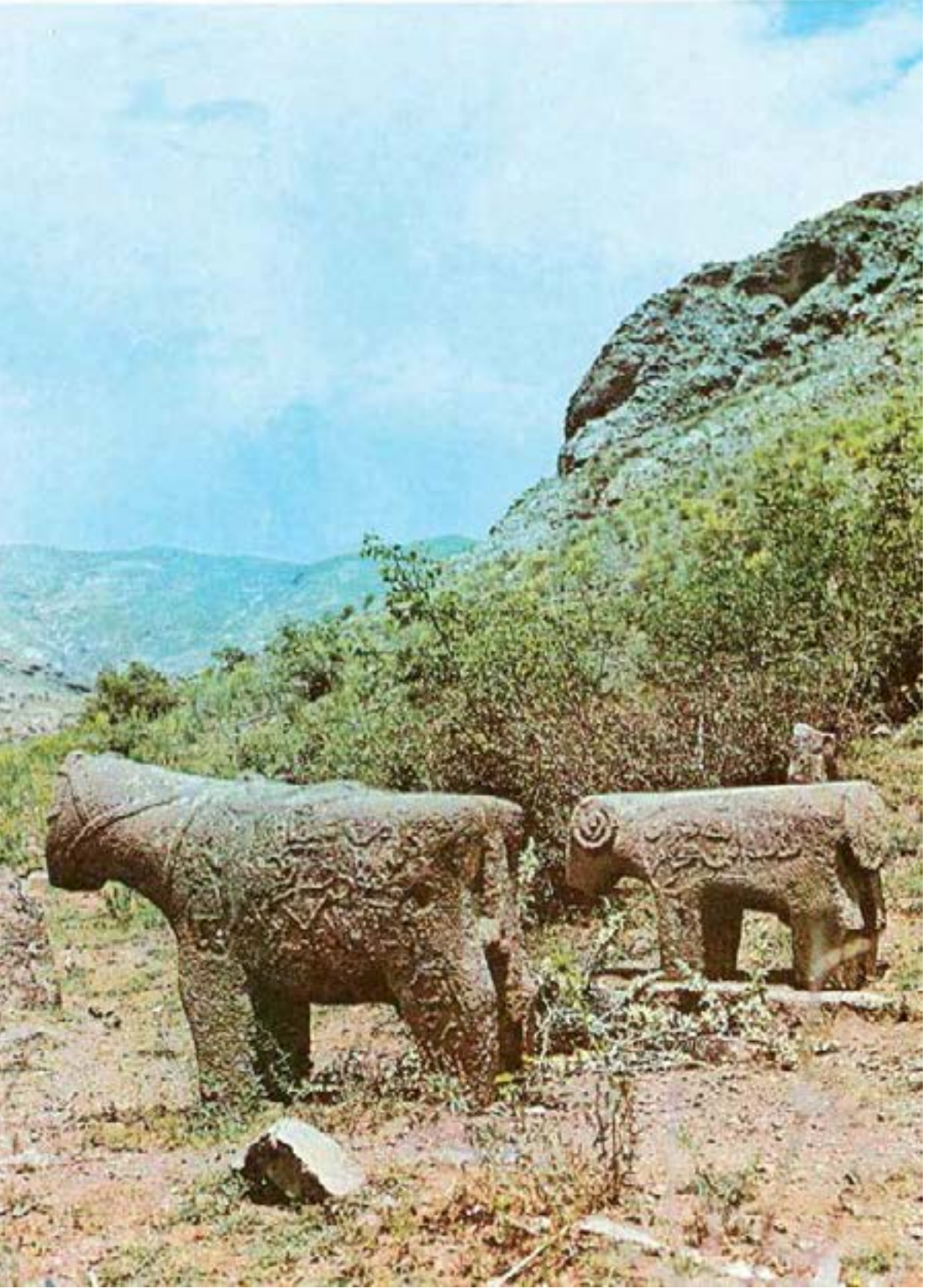
Azerbaycanlı binici



Taş üzerindeki at sureti (Gobustan-Azerbaycan)



Eski Şuşa şehrinde at heykeli (V. Bereşçagin, 1865)



Kabir üstüne koyulmuş at ve koyun heykelleri (Azerbaycan, 19. yüzyıl)



Azerbaycan Cumhuriyetinin bayrağı ve Karabağ atının yer aldığı poster



Modern sanatta Karabağ atının sureti

KARABAĞ ATI: Azerbaycan'da (Karabağ bölgesinde) ortaya çıkan binek atlarının bir türüdür. Buradaki atların görünüşü değişmiş olsa da bunların Karabağ atlarının doğrudan nesli olduğuna dair yeteri kadar kanıt vardır. Bu konu hakkında MS 4. yüzyılda Vegetius, Karabağ atlarının vücut yapısıyla özellikle de başı ve boynunun güzelliği ile öne çıktığını yazmaktadır.

Karabağ atlarının oluşması, Karabağ Hanlığı ile İran'ın uzun süre boyunca yakınlaşıp ilişki kurmasıyla ilgilidir. Çünkü İran eski zamanlardan beri binek atlarıyla meşhur olmuştur. Karabağ atının oluşumuna Türkmen atlarının, daha sonra da Arap atlarının etkisi olmuştur. Han'ın Arap atlarını yetiştiren Keglyan-Sarılar üretme çiftliği, 19. yüzyılın ortalarına kadar çalışmıştır. Neticesinde etrafına uyum sağlayan, soyu asil, işte sağlam, cins atlar elde edilmiştir. Karabağ cinsi atın kalitesi üst seviyededir. Bu konu hakkında S. Urusov, zamanında şu sözleri söylemiştir: "... Avrupa atları için safkan İngiliz atlarının önemi ne ise Asya at yetiştiriciliği için Karabağ atlarının önemi de o seviyededir."

Karabağ atları; yüzyıllar boyu Don ve Kafkasya'nın at üretim çiftlikleri ile Ukrayna, İran'a ve başka birçok ülkeye gönderilmiştir. Bu surette o yerlerin atlarının ıslah edilmesi, soylulaştırılması ve yeni cinsler elde edilmesinde Karabağ atlarından istifade edilmiştir.

Karabağ atları, Polonya'nın at yetiştiriciliğine Fransa kadar etki etmiştir. Karabağ atı, son yıllarda başka ülkelere gönderilmese bile günümüzde onun cins özelliklerinin izlerini farklı coğrafyalarda görmek mümkündür.

Karabağ cinsi at, adını ortaya çıktığı yer ve geliştiği bölgeden almıştır. Bu at türü, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bulunan Kura ve Aras ırmaklarının arasındaki Karabağ Dağı eteklerinde yetişmiştir. Bu atı yetiştiren bölgenin toprağı, iklimi, yolu farklılık arz etmektedir. Genel olarak bakıldığında bu bölge, sıcak iklime ve güzel dağlık otlaklara sahip olduğundan at yetiştiriciliği için elverişli şartları ortaya çıkarmaktadır. Uzun yıllar boyu Karabağ bölgesinde şekillenen bütün altın donlu atlar, Karabağ cinsi atlar arasına dâhil edilmiştir. Aslında bu işaret, Karabağ cinsi atın kanındaki göstergedir.

Bununla birlikte Karabağ at yetiştiriciliği ve dölünü alma metotları daha derin bir şekilde ele alınırken altın donlu atların hepsini Karabağ cinsi atların arasına sokmak için yeterli kanıt yoktur. Yani Karabağ atını herhangi bir atla melezleştirip altın donlu at elde etmek mümkündür. Yerel düşünceye göre, 19. yüzyıldaki eski hanlık çiftliklerinden alınan cinsler, "safkan" değerli Karabağ atı olarak kabul edilmektedir. Han'ın çiftliği, sistemli bir şekilde safkan Arap atları ile doldurulmuştur. Karabağ Hanlığı'nın atlarının hepsine has olan özellik, donlarının altın gibi parlak ve "limon gibi sarı" olmasıdır. Han'ın at çiftliği, bütün Karabağ at yetiştiriciliği için cins atlar vermiştir. Azerbaycan Türkçesinde bu atların yerli adı Keglen-Sarılar'dır. Han'ın 19. yüzyılın sonundaki at üretim çiftliğinde yetişen Karabağ atlarının temel özellikleri şu şekildedir:

Dağ atı, binek at olarak yetişmiştir. Orta boyludur (145-150 cm). At yetiştiriciliğinin iyi yapıldığı yerlerde boyları, 160 santimetreye kadar ulaşmaktadır. Vücut yapısı genel olarak yassı, sıkı ve kuru olan bu atlar ağırdır. Bu atların başı; hafif ve kurudur, kafatası iyi gelişmiştir. Alnı çıkık, gözü büyük, boynu kısa ve yukarı doğru bir yapıdadır. Nazik yelelidir, cidago üstü sağlamdır. Atın bu özelliği bir eksiklik değildir. Tam tersine bu göstergeleri değerli görülmektedir. Alnı ve gözleri çıkıktır. Cidagosu yüksektir ve bundan dolayı cidagosu sağrısından yukarıda olmaktadır. Sırtı dik ve dümdüzdür; kuyruk sokumu, kemiği ile sıkı bağlanmıştır. Yürürken bacaklarını biraz genişçe

açar. Geniş görünüşlüdür. Bazı atların arka ayakları kılıç gibi eğri olup toynakları çok sağlamdır. Deri örtüsü ve yünü; ince, kısa ve yumuşak olmaktadır. Göz çevresinde, yanında, burun çevresinde, kulak kalkanında ve ayağının iki tarafında tüyünün olmaması karşılaşılan bir durumdur. Genel olarak dış görünüşü çok ahenkli ve çekicidir. Kuvvetli, sıcakkanlı, yumuşak huylu, insana yakındır. Karabağ atı binek olarak kullanıldığında özgür davranmakta ve çabuk hareketlenmektedir. Karabağ atının hareketinin özgün yanı, geniş adımlılığı ve dört nala koşmasıdır.

Karabağ atları üç türe ayrılmaktadır:

İlk türe uzun görünümlü, boynu nispeten kısa atlar girmektedir. Bu türün arka ayakları eğri, kılıç gibi kancalıdır. Kemiği yassı olan sağrısı iyi gelişmiştir. Gözü nispeten küçüktür. Alınlıdır ve burnu uzundur. Bu atlar, uzun yürüyüşlere ve uzun mesafelere son derece dayanıklı olup binek için çok uygundur. Oynak ve cesur bir karaktere sahiptir.

İkinci türe başı çok güzel, gözleri büyük, boynu yukarı doğru ve endamlı atlar girmektedir. Bunların çoğu törenlerde ve geçit merasimlerinde kullanılmaktadır. Yürüyüşleri güzel ve alımlıdır. Hızlı ve kıvraktırlar, yürüyüşe çabuk uyum sağlayan bir karaktere sahiptirler. Güç ve dayanıklılık bakımından birinci türe girenlere göre daha zayıftırlar. Sürat bakımından ise üçüncü türe girenlerin seviyesinde değildirlere.

Üçüncü türe çok hafif, başı dik, alnı açık, nispeten boynu kısa atlar girmektedir. Hızlı giden, özellikle de yakın mesafeleri çok hızlı kateden bir özellikleri vardır. Gücü ve dayanıklılığı bakımından ilk türe göre zayıf, ikinci türe göre güçlüdür. Hızlılığı ve koşma göstergeleri bakımından her iki türden de üstündür.

Karabağ atlarının donları; doru, duman kırı ve altınla kaplanmış gibi limon sarısı rengindedir. Gümüşle kaplanmış, sarı limon tonundaki renkler “atlas” rengi olarak adlandırılır. En makbul renk ise altın gibi parlayan, limon sarısı tonlarıdır.

Birçok açıklamada ve ders kitabında Karabağ atlarının başka yerlerin iklimine dayanıksız olup bu iklimlere uyum sağlayamadığı, bu nedenle de az büyüdüğü yönünde fikirler yaygındır. Gerçekten Karabağ atları, Han'ın çiftliklerinde ve yıl boyu sürü ile otlaktadır. Karabağ, yazın sıcak olmakla birlikte kış mevsiminde soğuk ve rüzgârlı günleri çokça yaşar. Bu nedenle burada atların sadece en dayanıklıları yetişmiştir. Dağ atı, genel olarak her türlü hava koşuluna, yürüyüşün her türlüşüne dayanıklıdır. Bu nedenle 1839 yılında Don'da, 919 adet Fars ve Karabağ cinsi at var olmuştur. Planov'un Don'daki at çiftliği, tamamen Karabağ atlarını yetiştirmek için ayrılmıştır.

İlovayskiy, 1836 yılında Madatov'un at çiftliğini Karabağ'dan tamamen göçürüp taşımıştır. Daha sonra Madatov'un atları, Harkov guberniyasına kadar götürülmüştür. Bu durumdan Karabağ cinsi atların yer şartlarına uyum sağlama özelliğinin olduğunu görebiliriz. Bununla birlikte Karabağ cinsi atların, bozkır şartlarında etkili bir şekilde kullanılmaları kapsamında kendi vatanlarından kuzeye kadar yayılmaları, onların değerinin üst seviyede olduğunu ve uyum sağlama özelliklerinin gelişmişliğini göstermektedir.

Karabağ cinsi atların sayısının azalmasına onun biyolojik özelliklerinin yetersizliği değil Rusya ve İran'ın Azerbaycan'ı işgal edip bu at cinsini yavaş yavaş kendi ülkelerine taşımaları sebep olmuştur.

1826 yılında birçok at sürüsü İran'a getirilmiştir. Askerî idareler Karabağ atlarının boyunun uzun olmasını istemiştir. Silahlı askerlere çok sayıda, sürü şeklinde askerlik amaçlı atlar ekonomik sebeplerden dolayı ihtiyaçlar tamamlanamamıştır.

Karabağ atları; binmek için yetiştirilmiş ve binek atı olmaya çok uygun, elit bir cinstir.

Birçok belgeye göre Karabağ atları güzel yürüyüşleri, mukavemetli olmaları, uzun mesafeleri katetme özellikleri sayesinde dağlık yerlerde saatte 10 kilometre yolu gidebilmektedirler. Hareketleri uyumlu olan bu atlar, binek için çok uygundur.

Bu atın yürüyüşü, genel olarak basittir. Başını yukarı kaldırıp yavaşça sallanarak yürür. Onlar; sıçramaya, dağ yamaçlarına tırmanmaya ve binicisinin isteği doğrultusunda buralarda durabilmeye, dağın içine girmeye, herhangi bir yöne rahatça dönebilmeye, yüksek geçitlerden geçmeye ve tepelere çıkmaya çok alışkındır. Karabağ atlarının kanında insana asilik, hızlı hareket etme, çekingenlik yoktur.

1826 yılındaki İran isyanından sonra bütün at yetiştirme çiftliklerinin çalışmalarının durdurulması, Karabağ at yetiştiriciliğinin gerilemesine sebep olmuştur. Daha sonra bu çiftliklerin tekrar kurulma girişimi de şanssız bir şekilde sona ermiştir. 1949 yılında çiftlikten 38 kısarak, 2 kulun alınmıştır. Karabağ atları, sürü yöntemiyle bakılmaktadır. Kısaraklar ve kulunlar otlaktadır, yılın elverişsiz zamanlarında yemle beslenmektedir. Aygırlar, çiftleştirmeden sonra sürüden alınıp ahırlara sokulur. Onlar, bundan sonra ot ve kaliteli yemle beslenir. Atlar, sürüsüyle birlikte bakılır ve çoğalır. Kulunlar, annesi ile güze kadar gezer.

Genç atların en güçlüleri, bir buçuk yaşında ehlileştirilmeye başlanmaktadır. Karabağ atları, uzun zamandan beri başka cinslerin ıslahı için kullanılmaktadır. Don atlarının içinde altın donluları ile karşılaşılması, Karabağ atlarının etkisinin açık bir göstergesidir.

Günümüzde Karabağ atlarının Azerbaycan Cumhuriyeti'nin millî değeri olarak yetiştirilmesi, ıslah edilmesi alanında büyük çalışmalar yürütülmektedir.

KAZAK (DELİBOZ) ATI: Kazak²⁸ atı, Batı Azerbaycan'ın Kazak ilçesinde yetiştirilmekte ve iki türe ayrılmaktadır. Bunlarda *Haldar*, Karabağ kısaraklarının Türk atları ile; *dunalar*, Kazak kısaraklarının Türk aygırları ile çiftleştirilmesinden elde edilmektedir.

Delibozların kökeni hakkında birkaç efsane vardır. Bir efsaneye göre göç edip yer değiştiren bir Türk subayı, kendisiyle birlikte bir grup boz atı Kazak ilçesinin Mussakey köyüne getirmiştir. Diğer bir efsanede Han, bu subaya kendi mülkünden bir miktar yer vermiştir. Kendisine verilen yeri gezen subaya bir köyde bedeni çok güzel, endamlı, karakteri öfkeli, yabani, boz bir at denk gelir. Süvari subayı, atı bir anda yakalayıp yerli aygırların seçildiği sürüye bırakır. Bir başka efsanede ise Türkmen yağmacılar tarafından Kazak bozkırından çalınan atların Tebriz pazarında satıldığı, buradan da çevreye yayıldığı anlatılmaktadır. Bu efsanelerin metinlerini karşılaştırıp inceleyen at uzmanı Yu.V. Şatskiy, efsanelerin ortaya çıktığı dönemi 18. yüzyılın ikinci yarısı olarak tespit etmiştir. Ona göre ikinci varyant gerçeğe uygundur. Çünkü *deliboz* adlandırmasında da görüldüğü üzere *boz* kelimesi bu durumu ortaya koymaktadır. Boz sözcüğü, Azerbaycan Türkçesinde Kazaklarda olduğu gibi *akboz* anlamındadır. *Deli* ise sinirli, deli anlamına gelmekte olup Kazaklarda şağır şeklinde geçmektedir. Yani *deliboz*, Kazaklarda şağır *boz* anlamındadır.

28 Kazak avdanında Kazak atından başka Azerbaycan'ın Orta Çağ'dan beri bilinen, meşhur *Kazak halısı* üretilmektedir.

Delibozların azalıp yok olmalarına ramak kalmasının sebebi, 1919 yılındaki Ermeni saldırıları zamanında baskıncıların Kazak atlarını sürü sürü götürüp kendi halklarına parça parça dağıtmalarıdır.

Doğu argımakları ile karşılaştırıldığında delibozun boyu kısadır. Cidagosuna kadarki yüksekliği 135,86 santimetredir. Vücut yapısı sert ve kaslı, eti sıkı, ayakları sağlam, toynağı serttir. Baş ortalı büyüklükte ve etsiz olup dışarıdan bakıldığında biraz yuvarlak görünmektedir. Başının derisi incedir. Kulakları orta büyüklükte olup görünüşü kabadır. İki kulağının arası geniştir. Gözler keskin, burnu iri, dudakları incedir. Cidagoları iyi gelişmiştir; yağır²⁹ları tahta gibi düz ve sağlamdır. Sağrısı genellikle düşük olup, biçimi evin çatısı gibi ovaldir. Gövdesi nispeten geniş olup derin değildir. Kaburgaları çöküktür. Bacaklarının arası geniştir, ayakta duruşu buzağının duruşuna benzer.

Orta Asya'nın ufak atlarında sık karşılaşılan alaca, leopar ve kaplan donların delibozlarda olmadığı söylenebilir. Baskın donlar, doru ve akbozdur. Bu ikisinin tüm donlar içindeki oranı %68,42 civarındadır. Başında ve ayaklarında beyaz benekli işaretlere sıkça rastlanır; ancak bunların boyutu küçüktür. Ak boz, kızıl kır delibozların gözü ve burnu; kara çizgi ile işlenmiş gibi, kara yünler kalemle çizilmiş gibi işlenerek büyümektedir.

Delibozları gören, araştıran yazarların hepsi de onların güzelliğini, ateşli karakterlerini, sabır ve dayanıklılığını, dağlık yerlerde yorulmak bilmeyen kuvvetliliğini zikretmektedir. Delibozlar, 19. yüzyılın sonunda Paris'te düzenlenen dünya çapındaki at sergisinde Fransızların ve başka ülkelerin uzmanlarını hayrete düşürmüştür. A. Rudakovskiy; Karabağ atı ile Kazak Deliboz atını karşılaştırıp Kazak atının Elizavetopol eyaletinin göçer ve yarı göçer halkları tarafından kullanıldığını, binek için hafif ve dayanıklı olduğunu düşünmüştür.

Rus seyyahları; karı kocanın ata binip, çocuklarını da önlerine alıp (Bu şekilde, atın üzerindeki ağırlık en az 140-150 kilogram olmaktadır.) gittiklerini defalarca görüp hayretler içinde kalmışlardır. Bu atlar, 45-55 kilometre mesafeye 115-130 kilogram yükü rahatça götürebilmektedir; 150-165 kilogram yükte saatte 5-6 kilometre yol katetebilmektedirler. Araba ile 640 kilogram yükü 40-50 kilometrelik yere çok yorulmadan taşımışlardır. Posta taşıyıcıları 100 km'lik yolu saatte 9-10 km hızla kat ederken, bazı güçlü deliboz atları bu mesafeyi 6-7 saatte katetmiştir.

KARAÇAY ATI: Kafkas atları içinde çok yönlülüğü en önde gelen türlerden biri olarak kabul edilmektedir. Dağlık, taşlık ve engebeli arazilerde yürüyebildikleri için değerli olup ayakları yere sağlam ve dengeli basan atlardır.

Sovyet hükümeti zamanından bu yana atların bu türü birçok değişikliğe uğramıştır. Bu at, daha önceden de sahip olduğu bazı kendine has özelliklerini kaybetmediği gibi vücudunun irileşmesiyle birlikte işe daha yatkın hâle gelmiştir.

Karaçay cinsi atların sırt görünüşü, tür bakımından Karabayırınkine benzer gibi gelse de bu, muhtemelen onun doğu cinsi atların etkisinde çok kalmamasından kaynaklanmaktadır. Karaçay atı, sırt görünüşü bakımından Kabardin atlarına yakındır. Askerî at üretim çiftliklerinin damızlık kitabının ön sözünde şu ifadeler yer almaktadır: "Kabardin atları süvarilerin atı ise Karaçay atları her zaman barışçıl ve hayvancılıkla uğraşan insanların atı olmuştur."

29 Yağır, atın omuzları arasındaki yer (Aktaranın notu).

Rusya Devlet damızlık kitabının 1993 yılında yayımlanan V. cildinde Karaçay at üretim çiftliğindeki atların ortalama ölçüleri şu şekildedir: Aygırlarınki 158,2-186,1-19,9 santimetre, kısraklarınki 154,2-188,4-19,2 santimetredir. Kolhoz, sovhoz ve üretim çiftliklerine ait atların ölçüsü de şu şekildedir: Aygırlarınki 156,2-182,7-20,0 santimetre, kısraklarınki ise 150,3 – 181,9 – 18,9 santimetredir. Bu rakamlar, dağlık atların devlet damızlık kitabının I. cildindeki bilgiler ile karşılaştırıldığında bu atların oldukça irileştiği görülmektedir.

Karaçay cinsinin atları; günümüzde sağlam ve kuru gövdeli, uzun, alçakçadır. Başları, cinslerine uygun olarak kuşun gagası gibidir. Kulakları uzun ve hareketlidir. Düz boyunları orta uzunluktadır. Kısa sırtları ve düz belinin kasları sağlamdır. Sağrısı sarkık ve kaslıdır. Kürek kemiğinin uzunluğu ortadır. Gövdesi geniş ve derindir. Hafif kamburcadır. İnce kaburgaları iyi gelişmiştir. Ön ayaklarının ucu düzgündür ancak toynakları düşmüş olanlarla da karşılaşmaktadır. Arka ayakları çoğunlukla sivrilerek biter; yine de bu özellik, ön ayak toynakları düşmüş olsa bile bir eksiklik olarak kabul edilmemektedir. Hepsinden önce bu durum, dağda çalışmak için organın uyum sağlamasından ortaya çıkan bir özelliktir. Bu durum, dağ atlarının birçoğunda vardır. Onların bu bakımdan öne çıkan özelliği; vücut yapısının, özellikle de baldırlarının normalden daha fazla kuruluğu ve toynakları ile eklem, kas kirişlerinin inanılmaz derecede sağlamlığıdır.

Karaçay atlarının donu, temelde yanık kestane dorudur. Yaygın görülen donları; doru, mat yağız, koyu boz olup adi boz ise seyrekir.

Bu cins atların kıymetli bir özelliği de üreme oranlarının yüksekliğidir. Kulunlama oranı %90 ve hatta daha da yüksektir. Kısraklarının sütü boldur.

Karaçay atları, binmek için de araç çekmek için de uygundur. Onlar çok fazla bakım istemez. Uzun ve zor işlerden sonra kısa sürede kendilerini toplar, hızlı bir şekilde besili hâle gelir.

Karaçay cinsi atlar, Orta Asya'nın askerî bölgelerinde Pamir Dağları ile Tanrı Dağları şartlarında işlerini çok güzel yapmışlardır. Bu cinsle ilgili uzmanların fikri olumludur. Onların söylediklerine göre bu atlar, yerli Lakay ve Janakırgız at cinslerinden eksik değildir.

Onlar, yürüyüşteki sağlıklarını uzak engebeli yollarda da gösterebilmektedir. 1935-1936 yıllarında Kafkasya yamaçlarının dolanıldığı meşhur yarışta Kabardin, Karaçay ve Terlik cinsi atlara binen 15 atlı; kış günleri geçmenin mümkün olmadığı düşünülen Suram ile Kluhor tepelelerinden 47 günde geçip 3000 kilometre yolu katetmişlerdir. Lazutöik adlı aygır, 10 kilometreyi 15 dakika 14 saniyede; Linkor adlı aygır 25 kilometreyi 46 dakika 30 saniyede katetmiştir.

Karaçay atının cinsini ıslah çalışmaları, Karaçay at üretim çiftliğinde; bununla birlikte Karaçay-Çerkeslerdeki başka 12 cinsin ıslah çalışmaları da üretim çiftliklerinde devam etmektedir.

Karaçay atı cinsinin ıslah edilmesi çalışmaları şu geneolojik dallara ayrılmaktadır: Davsuza, Duboçka, Borey, Argımak, Kopçık, Orlik, Lok Sen. Bunların içinde ilk ikisi lider olarak kabul edilmektedir. Cins içinde seçilmiş ve güzel gelişmiş dişi soylar; Basnya, Bulda, Debyutka, Dobriy, Doha'dır.

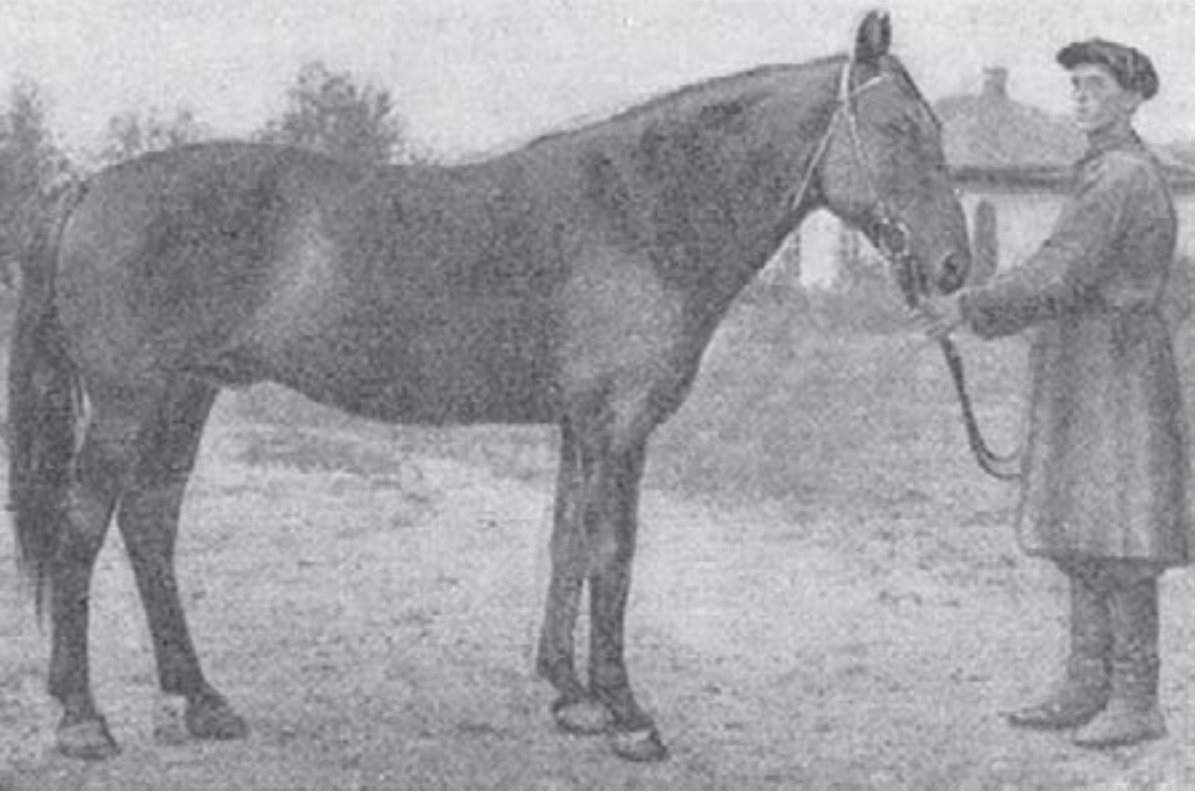
Karaçay cinsi atlar, sürüler hâlinde yetiştirilmektedir. Dişi sürüler yıl boyu otlakta tutulmaktadır; kışın bunlara biraz ot, saman verilmektedir. Kulunlar analarından güzün ayrılmakta, ahır ve merkezlerde otlar beslenmektedir. İçlerinde en gelişmiş kulunlar, beslenmek üzere 1,5 yaşında

at üretim çiftliğine getirilir. Düz yerlerdeki yarışlarda Karaçay atları, Kabardin atlarından geri kalmaz. Bunlarla birlikte bir grupta yarışa sokulur.

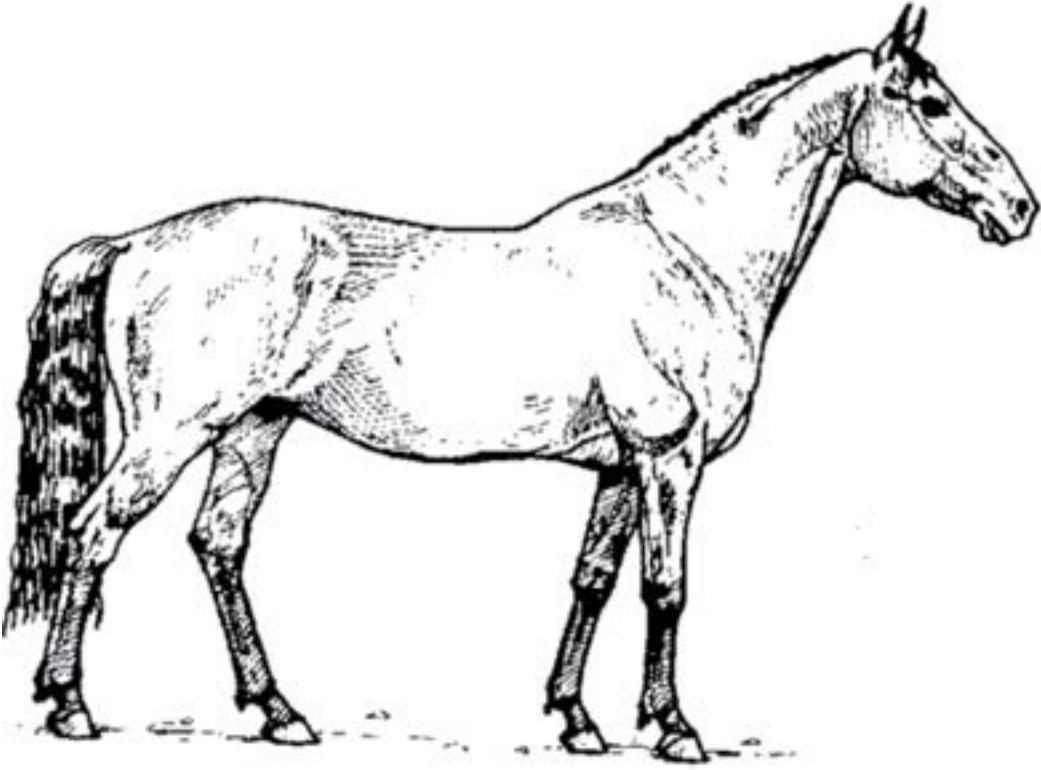
At sporuna uygun atlar almak için Karaçay kısırakları, safkan binek aygırlarıyla çiftleştirilmektedir. Bu çalışmalar neticesinde İngiliz-Karaçay cinsi atların en iyi grubu ortaya çıkmıştır. Onlar; ilk Karaçay atlarına göre oldukça iridir, daha düz bir sırt görünüşüne sahiptir. İşe dayanıklılıkları üst seviyededir ve ilk Karaçay atlarının kendilerine has işlerdeki bütün olumlu özelliklerini korumuşlardır.



Karaçay atı



Davsuz adlı yağız at (1922 doğumlu)



Karaçay cinsi at (Eski bir resim)



Karaçay atı



Karaçay atı



Dağ turizmi için yetiştirilmiş Karaçay atı



Şaha kalkmış Karaçay atı



Karısını ata bindirmiş giden Dağlı (K.N. Filippov)

KABARDİN ATI: Kuzey Kafkasya dağlarında yaşayan Kabardin halkının asıl atlarıdır; bununla birlikte bu at cinsinden Balkar, Çerkez, Nogay, Kırım Tatarları da faydalanmaktadır. Kafkasya'da yaşayan Türk boyları, bu cinsi yüzyıllar boyunca kullanmışlardır. At, temelde binek olarak ve yük taşımak için kullanılmıştır. Kabardin cinsinde Türkmen, Karabağ, Arap, Kıpçak atlarının genetik katkısı vardır. Özellikle de Nogay atının, Kabardin atına etkisi çok fazla olmuştur. Çünkü Nogaylar ile Kabardinler sürekli komşudur.

Kabardin atlarının iri vücudu, çok uzun olmayan alçak boyu, hızlı yürüyüşü; Kuzey Kafkasya'nın dağlık ve engebelik yerleri, ikliminin nemliliği, dağ otlaklarının otunun sulu ve besleyici oluşu ile ilişkili olarak şekillenmiştir.

Bu at cinsi; dağların dar boğazlarında sürü hâlinde yayılmasıyla, zor yerlerde hızlı yürümesiyle, sezgi kabiliyetinin yüksekliğiyle, basiretiyle, dağ yollarında kaybolmadan istikametini tayin edebilmesiyle, yokuşlara çıkarken ve inişlerden inerken hızlı hareket özelliğiyle değer görmektedir. Toynağı kâse gibidir ve özellikle sağlamdır.

16. yüzyılda Kabardin atının namı Kuzey Kafkasya'dan başka yerlere de yayılmıştır. Kabardin atı, özellikle 17. yüzyılın sonunda Rusya'nın at pazarlarında iyi fiyatlara satılmıştır. 19. yüzyılın ortasında köy işlerinde kapitalizmin gelişmesi; sürüyle at bakma işine, bununla birlikte alım satım işlerine büyük zarar vermiştir. Ticaret yapanlar, Kabardin atlarını düşük fiyatlar karşılığında satın alıp onları Rusya'nın pazarlarında yüksek fiyatlara sürüyle satmışlardır. Çar hükümetinin, devlet at çiftliklerini organize etme ve insanların kendi kendilerine at yetiştirme meselesini kanunlara bağlama çalışmaları, Kuzey Kafkasya'daki at yetiştiriciliğinin bitmesine engel olamamıştır.

Sovyetler Birliği döneminde Kabardin atını geliştirmek amacıyla bir dizi önlem alınmıştır; at yetiştirme çiftlikleri ile damızlık merkezleri kurulmuş, at yetiştiren kolhozlara çeşitli kolaylıklar sağlanmıştır. Bu uygulamalar, 1941'deki İkinci Dünya Savaşı öncesinde Kabardin atçılığının önemli ölçüde gelişmesine katkıda bulunmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nda Almanların Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmesi ve bunun neticesinde Sovyet süvarileri için çok sayıda Kabardin atının satın alınması, at yetiştiriciliğine çok büyük zarar vermiştir. 1940'lı yılların sonunda at çiftlikleri ile athaneler yeniden düzenlenip cinslerin ıslah edilmesi çalışmaları başarılı bir şekilde yürütülmüştür. Fakat 1950'li yılların sonunda Kruşçev'in ata karşı yürüttüğü olumsuz siyaset, at sayısının azalmasına sebep olmuştur.

Kabardin atının gövdesi uzun, vücudu dolgun, kemikleri iridir. Başının büyüklüğü orta düzeydedir; yüzü uzun, başı küt, burnu kalkık ve kurudur.

Büyük gözü çıra gibi parlak olup başının şeklinden doğu atı olduğu anlaşılmaktadır. Kaba yünlü atların başı, kabaca ve etlidir. Kabardin atlarında basık kulaklarla hiç karşılaşılmaz, bunlar kamışkulaktır. Karakterleri insancıl, sezgi güçleri yüksektir. Boynunun uzunluğu ortaca, fakat cıdagosu daha uzundur. Kasları ile belirgin şekildedir.

Kısraklara nazaran kısa ve kaba boyunlu aygırlara daha çok rastlanmaktadır. Genel olarak Kabardin aygırlarının aynı türün kısraklarına göre daha kaba, irice, sağlam olduğu dikkat çekmektedir. Yağırları, ortalama olarak yüksek ve uzundur. Bununla birlikte kaslıdır. Sırtları uzundur.

Uzunluğu ile eni ortaca, omaları sarkıktır. Göğsü ve bedeni geniş, kaburgaları kavisli ve eğilmiş gibidir. Ön ayakları dimdik ve düzdür. Arka ayaklarının özelliği kılıç gibi olmasıdır ve arkasından bakıldığında X harfine benzer şekilde görünmektedir. Ayakları kuru ve sinirlidir, toynakları orta büyüklükte ve çok serttir.

Donları temelde doru, kurt kulası, yağız ve izabel olup boz donlu olanları ise azdır.

Kabardin atları doğu tipine girdiği için bedenleri kuru ve kıvamındadır. Kabardin atları, işe yatkınlığının fazla olması ve güçlülüğü ile öne çıkmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Kabardin atları, Stalingrad'tan Alplere kadar gidip dayanıklılığını göstermiştir.

1935-1936 yıllarında Kabardin atının kalitesini ortaya koymak için Pyatigorsk-Çerkes-Tiyberdi-Klühorskiy geçidi ve Suhumi-Tiflis-Bakü-Mohaçkale-Grozniy-Zaucikav-Nalçik – Pyatigorsk güzergahı boyunca 3000 kilometre mesafeyi kapsayan bir yarış düzenlenmiştir. On beş adet Kabardin atı, sekiz adet Kabardin ve safkan atı melezi cinsler; bu yolu 47 günde katetmişlerdir (Bir günde 64 kilometre yol almışlardır. Bu rakam bazı günlerde 120 kilometreye kadar çıkmıştır).

Atların tansiyonu, ateşi, ağırlıkları ölçülerek ve nefesleri kontrol edilerek yapılan sıralamada birinciliği safkan Kabardin atları almıştır.

1936 yılında Pyatigorsk-Rostov güzergahında düzenlenen yarışmada 550 kilometre yolu 4,5 günde kat etmişlerdir. 1929-1935 yıllarında Kabardin at üretim çiftliği, 100 kilometrelik yarışlar düzenlemiştir. Azov adlı kısarak, bu yolu 4 saat 25 dakikada katederek 1931 yılında yapılan yarışmayı kazanmıştır.

1946 yılında Moskova hipodromunda 250 kilometrelik yarışlar düzenlenmiştir. Yarış kurallarına göre son iki kilometrede atların dörtnala koşarak gelmesi gerekmektedir. El-Kadım adlı Kabardin aygırı, yarışı 25 saatte tamamlayarak ilk sırayı almıştır.

Kabardin cinsleri uzun yaşama, iyi döl ve süt vermeleri gibi biyolojik özellikleriyle kıymetlidirler. 22 yaşına kadar kulunlayan kısaraklarla karşılaşmıştır. Her 100 kısraftan ortalama 85,6 kulun alınmaktadır. Bazı işletmelerde 90 kulun alınan kısaraklar da vardır. Kabardin kısarakları çok sütlüdür. 1940 yılındaki bilgilere göre her kısraftan günde 13-14 litre süt sağılmaktadır. Bazı kısaraklar ise günde 18 litre süt vermektedir.



Millî giyimli iki Kabardin soylusunun Kabardin atı ile çektiikleri fotoğraf (19-20. yüzyıllar)



Kabardin delikanlısı atıyla birlikte



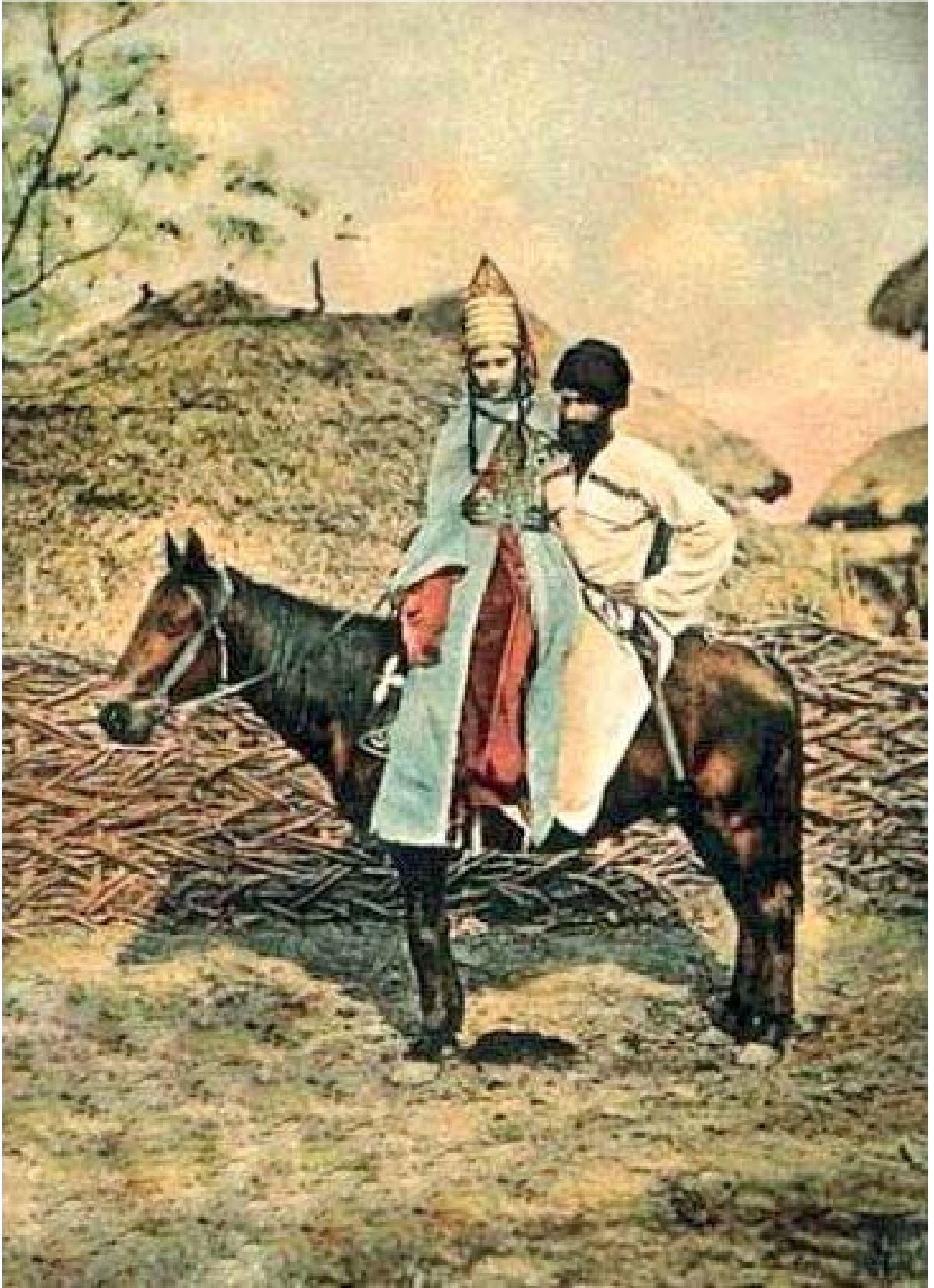
Kabardin kadife karası



Kabardin atı (Modern resim, 1950)



Kabardin yağız atı



Nişanlısı ile birlikte Kabardin delikanlısı



Nişanlısını kaçırmış bir Kabardin delikanlısı



Milli giyimleriyle Kabardin delikanlıları



Kabardin atları yaylada (Arkada ise Kazbek tepesi)



Çerkez bahadırı (Modern resim, Ser Uliyam Allan, 1843)



Kabardin süvarisi



Çerkez delikanlısı (Anonim resim)

Türkiye Türklerinin Atları

Türkiye’de At Yetiştiriciliği: Türkiye, aralıksız devam eden savaşların neticesinde yüzyıllar boyu askerlikle iç içe olmuş; bu da Türk devletinin ve halkının eline birçok ülkenin at cinslerinin geçmesini sağlamıştır. Bu nedenle söz konusu atlar, yerli cinsler üzerinde de ciddi bir etki göstermiştir. Türkiye’de at cinslerinin ıslah ve seçim işleri Orta Çağ’dan beri yapılmaktadır. Atlı birlikler imparatorluğun temel savaş gücü olduğu için at yetiştiriciliği, devletin himayesinde olmuştur. Süvari teorisi ve atçılıkla ilgili bilim, millî ideoloji seviyesine yükselmiştir.

Türk araştırmacı H. Türker, atları on gruba ayırmaktadır: “1. Askerî birlikler ve akınlar için özel seçilmiş atlar. 2. Posta atları. 3. Savaşa yönelik askerî atlar (ya da süvari atları). 4. Spor ve yarış atları. 5. Yedek sefer atları. 6. Yük taşımada kullanılan atlar. 7. Toprağı sürmede, ekim ve harmanda kullanılan iş atları. 8. Törenlerde binilen yügrük atlar. 9. Arabaya ve çift tekerlekli arabalara koşulan atlar. 10. Av için kullanılan atlar.”

Atları türlere ayırmada kullanılan terimler de kalıplaşmıştır. Atlar; *Senk atı* (süvari atı), *araba atı* (yük atları), *av atı* (spor atı), *koşu atı* (koşu atı), *aşu atı* (safkan at) olarak türlere ayrılmaktadır. Türklerde eski zamanlardan beri halk bayramları, geleneksel sporlar at olmaksızın kutlanmamıştır. Sadece İstanbul çevresindeki at yarışları için bir hipodrom inşa edilmiş, 170 hara çalışmıştır.

At yetiştiriciliği devletin himâyesinde olup at yetiştirme, atın kullanım amaçları ve cinslerine göre birkaç alana bölünmüştür. Bütün Arap illeri Osmanlı İmparatorluğu’nun hâkimiyeti altında olduğu için Arap atları, yerli at cinslerinin ıslahında kullanılmıştır. Devletin mülkü olarak Arap atları, dış ticarete kullanılmış; uluslararası açık arttırma ve sergilere götürülerek Türkiye’nin namını yaymıştır. İngiliz safkan atlarının atası Byerley-Türk ve Rusya’ya götürülen meşhur yügrük atlar Smetenka ile Sultan; Türkiye at kültürünün 18. yüzyıldaki argımlarıdır.

Birinci Dünya Savaşı öncesi Türklerin safkan cins at yetiştiriciliğinde zorluklar ortaya çıkmıştır. 1908 yılında devlet kontrolündeki at üretim çiftliklerinin atları, özel kuruluşlara satılmıştır. Islah etme çalışmaları durdurulmuş, savaşın sonunda soyu belli olan Arap aygırlarından Türkiye’de sadece 16 adet kalmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk’ün cumhuriyet hükümeti, at yetiştiriciliğini yoluna sokmak için işleri hızla ele almıştır. Safkan Arap atlarının, yarı safkan atların ıslah ve seçim işlemleri ile hipodromlarda at yarışlarını sürekli düzenlemek için soy ağacı kayıtları (studbook) oluşturulmuştur. At üretim çiftlikleri için asil cins aygırlar satın alınmıştır. Atçılık işi halka mâl edilmiş ve orduyu at bakımından donatma işleri hızla yapılmıştır. 1925-1936 yıllarında at üretim çiftlikleri için 200 safkan Arap atı getirilmiştir.

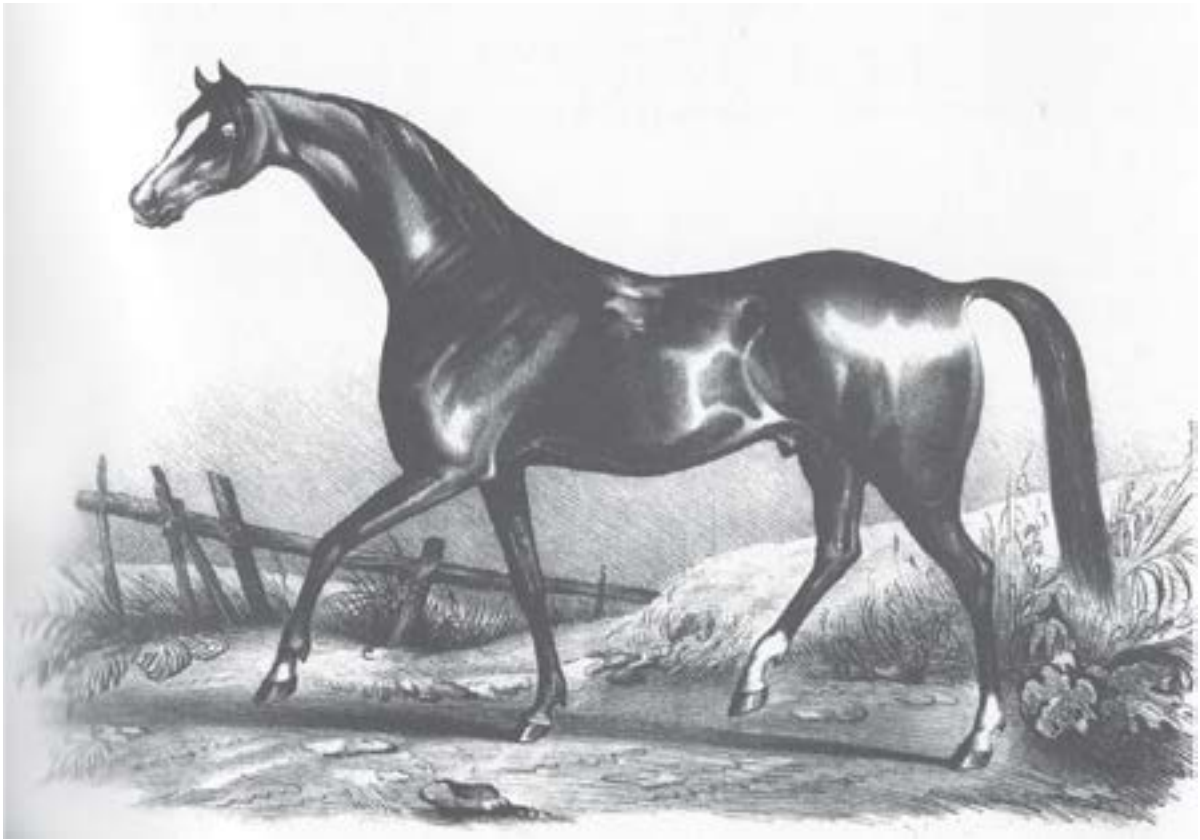
Bugün Türkiye’de devlet himayesinde birçok at üretim çiftliği çalışmaktadır. Bunların içinde Karacabey (Bursa) üretim çiftliği, safkan ve yarı safkan Arap atlarını yetiştirmektedir. Çiftlik; yabancı delegasyonların sürekli geldiği, ülkenin yüzünü ağartan örnek bir işletmedir.

1880 yılında kurulan Çifteler (Eskişehir bölgesi) çiftliğinde, at yarışları için Arap safkanları yetiştirilir. Günümüzde yaklaşık 500 baş at bulunmaktadır; bunların 10’u aygırdır. Çiftlik, her yıl doğan tayları genç yaşta açık arttırmalarla satmaktadır. Bu atların çoğu hipodromlara çıkmakta ve yarışlara katılmaktadır. Ayrıca çiftlikte 260’tan fazla Arap aygırı bakılıp yetiştirilmektedir. Bu aygırlar, çiftleşme döneminde çeşitli işletmelere dağıtılmaktadır.

Malatya çevresinde bulunan Sultansuyu at çiftliği, 1865-1928 yılları arasında ordunun elinde bulunmuştur. 1928 yılından itibaren Köy İşleri Bakanlığına bağlanmıştır. Malatya’da, iklim ve yüzey şartlarının uygunluğuna bağlı olarak safkan Arap atları yetiştirecek bir aşım merkezi bulunmaktadır. Urfa, Irak ve Suudi bedevilerinden 21 kısrağ ve birkaç aygır satın alınmıştır. Günümüzde bunların soyları, çiftliğin ana gen havuzunu oluşturmaktadır. Bu atlar, soylarının asilliği ve kanlarının saflığıyla ün kazanmışlardır; kısrağları genellikle boz (gri tonlu) renkte olur. Atlar dört yaşından (dönenlikten) itibaren çiftleşmeye gönderilir ve taylarıyla birlikte bakılır. Çiftliğin yüz bin akrelik³⁰ mera arazisi vardır.

Türkiye’de Eskişehir Çifteler’de at üretim çiftliği vardır. Aygırlar, bu üretim çiftliklerinden elliden fazla aşım noktasına gönderilmektedir. Bu noktaların meşhur olanları; Sivas, İzmir, İstanbul, Ankara, Bursa’dadır.

Ülkede Arap yüğrükleri, İngiliz atları ve melez at cinslerinin arasında düzenlenen at yarışları oldukça yaygındır. Büyük hipodromlar İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa şehirlerindedir. Bununla birlikte çok sayıda şehir hipodromları da vardır. At yarışları, ilkbahar ve sonbaharda kulüp jokeylerinin gözetimi altında düzenlenmektedir.



Safkan İngiliz atlarının atası Bverley Turk ile birlikte zikredilen Darley Arap’ın portresi

30 Bir akre, 4.39 dönümdür.



Fatih Sultan Mehmet'in 29 Mayıs 1453'te İstanbul'u fethi



Eyer takımlarıyla Türk atı



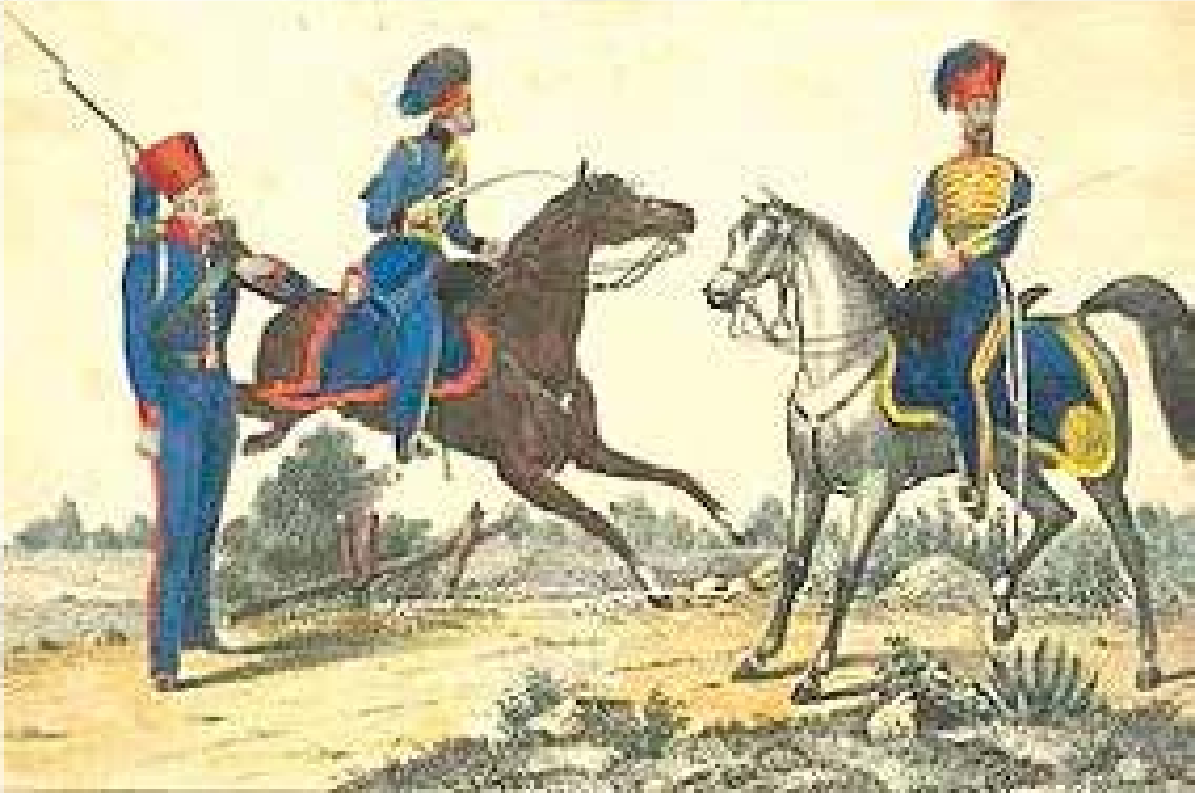
Türk sultanının yürük atı



Türk sultanı



Haçlıları yenen büyük komutan Selahaddin



Farklı dönemlerde Türk süvarileri



Süvarilerde tüy süslemelerinin kullanımı

Not: Avrupalı süvarilerin baş giyimlerine, kalkanlarına yabancı kuşların tüyleri ile at tüylerini takma geleneği Osmanlı İmparatorluğunun Deli adı verilen askerlerinden geçmiştir.



Mitolojik ata binen Eros'un balık avlama sahnesinin yer aldığı mozaik (MÖ 4-5. yüzyıllar.

Not: Mozaik, Adana'nın Yumurtalık ilçesinde bulunmuştur. Türkler Anadolu'da kendilerinden önce yaşamış olan medeniyetlere ait tarihî ve kültürel hatıraları çok güzel bir şekilde korumuştur.



Türk yürük atı Viktor Adam (1801-1866)



Türk akıncılar (16. yüzyıl)



Türk bayrağıyla bütünleşmiş yürük atı sureti



Meşhur Troya ağaç atı (Çanakkale)

Not: Türkiye, her zaman kendi topraklarındaki eski medeniyetlere ait tarihe saygıyla yaklaşmıştır.



Türkiye'nin 1 liralık madeni parasında at ve kartal suretleri



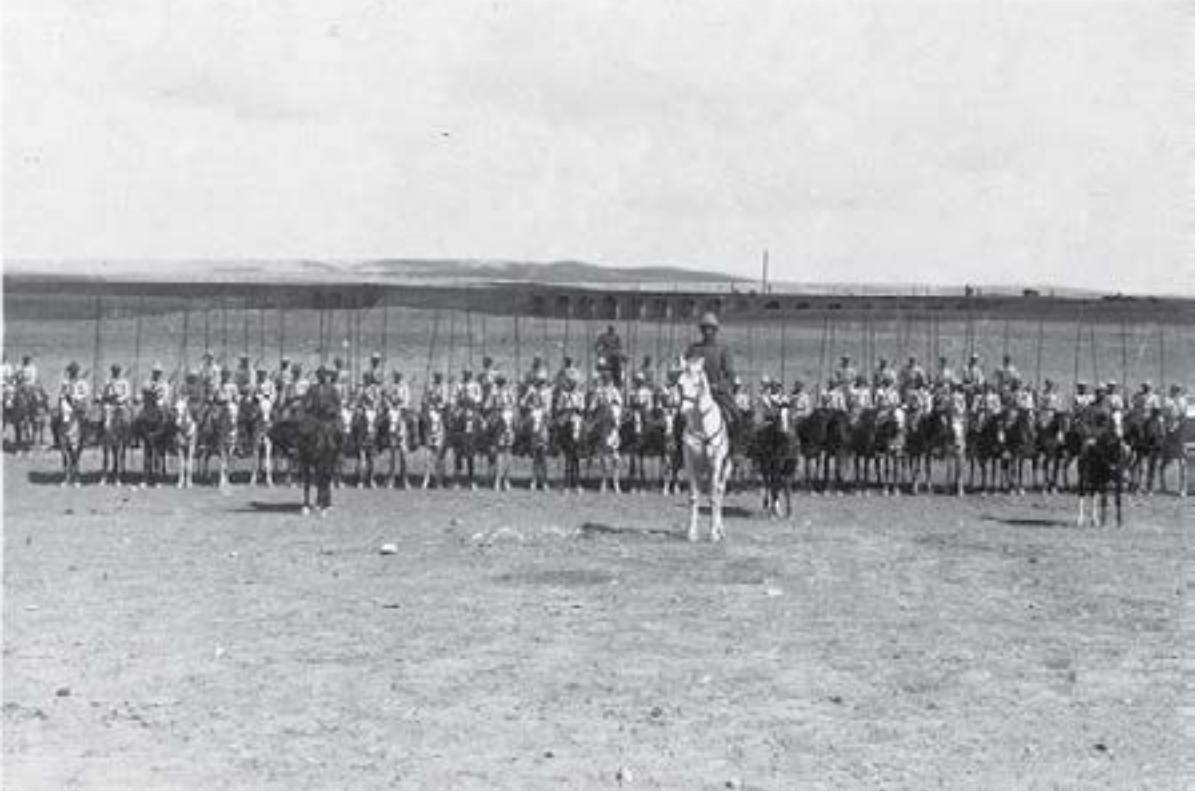
Türk süvarileri Filistin tepelerinde (1915)



Sefer öncesi Türk süvarileri (1915)



Türk süvarilerinin taarruzu (1915)



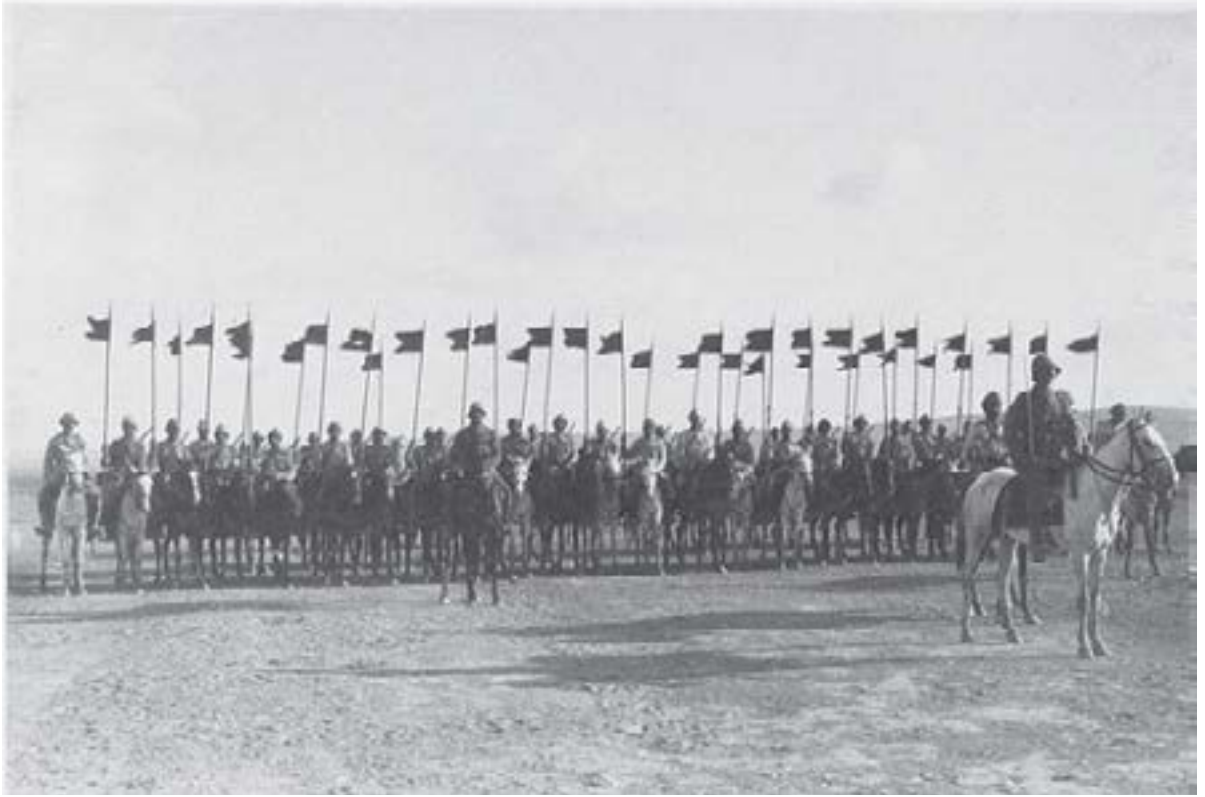
Türk süvarilerinin taarruzu



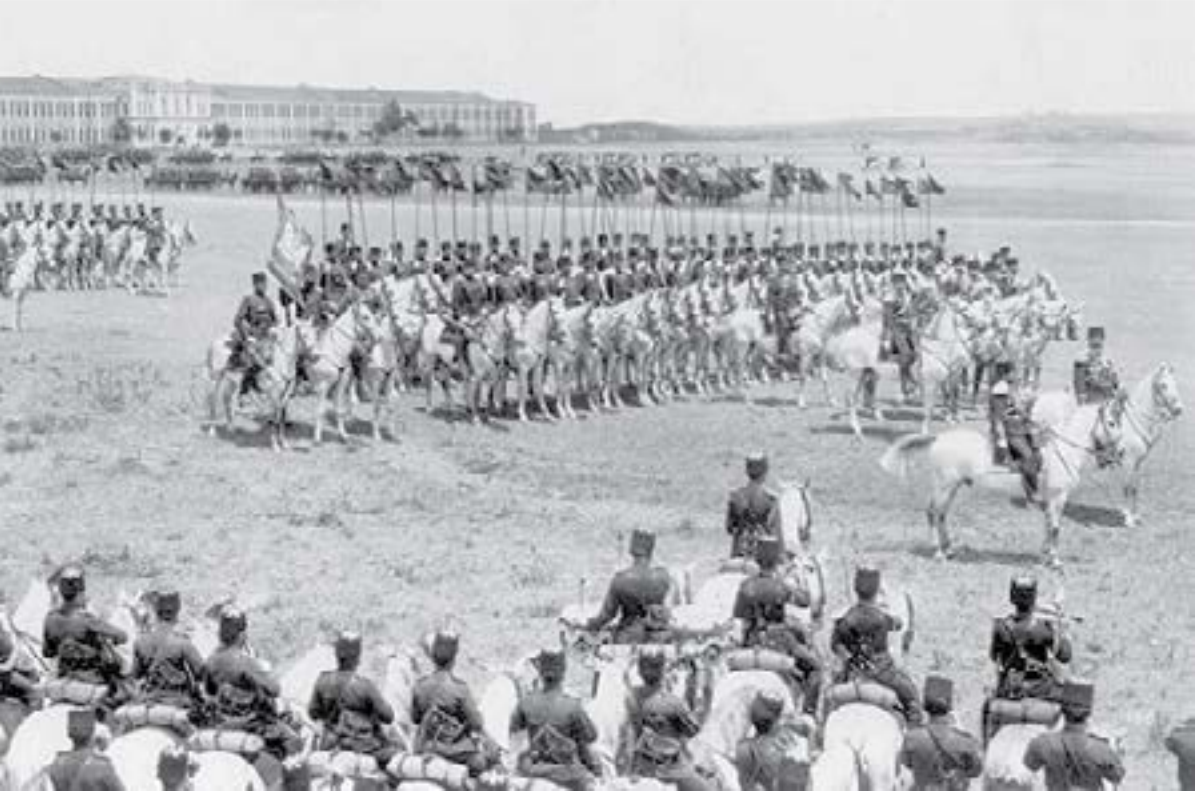
Süvari alayı komutanı Süleyman Paşa



Süvari albay Hakkı Bey



Türk süvarileri Filistin'de (1915)



Türk süvarilerinin denetlemesi (1915)



II. Abdülhamit'in Ertuğrul olarak adlandırılan süvari alayının askerleri



Dört bronz at heykeli

Not: Haçlılar İstanbul'u yağmaladıklarında şehrin sembolü olarak kabul edilen dört bronz at heykelini Venedik'e götürmüşlerdir.



Türk at cinslerinin yayılma alanı

1. Saha atı, 2. Tiva atı, 3. Hakas atı, 4. Ahalteke atı, 5. Yomut atı, 6. Lakay atı
7. Kırgız atı, 8. Başkurt atı, 9. Azerbaycan atı, 10. Karaçay atı, 11. Kabardin atı
12. Kostanay atı, 13. Aday atı, 14. Karabayır atı, 15. Karabağ atı, 16. Jabı atı



► SONUÇ

Türk boylarının ataları, atı ehlîleştiren ilk insanlar olmuş; ata araç (araba, çift tekerlekli askerî araba) çekirmiş ve onu binek hayvanı olarak kullanmışlardır. Eski araştırmalar neticesinde atın ehlîleştirildiği yerin Türkistan olduğu konusunda bir şüphe kalmamıştır.

1980'li yıllarda Kazakistan'ın Saryarka bölgesindeki Botay yerleşkesinde bulunan yüzbinlerce at kemiği, bu durumun doğru olduğunu göstermiştir. Botay'da bulunan ve MÖ 3-4. binyıllardaki Eneolit Devir'e tarihlenen atların birçoğunun ehlîleştirildiği ve Kazakların Jabı cinsi atlarına benzediği ortaya konulmuştur. Atların azı dişleri yıpranmıştır, yani kayış gemler ve kemik suluklar kullanılmıştır. Türklerin ataları olan Botaylılar, bundan 5,5-6 bin yıl önce atı ehlîleştirip at kültürünü dünyaya tanıtmıştır.

Dünya üstünde yemek kültüründe hem yiyecek hem de içecek olan yegâne şey, kısırak sütü yani kıımızdır. Kıımız iki işlevi birden yerine getirmektedir, içildiğinde insanı doyurmakta ve onun susuzluğunu gidermektedir. 20. yüzyılın başına kadar Kazaklar ve Yakutların büyük bir bölümü yazın sadece kıımızla beslenmiştir. Herodot'un kaynağına dayanarak Botaylıların İskitlerden 2500 yıl önce kıımızı buldukları söylenebilir. Botay'da bulunan büyük güğümlerin dibindeki organik kalıntıların kısırak sütü olduğu kanıtlanmıştır. Yani 5,5-6 bin yıl önce atın etini yiyip

kımızını içen Botaylılar; sağlam, sağlıklı, gücü kuvveti sel suyu gibi taşan, inatçı göçerler yani Prototürklerdir.

Başka eller ve halklar yaya gezerken, toprağı işleyip tarımla uğraşırken Türkler; ata boyun eğdirip onun üstüne binmiştir. Bu nedenle de at, Türklerin can dostu olmakla kalmamış en önemli silahına dönüşmüştür. Ata binen Türkler, dünyanın yarısını fethetmiş; atlı göçer kültürünü dünyaya tanıtmıştır.

Çok gelişmiş olan atlı göçer medeniyeti, insanoğluna büyük yenilikler de getirmiştir. Ata binen göçerler ülkelerle ülkeleri, medeniyetlerle medeniyetleri buluşturmuş; hayvancılıkla uğraşanlarla çiftçileri birleştirmiştir. Araştırmacılara göre Avrasya bölgesinde elliden fazla ülke, göçerlerin seferlerinin neticesinde ortaya çıkmıştır. Göçerlerin ortaya koyduğu birçok yeniliği, insanoğlu bugüne kadar kullanmıştır. Örneğin tekerlek, önceleri sadece arabanın bir mekânizması iken daha sonra bütün teknolojinin ve tekerlekli araçların temelini oluşturmuştur. Eski Türklerin keşfettiği, atlı ve ağır bir zırha büründürülmüş asker; Orta Çağ Avrupa'sında kullanılmış ve ona şövalye adı verilmiştir. Yerleşik ülkeler; koşum takımından başlayıp çizme, pantolon, beş silah ve bayrağı göçerler aracılığıyla kullanmaya başlamışlardır. Türk ekonomisinin ve at kültürünün temelini atlı devirde oluştuğu, 20. yüzyılın otuzlu yıllarına kadar çok fazla değişmeden geldiği sonucuna ulaşılabilir.

Türk yüğrük atları, dünyadaki birçok safkan atların temelini oluşturmaktadır. Tarihî kaynaklardan bilindiği üzere MS 4. yüzyıla kadar Araplarda at yoktur. Araplar develi göçerlerdir, deveyle gezip deveyle savaşmışlardır. MS 4. yüzyılda Orta Asya'dan getirilen at cinsleri, Arapların çöllerine alışıma; böylece yeni bir cins ortaya çıkmıştır. 6-7. yüzyıllarda Hz. Muhammed'in 6-7. yüzyıllarda zaferle neticelenen savaşları, Arap atını geliştirmekle kalmamış; aynı zamanda dünya çapında ünlü hâle getirmiştir.

Dünyaca meşhur safkan İngiliz atlarının atası, the Byerley Turk atı, 18. yüzyılda Anadolu'dan götürülen bir at cinsidir.

Rusya'nın Don, Orlov cinsi elit yüğrük atlarının soyu; 18. yüzyılda İstanbul'dan getirilen Smetenka, Sultan ve başka adlardaki Türk ve Arap atlarına dayanmaktadır. Bunun gibi örneklerle dünya atçılığında sıkça karşılaşılabilir.

Türk boylarının eski devirlerden günümüze kadar korunmuş olan at cinslerinin sayısı yirmiden fazladır. Bu, çok büyük bir zenginliktir ve Türkistan'ın temel hazinesi olarak görülmektedir. Demek ki bu at cinsleri, göz bebeği gibi korunmalı; onlara dair araştırma ve üretme işleri, planlı bir şekilde yapılmalıdır. Türk boyları arasındaki dil birliğini, bu boyların tarihî, sanatsal ve etno-kültürel ortaklığını, eski zamanlardan beri Türklere yoldaş olan kıl kuyruklu ve küt yeleli argı-makları günümüz kuşaklarına unutmadan anlatmak; bugünün önemli bir gerekliliğidir.

KAYNAKLAR



- Afanas'yev, S. V (1953). *Al'bom porod loşadey SSSR*. Moskva–Leningrad: Sel'hozgiz.
- Agadjanov, S. G (1969). *Oçerki istorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii IX–XIII vv.* Aşhabad: Gılım.
- Ahinjanov, S. M., L. A. Makarova & T. N. Nurumov (1992). *K istorii skotovodstva i ohoti v Kazahstane*. Almatı: Gılım.
- Ahmetjanov, K (1996). *Jaragan temir kigender*. Almatı: Devir.
- Alan Outram. google.ru // uk.linkedin.com. .../alan-outram/.../7b2 – Velikobritaniya.
- Alekperov, F (2013). “Zoomorfniye memorial'niye pamyatniki Azerbaidjana”. *Mejdunarodnaya nauçnaya konferentsiya “Tyurkskoye iskusstvoznaniye: problemi i perspektivi”*. Baku, 17.12.2013.
- Ambroz, A. K (1973). “Stremena i sedla rannego srednevekov'ya kak hronologičeskiy pokazatel' (IV–VIII vv.)”. *SA*, 4. “Arabskaya ippologiya i ippatrika”. *JK*, 1854, No 10.
- Argınbayev, H (1969). “Kazaktıñ er–turman jabdyktarı”. *Kazahstan XV–XVIII vekah (Voprosı sotsial'no–političeskoj istorii)*. Almatı: Gılım, 171–202.
- Aydaubayulı, K (1996). *At pen bap*. Ölgıy.
- Babalıkov, J (1985). “Er tokım”. *Jalın*, 1.
- Balabanov, G. P (1948). *Kabardinskaya loşad'*. Pyatigorsk.
- Barmintsev, Yu. N (1952). Kazahskaya loşad' “djabe”. *Trudı instituta životnovodstva Kazahskogo filiala VAŞ-NIL*, T. II. Alma–Ata.
- Belenitskiy, A. M. *İstoriko–geografıçeskiy oçerk Huttalya s drevneyşih vremen do X v. n. e. Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR*, No 15. Moskva–Leningrad.
- Bernştam, A. N (1951). *Oçerk istorii Gunnov*. Leningrad: İzd-vo Leningrad. univ.
- Biçurin, N. Ya (Yakinf) (1950). *Sobraniye svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena*. T. I–III. Moskva.
- Bijanulı, E. (1994). *Aktanberdi Jaskilen*. Alma–Ata: Aykap.
- Blagoveşçenskiy (1925). “O konevodstve Kirgizskoy i Sredne–Aziatskoy respublik”. *JK*, 3–4.
- Blavatskiy, V. D (1950). “O strategii i taktike Skifov”. *KSİIMK*, vıp. XXXIV, 19–29.
- Borns, A (1880). *Puteşestviye v Buharu*. Ç. III. Moskva.
- Budanova, V. P (2000). *Varvarskiy mir epohi velikogo pereseleniya narodov*. Moskva.
- Burkovskiy, A. F (1954). “İz istorii tehniki obrabotki dereva u Kirgizov”. *Uçeniye zapiski istoričeskogo fakul'teta KirGU*, vıp. 3.
- Denison, G (1897). *İstoriya konnitsy*. St. Petersburg.
- Deopik, D. V (1979). “Vsadničeskaya kul'tura v Verhney Yantszy i vostoçny variant ‘zverinogo stilya’”. *Kul'tura i iskusstvo narodov Sredney Azii v drevnosti i srednevekov'ye*. Moskva, 62–67.

- Dmitriyev, A. V (1979). "Pogrebeniya vsadnikov i boyevykh konей v mogil'nikе epohi pereseleniya narodov na reke Dyurso bliz Novorossiyska". *SA*, 4, 48–61.
- Dobryanskiy, F. G. & P. Voytyatskiy (1927). "Loşad' koçevogo naseleniya Semireç'ya". *Akademiya Nauk SSSR, seriya Kazahstanskaya*, vip. 8.
- Dobryanskiy, F. G. & P. Voytyatskiy (1928). "Loşad' koçevogo naseleniya Semipalatinskoy gubernii". *Akademiya nauk SSSR, seriya Kazahstanskaya*, vip. 18.
- Dobryanskiy, F. G., Ya. Ya. Lus vd (1928). *Domaşniye životniye Semipalatinskoy gubernii*. İzd. Akademii nauk SSSR, T. n.
- Dobryanskiy, F. G., Ya. Ya. Lus & N. N. Medvedev. *Domaşniye životniye yugo–vostoçnoy çasti Kazahstana (Semireç'ye)*. Leningrad: İzd. Akademii nauk SSSR, vip. 8.
- Dobrosmilov, A. İ (1894). *Konevodstvo i ego znaçeniye dlya kirgizskogo naseleniya Turgayskoy oblasti*. Orenburg: Tipo–litografiya A. Breslina.
- Dordjiyev, L. T (2002). *Kalmıtskaya loşad'*. Elista: APP "Djangar".
- Dumka, N. S (1956). "Elementy veterinarnih poznaniy u Skifov". *Jurnal Veterinariya*, No 1.
- Dyurst (1936). *Ekster'yer loşadi*. Sel'hozgiz.
- Ebilgazi. *Türk şejiresi*. Almatı, 2006.
- Erşova, E. N (2001). "Muhamedov A. Lingvokul'torologičeskiy analiz smyslovogo polya s dominantoy 'Atkon' v turkmenskom i russkom yazыkah". *Rol' ahaltėkinskogo konya v formirovanii mirovogo konnozavodstva. Materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii*. Aşhabad, 198–200.
- Erdman (1844). "O konnozavodstve u zapadno–aziatskih narodov". *JKiO*, Aprel'.
- Firsov, V. E (1898). "Turkestan i turkestanskiye porodi loşadey". *JK*, No 4–7.
- Fişçer, O. K (1872). "K voprosu o sredne–aziatskih porodah loşadey". *JK*, No 1.
- Flaviy, Vegesiy Renat (1996). "Kratkoye izlojenіye voyennogo dela". *Greçeskiye poliorketiki*.
- Gabbin, N (1899). "Proizvodstvo sedel (lençikov)". *Sbornik materialov dlya statistiki Sır–Dar'inskoy oblasti*, T. VII. Taşkent, 1–54.
- Gabişev, M. F (1949). *Yakutskaya konevodstvo (Monografiya)*. Moskva. Arhiv VNIİK, No 160, sv. 9–48.
- Germans, F (1816). "İzvlaçeniye iz opisaniya ekspeditsii v Kirgizskuyu step". *Vestnik Evropy*, No 17.
- Gerodot (1964). *İstoriya v devyati knigah* (per. i prim. G. A. Stratanovskogo). Moskva: Nauka.
- Gerodot (1972). *İstoriya v devyati knigah* (per. i prim. G. A. Stratanovskogo). Leningrad.
- Georgi, İ. G (1799). *Opisaniye vseh obitayuşçih v Rossiyskom gosudarstve narodov...* Ç. 2. St. Petersburg.
- Golovin (1909). "Konevodstvo v Turkestane". *JK*, No 33–34.
- Gorelov, K. İ (1927). *Ahaltėinskoye konevodstvo Turkmenskoy SSR*. Aşhabad.
- Gorskiy, V (1885). "Loşadi v drevnih grekov i rimlyan. İstoriko–ippologičeskiy oçerk". *JK. Gosudarstvennaya plemennaya kniga loşadey Lokayskoy porodi*, T. 1. Glavnaya uprava životnovodstva i veterinarii Min. sel'hoz. SSSR. Moskva, 1955.
- Gosudarstvo Selçukidov: Srednyaya Aziya v XI–XII vv.* Moskva: Nauka, 1991.
- Guten–Çapskiy (1891). "İstoriya loşadi". *JK*, No 9.
- Hitenkov, G. G (1958). *Kustanayskaya loşad'*. Moskva: Sel'hozgiz.
- Hudyakov, Yu. S (1991). *Voorujeniye tsentral'no–aziatskih koçevnikov v epohu rannego i razvitogo srednevekov'ya*. Novosibirsk.
- Hüseyin, A (1930). "At Hakkında Türküler". *Halk Bilgisi Haberleri*, II, 13–14.
- "Homutskaya loşad'", *SH*, No 48, 1914.
- İmangaliyev, A. İ (1969). *Adayevskaya loşad'*. Alma–Ata: Kaynar.

- İstoriya Buhary ili Transoksanii s drevnih vremen do nastoyashego vremeni*. Obrabotano Vamberi, perevod Pavlovskogo. 1873.
- İvanin, İ (1875). *O voyennom iskusstve i zavoyevaniyah mongolo-tatar aziatskih narodov pri Çingiz-hane i Tamerlane*. St. Petersburg.
- İvanova, O. A (1920). *Kirgizskaya loşad' yujnogo Kazahstana*. Rukopis'.
- İvanova, O. A (1934a). "K voprosu genetiki loşadi. Nasledovaniye çisla i formy kaştanov kirgizskoy loşadi". *BJ*, T. III, No 4.
- İvanova, O. A (1934b). "Nasledovaniye okрасki i pegostey u kirgizskoy loşadi". *BJ*, T. III, No 4.
- İvanova, O. A (1937). "K voprosu razvitiya kirgizskoy loşadi". *Trudi VGZVI*, T. IV.
- Janisov, A. T (2004). *Rol' konevodstva v hozyaystvenno-kul'turnoy jizni kazahov Saryarki v XVIII – pervoy polovine XIX v*. Avtoref. kand. ist. nauk. Almatı.
- Jilinskiy, A. A (1948). *Konskiye porodi Sibiri*. Novosibirsk.
- Jukovskiy (1933). *Zemledel'çeskaya Turtsiya*. Sel'hozgiz.
- Juze, P. K (1927). "‘İstoriya’ Yakubi. Per. s arabskogo". *Materialı po istorii Azerbaidjana*, Vip. IV.
- Kadırbayev, M. K (1959). "Pamyatniki rannih koçevnikov tsentral'nogo Kazahstana". *TIİAE AN KazSSR*, II.
- Karutts, R (1911). *Sredi kirgizov i turkmen Mangyslaka*. St. Petersburg.
- Kavrayskiy, A. M (1923). *Kirgizskaya loşad'*.
- Kazak SSR tarihi*, I. Tom. 1980.
- Kazak tiliniñ tüsindirme sözdigi*. I. T. Almatı: KSĞAB, 1959.
- Kazaktar tarih jäne mädeniyet. Joba ideyasınıñ jetekşisi jäne şıǵaruşısı E. Ş. Bimendiyev* (red. K. Öskenbay). Almatı: Abdi Kompanii, 2013.
- Kereitov, R. H (2009). *Nogaytsı. Osobennosti etniçeskoj istorii i bitovoy kul'turı*. Stavropol: Servisşkola.
- Kıdırallın, Ü (1998). *Mañǵıstau kazaktarınıñ salt-dästürleri*. Atırau.
- Kızlasov, İ. A (1973). "O proishojdenii stremyan". *SA*, 3.
- Kinayatulı, Z (2008). *Şıñǵıs han jäne Kazak memleketi*. Almatı: Arda.
- Kirpiçnikov, N. A (1897). "Kratkiy oçerk nekotoryh tuzemnih promyslov v Samarkandskoy oblasti". *Spravoçnaya knijka Samarkandskoy oblasti na 1897 god*, vip. 5. Samarkand.
- Klyaştorniy, S. G. & T. İ. Sultanov (1992). *Kazahstan. Letopis' treh tısyaçetiy*. Almatı: Rauan.
- Kniga o loşadi, T. I (pod red. S. M. Budennogo). *Glava "Porodi", prof. N. A. Yurasova*. Moskva, 1952.
- Kniga o loşadey*, T. I. Moskva, 1952.
- Kniga o loşadey*. Plemennaya rabota.
- "Konevodstvo u Kirgiz". *OL*, 1878, No 41.
- Kologrivov, Yu (1924). "Opitny tabun v Turkestane". *JpiK*, No 2.
- Kolomeets, Yu. Yu. & A. D. Volkov (2013). *Tabunnoye konevodstvo Hakasii*. Novosibirsk.
- Kolosovskiy, V. P (1910). *Loşadi Turkestana*. Taşkent.
- Konevye sredstva Evropeyskoy Rossii (Obsledovaniya sovremennogo sostoyaniya konnozavodstva i konevodstva guberniy Evropeyskoy Rossii, s istoričeskim oçerkom)*. İzd. sostavitel' podpolkovnik Dubenskiy. St. Petersburg, 1903.
- Konskiye porodi Sredney Azii*. İzd-vo VASHNIL, 1937; 1987.
- Konskiye resursı SSSR*. Moskva: Minsel'hozgiz, 1939.
- Kovalevskaya, V (1983). "Nebesniy argamak istorii". *Znaniye-sila*, No 9.
- Kovalevskaya, V. B (1977). *Kon' i vsadnik (puti i sud'by)*. Moskva: Nauka.

- Kradin, N. N (2002). *İmperiya Hunnu*. Moskva: Logos.
- Ksenofont (1847). "O verhovoy ezde". *JK*, 1, 62–75.
- "Kustanayskaya loşad". *Arhiv VNIK*, opis' No 1, delo No 679.
- Kuz'min, N. İ (1937). *Yomudskaya loşad'. Konskiye porodi Sredney Azii*. Moskva.
- Kuz'mina, E. E (1977). "Rasprostraneniye konevodstva i kul'ta konya u iranoazyçnih plemen Sredney Azii i drugih narodov starogo sveta". *Srednyaya Aziya v drevnosti i srednevekov'ye*. Moskva, 28–52.
- Kuz'mina, E. E (1986). *Drevneyşıye skotovody ot Urala do Tyan'–Şanya*. Frunze: İlim.
- Linkoviç, A. D. & V. İ. Kostrov (2012). *Ostrov Mustangov*. Rostov-na-Donu.
- Lipping, V. O (1936). "Ahal–tekinskaya loşad". *JK*, No 2.
- Lipeç, R. S (1984). *Obrazy batyra i ego konya v tyurko–mongol'skom epose*. Moskva: Nauka.
- Luşçikov. "Konskiye resursı Sredney Azii". *JpiK*, No 8.
- Mandelştam, A. M (1956). "Harakteristika tyurok IX v. v poslan ii Fathu al–Djahiza". T. 1. *TIİAE AN KazSSR*.
- Margulan, A. H., K. A. Akişev vd (1966). *Drevnyaya kul'tura tsentral'nogo Kazahstana*. Almatı: Nauka.
- Mark Raşid (2009). "Razmysleniya o loşadi". *Rasskazy o reşennih problemah i poluçennih urokah*. St. Petersburg.
- Masanov, N. E (1998). *Koçevaya tsivilizatsiya kazahov (osnovi jiznedeyatel'nosti nomadnogo obşçestva)*. Almatı: Sotsinvest; Moskva: Gorizont.
- Masson, V. M (2001). "Drevniye vsadniki Azii v kontekste vseмирnoy istorii". *Rol' ahaltekinskogo konya v formirovanii mirovogo konnozavodstva: Materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii*. Aşhabad, 34–35.
- Materialı po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vekov (izvleçeniya iz persidskih i tyurkskih soçineniy)*. Alma-Ata: Nauka, 1969.
- Materialı po istorii Syunnu (po kitayskim istoçnikam)*. Vvedeniye, perevod, kommentariy V. S. Taskina. Moskva: Nauka, 1968, vip. I.
- Men–da–bey–lu (Polnoye opisaniye mongolo–tatar)*. Faksmile ksilografa (per. s kit., vved., komm. i pril. N. S. Unkueva). Moskva, 1975.
- Middendorf, A. F (1860–2009). *Puteşestviye na sever i vostok Sibiri: Sever i vostok Sibiri v estestvenno–istoričeskom otnoşenii*. Reprintnoye izdaniye 1860–1878 gg. St. Petersburg: Al'faret.
- Middendorf, A. F (1882). *Oçerki Ferganskoy dolini*. St. Petersburg.
- Mişarev, A. V (1927). "Adayevskaya loşad". *Trudi instituta jivota Kazah*. filiala VASHNIL, T. 2. Alma-Ata.
- Mukanov, S (1995). *Kazak kauımı (tarihtik jäne etnografıyalık şolu)*. Almatı: Ana tili.
- Mursalimov, V. S. & B. H. Satiyev (1988). *Başkirskaya loşad'*. Ufa.
- Melyukova, A. İ (1950). "Voyskovo–voyennoye iskusstvo Skifov". *KSIIMK*, vip. XXXIV, 30–41.
- Merder, İ. K. & V. E. Firsov (1843). *Russkaya loşad' v drevnosti i teper'*. St. Petersburg.
- "Neskol'ko slov o loşadyah v Persii". *JK*, 4, 1861, 138–143.
- Nesterov, S. P (1990). *Kon' v kul'tah tyurkoazyçnih plemen tsentral'noy Azii v epohu srednevekov'ya*. Novosibirsk: Nauka.
- Nikonorov, V. P (2002). "Voyennoye delo evropeyskih Gunnov v svete dannih greko–latinskoy pis'mennoy traditsii". *ZVORAO*, T. 1.
- Novgorodova, E. A (1982). *V strane petroglifov i edel'veysov*. Moskva: Znaniye.
- "O Karabahskih loşadyah". *JKiO*, May, 1843.
- "O loşadi Persii". *JK*, noyabr', 1861.
- "O sluçke i vospitanii loşadey u drevnih". *JK*, 6, 1849.
- Oçerki po istorii Azerbaidjana. *İAN AzSSR*, 1946, No 1.

- Okladnikov, A. P (1951). "Kon' i znamya na Lenskih pisanitsah". *TS*, vıp. I. Leningrad: Nauka.
- Ögel, Bahaddin (1998). *Ulı Hun İmperiyasınıñ Tarihi*, T. 1. Almatı: Hant.
- Özkırımlı, A (1972). "Kaşgarlıya göre Türklerde askerlik". *Türk Dili*, XXVII, 88.
- "Puteşestviye Marka Polo". *ZIRGO* (per. İ. P. Minayev), T. 36. St. Petersburg, 1902.
- Puteşestviye İbn Fadlana na Volgu* (per. İ. Yu. Kraçkovskogo). Moskva–Leningrad: AN SSSR, 1939.
- Puteşestviye v vostočniye strany Plano Karpini i Rubruka*. Pod red., vstup. st. i primeç. N. P. Şastinoy. Moskva, 1957.
- Polferov (1898). "Kakaya krov' nujna verhovoy kirgizskoy loşadi". *JK*, No 3.
- Polferov (1898). "Luçsiye porodi kirgizskih loşadey. Karabair". *JK*, No 2.
- Polyakov, İ. S (1881). *Loşad' Prjeval'skogo*. St. Petersburg.
- Popov, İ. M (2001). *Armii drevnego Kitaya VII v. do n. e. – VII v. n. e.* Moskva.
- Portrety angliyskih çistokrovnih loşadey*. St. Petersburg, 1850.
- Porodi loşadey po materialam VSHV 1954 i 1955 godov*. Moskva: Minsel'hozgiz, 1956.
- Rudenko, S. İ (1927). *Oçerk byta severo-vostočnih kazahov*. Moskva–Leningrad.
- Rudenko, S. İ (1952). *Gornol'tayskiye nahodki i Skify*. Moskva–Leningrad: AN SSSR.
- Rudenko, S. İ (1953). *Kul'tura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoye vremya*. Moskva–Leningrad.
- Rudenko, S. İ (1955). *Başkiry*. Moskva–Leningrad.
- Savinov, D. G (1977). "İz istorii ubranstva verhovogo konya u narodov Yujnoy Sibiri (II tısayçeletiye n. e.)". *SE*, 1.
- Semenova, L. A (1990). *İz istorii srednevekovoy Sirii. Sel'djukskiy period*. Moskva: Nauka, 73–77.
- Setarov, D. S (1980). "Tyurkizmy v russkih nazvaniyahivotnogo". *Sovetskaya tyurkologiya*, 1, 8–27.
- Seyfullin, S (1964). *Şıǵarmalar*, T. VI. Almatı.
- Sitnikov, A. N (1928). "Konevodstvo Turkmenistana, ego rol' i znaçeniye v dele sozdaniya verhovoy voyenno–remontnoy loşadi dlya armii". *VJ*, No 11, 1928.
- Sokol'nikov (1849). "Vostoçnaya loşad". *Perevod s nemetskogo. JKİO*, May.
- Soltonoyev (1991). "İz istorii kirgizov". *Tyurkskiy mir*, Baku, No 1, 7–37.
- Strabon (1964). *Geografiya v XVII knigah*. Moskva: Nauka.
- Stranstvovaniye Filippa Efremova v Kirgizskoy stepi, Buhare, Hive, Persii, Tibete, İndii i vozvraşçeniye ego ottuda çerez Angliyu v Rossiyu*. Kazan', 1811.
- Su, Bihay (2001). *Kazak mädeniyetiniñ tarihi*. Almatı: Atajurt.
- Sultan Girey (1930). *Verhovaya loşad'*. Moskva.
- Süleymenov, O. O (1988). "Narodnaya kul'tura – letopis' mira". *Voprosı filosofii*, 8, 106–111.
- Süyiniş. Aksaut*, 2–tom. Alma–Ata: Jazuşı, 1977.
- "Svedeniya o konnozavodstve Turkestanskogo kraya". *JK*, noyabr', 1870.
- "Sovremenniy epiçeskiy vopros". *JK*, 1873.
- Sveçin, K. V (1946). "Başkirskaaya loşad' v Zaural'ye". *Arhiv VNIİK*, No 456, sv. 58.
- Sveçin, K. V (1947). "Başkirskaaya loşad'". *KİKS*, No 1.
- Şadskiy, G. V (1946). Otçet po teme "Kazahskaya loşad' v Azerbaidjane". *Arhiv VNIİK*, No 456, sv. 58.
- Şçatskiy, Yu. V (1934). *Yomutskaya loşad' Turkmenii*. Turkmengosizdat.
- Şçerbatov & Stroganov (1900). *Kniga ob arabskoy loşadi*. St. Petersburg.
- Ştorh, Alekssey. *Tsar'–kon'*. Kvadratiş print / design.
- Tamara, T. Rais (2003). *Skifi*. Moskva: Tsentrpoligrafiya.

Tarihi jırlar: Abılayhan. Almatı: Bilim, 1995.

Timiryazev atındağı aulışaruasıllık akademiyasınıñ jılkı tarihi muzeyiniñ arhivi, inv. No 93.

Toctabaew, A (1995). "Rituals connected with the horse coat". *Shedule of the International Conference "Early Horsekeepers of the Eurasian Steppes"*. Petropavlovsk-Kokşetau-Botai, p. 7, June 18–24.

Toktabayeva, Ş (2005). *Serebryanniy put' kazahskih masterov*. Alma-Ata: Dayk Press.

Toktabay, A (2008). *Korgaljin-kut meken*. Almatı: Kazizdat.

Toktabay, Ahmet (2002). *Kul't konya u kazahov*. Alma-Ata.

Toktabay, Ahmet (2010). *Kazak jılıksınıñ tarihi*. Almatı: Almatıkitap.

Tolstov, S. P (1948). *Drevniy Horezm. Opit istoriko-arheologičeskogo issledovaniya*. Moskva.

Trubačev, O. N (1960). *Proişojdeniye nazvaniy domaşnih jivotnih v slavyanskij yazıkah*. Moskva: Nauka.

TSGIA RK, sr. 25, op. 1, sv. 357, d. 4199, 49–50.

"Turandji-al-Djudjin. Tabakat-i-Nasiri". *MITT*. Pod red. Volina S. L. i dr., T. I. Moskva-Leningrad.

"Turkmenskiye loşadi". *JKiO*, Mart, 1858.

Türkistan (gazeti), 2002, No 27.

Urusov, S. P (1911). *Kniga o loşadi*. St. Petersburg.

Uspenskaya, E. N (2001). "Kon' v Radjputskey voyinskoy kul'ture". *Rol' ahaltekinskoy konya v formirovanii mirovogo konnozavodstva*. Aşhabad, 123–125.

Vainşteyn, S. İ (1966). "Nekotorye voprosi istorii drevnetyurskoy kul'tury". *SE*, 3.

Vamberi, A (1836). *Puteşestviye po Sredney Azii*.

Vamberi, A (1868). *Očerki Sredney Azii*. Moskva.

Vasil'yev, A. M (1936). "Ahaltekinskaya loşad', kak verhovoy kon'". *JK*, No 3.

Velikaya step' v antičnij i vizantijskih istočnikah: sbornik materialov (pod red. A. N. Garkavetsa). Almatı, 2005.

Velikosel'tsev (1871). "Vzglyad na sredne-aziatskoye konevodstvo". *JK*, No 9.

Vitt, V. O (1937). *Loşad' drevnego Vostoka. Sbornik: Konskiye porodi Sredney Azii*. Moskva.

Vitt, V. O (1952). "Loşadi Pazyrykskih kurganov". *SA*, 16, 265–303.

Vol'fram, H (2003). *Goti ot istokov do seredinı VI veka (opit istoričeskoy etnografii)*. St. Petersburg.

Yurasov, N. A (1929). "K voprosu o sredneaziatskom konevodstve". *JK*, No 53.

"Zametki o Venskoy konskoy vystavke 1873 g.". *JK*, No 2, 1874.

Zaharova, İ. V (1956). "Material'naya kul'tura kazahov-kolhoznikov yugo-vostočnogo Kazahstana". *Trudi instituta istorii, arheologii i etnografii AN KazSSR*, T. 3. Alma-Ata.

Zasetskaya, İ. P (1975). *Zolotye ukraşeniya Gunnskey epohi. Po materialam osoboy kladovoy Gosudarstvennogo Ermitaja*. Leningrad.

Zasetskaya, İ. P (1994). *Kul'tura kočevnikov yujno-russkih stepey v gunnuskuyu epohu (konets IV-V vv.)*. St. Petersburg.

Zaybert, V., A. Tyulebayev vd (2007). *Tayni drevney stepi*. Kökşetau: İzdat. tsentr Kökşetauskoy universiteta.

Zaybert, V. F (1993). *Eneolit Ural-İrtişskoy mejdureč'ya*. Petropavlovsk.

Zaybert, V. F (2009). *Botayskaya kul'tura*. Almatı: KazAkparat.

Zezyulinskiy, V. N (1893). *İstoričeskiye issledovaniya o konnozavodskom dele v Rossii*, vıp. 2. St. Petersburg.

Zuev, Yu. A. "Tagi loşadey iz vassal'nij knyajestv". *Perevod iz kapitanskoy soç. VIII-X vv. Tanhuyao*, T. III, tsyuan 72, s. 1305–1308; *TINAE AN KazSSR*, T. 8.

Zuytin, A. O. & P. Voytyatskiy (1930). *Loşad' kočevogo naseleniya Kirgizii*. Akademiya nauk SSSR.

İnternet Kaynakları

<http://happy-horses.ru/altajskaya-loshad-mestnaya-poroda-altajskogo-kraya/>
<http://www.horseline.ru/horse.php?chapter=hbreed>
<http://ooodolgij-mys.kazprom.net/a1122-novoaltajskaya-poroda-loshadej.html>
<http://kohuku.ru/porodi/verhovo-vyuchnie/625-loshadi-altayskoy-porodi-foto-opisanie-istoriya-prois-hozhdeniya.html>
<http://moykon.ru/porodi/83-altaiskaia-poroda>
РИА Новости: <http://ria.ru/ocherki/20120525/657344357.html#ixzz3SeLhKhRX>
<http://sdelanounas.ru/blogs/21394/>
<http://kronk.spb.ru/library/kiselov-sv-1949-86.htm>
<http://horse-park.ru/breed/1997/>
<http://konevodstvo.su/books/item/f00/s00/z0000017/st129.shtml>
<http://kohuku.ru/porodi/4772-tuvinskaya-loshad.html>
https://vk.com/photo-28751871_323905756
https://vk.com/photo-28751871_323905774
https://vk.com/photo-28751871_323905804
https://vk.com/photo-28751871_323905812
https://vk.com/photo-28751871_323905880
https://vk.com/photo-28751871_323905956
https://vk.com/photo-28751871_323905984
https://vk.com/photo-28751871_323906036
https://vk.com/photo-28751871_323906049
https://vk.com/photo-28751871_323906174
https://vk.com/photo-28751871_323905548
https://vk.com/photo-28751871_323905617
https://vk.com/photo-28751871_323905742
https://vk.com/photo-28751871_323905750
<http://museum.tuva.ru/?p=665>
<http://gorets-media.ru/page/tuvinskie-loshadi-zastupajut-na-sluzhbu-k-gornym-strelkam>
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Молодые_лошади_якутской_породы.jpg
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stamp_of_Azerbaijan_174.jpg
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Лошади_темная_3_малень_wiki.jpg
http://www.nexplorer.ru/news_11669.htm
<http://st-yak.narod.ru/pdf/12-3.pdf>
http://vk.com/photo2756519_274182590
<http://album.foto.ru/photo/223736/>
<http://album.foto.ru/photo/223737/>
<http://www.ogoniok.com/5003/16/>
http://museumsrussian.blogspot.com/2013/05/blog-post_30.html
<http://vk.com/wall-9886121?own=1&offset=100>

<http://gfhome.ru/articles/na-abakanskom-ippodrome>
<http://www.levadiya.ru/mir.htm?id=6714>
<http://www.animalsglobe.ru/ahaltekinskaya-loshad/>
<http://happy-horses.ru/axaltekinskaya-poroda-loshadej/>
<http://www.brsu.by/sites/default/files/turkmen/image001.jpg>
<http://open.az/novosti/raznye/114057-akhaltekinskaja-poroda-loshadejj.html>
<http://turkmenhistory.narod.ru/akhalteke.html>
<http://westernhorse.ru>
<https://rus-turk.livejournal.com/>
<http://zooschool.ru/horses/porodi/1.shtml>
<http://festival.1september.ru/files/articles/21/2123/212310/img1.jpg>
<http://kohuku.ru/porodi/verhovo-upryajnie/747-bashkir-unik.html>
<http://mabtribune.com/posts/62-bashkirskie-loshadi-fermer-hasan-idijatullin-poselok-ulu-teljak.html>
<http://www.horseline.ru/foto/article/262/bashkir.jpg>
https://ru.wikipedia.org/wiki/Башкирская_лошадь
https://ru.wikipedia.org/wiki/Башкирская_лошадь
<http://cs625228.vk.me/v625228140/1a007/yLtgE7fgMsl.jpg>
<http://newskif.su/2014/башкирские-полки-в-отечественной-вой/>
https://ru.wikipedia.org/wiki/Каменные_изваяния_лошадей_и_баранов
https://ru.wikipedia.org/wiki/Азербайджанская_лошадь
http://vk.com/azeri_loshad
<http://moykon.ru/porodi/76-azerbaidzhanskaia-loshad>
<http://kohuku.ru/porodi/verhovo-vyuchnie/1011-loshadi-porodi-deliboz.html>
<http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1720339>
<http://www.ya-fermer.ru/azerbaydzhanskaya-loshad>
<http://www.rodstvo.ru/forum/lofiversion/index.php?t1356-400.html>
<http://ok.ru/group50675037634766>
http://www.elbrusoid.org/forum/forum177/topic23316/?PAGEN_1=3
http://www.elbrusoid.org/m/forum/forum177/topic23316/?PAGEN_1=5
<http://www.o-loshadkah.ru/kabard/>
<http://www.adygaunion.com/>
<http://www.rodstvo.ru/forum/lofiversion/index.php?t1356-200.html>
https://ru.wikipedia.org/wiki/Кабардинская_порода_лошадей
<http://fond-adygi.ru/page/kabardinskaja-loshad-v-gorah-kak-doma>
<http://vk.com/wall-47071?k=%23Адэгэш>
<http://photo.kip.ru/users/lubelia/115910681/?mode=xlarge&page=2>
<http://www.kreml.ru/about-museums/museum-collection/paradnoe-konskoe-ubranstvo/>
<http://www.my-volga.ru/content/vystavka-zhivotnye-na-voine-v-parke-pobedy-saratova>
<http://ru.nomad-kazakhstan.kz/1628.html>
<http://old.kreml.ru/ru/museums/armoury/hall08/showcase53/>
http://www.armoryhall.ru/58_v53_54_turkey_xviii_horse_collection.html

KISALTMALAR

KSĞAB : Kazak SSR Ğılım Baspası

ST : Sovetskaya Tyurkologiya

JK : Jurnal konnozavodstva

KSIIMK : Kratkiye soobshcheniya instituta istorii material'noy kul'tury

SA : Sovetskaya arheologiya

ZVORAO : Zapiski Vostochnogo otdeleniya İmperatorskogo Russkogo arheologicheskogo obshchestva

TİİAE : Trudı instituta istorii, arheologii i etnografii

ZRGO : Zapiski Russkogo geograficheskogo obshchestva

VSHB : Vestnik sel'skogo hozyaystva

VASHNL : Vsesoyuznaya akademiya sel'skohozyaystvennih nauk

VNİİK : Vserossiyskiy nauchno-issledovatel'skiy institut konevodstva

KiK : Konnozavodstvo i konevodstvo

KiKS : Konevodstvo i konniy sport



Türk boylarının ataları, atı ehlileştirip at koşumlarını icat etmiş ve at kültürünü dünyaya tanıtmıştır. Günümüzdeki birçok at cinsinin (Arap, İngiliz safkan atları vd.) şekillenmesine Türk boyları doğrudan tesir etmiştir. Bu süreç, Türk atlarının vatanı olan Kazakistan'ın tarihi bozkır havzası Sarıarka'da 5-6 bin yıl önce cins olmayan atlarla başlamıştır. Kitapta Türk boylarının on beşten fazla at cinsinin kökeni, ortaya çıkışı, ekonomik hayattaki önemi ve başka özelliklerinden ilk kez söz edilmektedir.

Eski ve yeni döneme ait birçok fotoğraf ile araştırmanın içeriği zenginleştirilmiş, maksadı açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Eser, Türk boylarının tarihini ve kültürünü öğrenmek isteyenler, at yetiştiricileri, at severler ve at konusuyla bilimsel anlamda ilgilenenler dahil olmak üzere geniş bir okuyucu kitlesi için hazırlanmıştır.

